

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М.В. ПТУХИ НАН УКРАЇНИ

ДЕМОГРАФІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

1(29) DEMOGRAPHY
AND SOCIAL
ECONOMY

2017 ДЕМОГРАФИЯ
И СОЦИАЛЬНАЯ
ЭКОНОМИКА

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 3 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У ЛИСТОПАДІ 2004 РОКУ
КИЇВ

Index Copernicus
Ulrich's Periodicals Directory
WorldCat
RISC
EZB
Google Scholar
IBSS
ERIH PLUS
CrossRef

- ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК
- ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ
- СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПРАЦЯ

УДК 314(051)
DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01>

Видавці та засновники:
Національна академія наук
України
Інститут демографії та
соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України

Свідомство про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
12.01.2004 р. серія КВ №8304
Перереєстроване 22.06.2012 р.
(серія КВ №19037-7827 ПР)
Державною реєстраційною
службою України.
З 2015 року журнал виходить тричі
на рік (Лист міністерства юстиції
України № 20679-0-33-151194 від
12.08.2015 р. про внесення дозволу
до Державного реєстру друкова-
них засобів масової інформації та
інформаційних агентств як суб'єктів
інформаційної діяльності)

Відповідно до наказу МОН України
№ 528 від 12.05.2015 р.
журнал «Демографія та
соціальна економіка» поновлено
у Переліку наукових фахових ви-
дань, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на
здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата наук

Затверджено до друку та публікацію
в мережі Інтернет
Вченою радою Інституту демографії
та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
18 квітня 2017 р. протокол № 6

Підписано до друку 05.05.2017 р.

Адреса редакції:
Україна, 01032, м. Київ,
6-р Тараса Шевченка, 60.
Тел. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Формат 70×100/16.
Гарнітура Newton C.
Умов. друк. арк. 15,11.
Обл.-вид. арк. 16,80.
Тираж 200 прим.
Зам. № 4892 від 05.05.2017 р.

Віддруковано
ВД «Академперіодика»
НАН України
01004, Київ,
вул. Терещенківська, 4
Свідомство про внесення до
Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії
ДК № 544 від 27.07.2001

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії: Е.М. ЛІБАНОВА –
директор Інституту демографії та соціальних досліджень (ІДСД)
ім. М.В. Птухи НАН України, акад. НАН України, д-р екон. наук, проф.
Заступник голови редакційної колегії: С.І. ПИРОЖКОВ –
акад. НАН України, д-р екон. наук, проф., віце-президент НАН України
Заступник голови редакційної колегії: О.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН України, д-р екон. наук, заст. директора ІДСД
ім. М.В. Птухи НАН України
Відповідальний секретар: О.М. ГЛАДУН – д-р екон. наук, заст. директора
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

Члени редколегії: А.Л. Баланда, д-р екон. наук, проф., Національна академія
Служби безпеки України
А.Г. Вишневецький, д-р екон. наук, проф., акад. РАЕН, Державний університет
«Высшая школа экономики», м. Москва, РФ
І.Ф. Гибіденко, д-р екон. наук, проф., Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України, м. Київ, Україна
О.А. Грішнова, д-р екон. наук, проф., КНУ ім. Тараса Шевченка, м. Київ, Україна
Н.М. Дєєва, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Г.А. Дмитренко, д-р екон. наук, проф., Університет менеджменту освіти АПН
України, м. Київ, Україна
А.М. Єріна, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
Т.А. Заяць, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
І.С. Каленюк, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М.І. Карлін, д-р екон. наук, проф., Східноєвропейський національний універси-
тет ім. Лесі Українки, м. Луцьк, Україна
А.М. Колот, д-р екон. наук, проф., ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана», м. Київ,
Україна
І.С. Кравченко, д-р екон. наук, проф., Університет банківської справи НБУ,
м. Київ, Україна
І.О. Курило, д-р екон. наук, проф. ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.М. Левчук, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Л.С. Лісогор, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.А. Малиновська, д-р наук з держ. упр., Національний інститут стратегічних до-
сліджень, м. Київ, Україна
Ф. Месле, д-р, науковий директор Національного інституту демографічних до-
сліджень, м. Париж, Франція
В.М. Новіков, д-р екон. наук, проф., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
О.Ф. Новікова, д-р екон. наук, проф., Інститут економіки промисловості НАН
України, м. Київ, Україна
Б. Переллі-Харріс, д-р, проф., Саутгемптонський Університет, м. Саутгемптон,
Велика Британія
І.Л. Петрова, д-р екон. наук, проф., Університет економіки і права «КРОК»,
м. Київ, Україна
О.В. Позняк, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Н.О. Рингач, д-р наук з держ. упр., ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
А.І. Романюк, д-р філ., проф., Університет Альберта, м. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р екон. наук, проф., Прикарпатський університет ім. В. Стефа-
ника, м. Івано-Франківськ, Україна
В.Г. Саріогло, д-р екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
М. Толь, д-р, Інститут сучасного єврейства ім. А. Хармана, Єврейський універ-
ситет у Єрусалимі, м. Єрусалим, Ізраїль
О.І. Цимбал, д-р екон. наук, Національний інститут стратегічних досліджень,
м. Київ, Україна
Л.М. Черенько, канд. екон. наук, ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
С. Шербов, д-р, проф., Віденський інститут демографії Австрійської академії
наук, м. Відень, Австрія
Д. Ясіліоніс, д-р, Інститут демографічних досліджень ім. Макса Планка,
м. Росток, Німеччина

Редакційна підготовка до друку А.І. Радченко
Технічний секретар редакційної колегії Г.О. Москаленко
Редактор-перекладач англ. тексту Т.О. Охмакевич
Комп'ютерна верстка Н.В. Тілікіної

Питання, які виникають до членів редакційної колегії журналу, направляти
за E-mail: j_dse@ukr.net

УДК 314 (051)

DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01>

Издатели и основатели:

Национальная академия наук
Украины
Институт демографии и
социальных исследований имени
М.В. Птухи НАН Украины

Свидетельство

о государственной
регистрации печатного
средства массовой информации
12.01.2004 г. серия КВ №8304
Перерегистрировано 22.06.2012 г.
(серия КВ №19037-7827 ПР)
Государственной регистрационной
службой Украины.
С 2015 года журнал выходит трижды
в год (письмо Министерства юсти-
ции Украины № 20679-0-33-151194
от 12.08.2015 г. о внесении
разрешения в Государственный
реестр печатных средств массовой
информации и информационных
агентств как субъектов
информационной деятельности)

Приказом МОН Украины № 528 от
12.05.2015 г. журнал «Демография и
социальная экономика» внесен
в Перечень научных
профессиональных изданий,
в которых могут публиковаться
результаты диссертационных работ
на соискание ученых степеней
доктора и кандидата наук

Утверждено к печати и публикации
в сети Интернет Ученым советом
Института демографии и
социальных исследований
им. М.В. Птухи НАН Украины
18 апреля 2017 г. протокол №6

Подписано к печати 05.05.2017 г.

Адрес редакции:

Украина, 01032, г. Киев
б-р Тараса Шевченко, 60.
Тел. (044) 486-62-37
482-17-45, 486-04-97
E-mail: j_dse@ukr.net
<http://www.dse.org.ua>

Редакционная подготовка к печати

А.И. Радченко
Технический секретарь
редакционной коллегии
А.А. Москаленко
Редактор-переводчик англ. текста
Т.О. Охмакевич
Компьютерная верстка
Н.В. Тиликиной

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Председатель редакционной коллегии: Э.М. ЛИБАНОВА –
директор Института демографии и социальных исследований (ИДСИ)
им. М.В. Птухи НАН Украины, акад. НАН Украины, д-р экон. наук, проф.
Заместитель председателя редакционной коллегии: С.И. ПИРОЖКОВ – акад.
НАН Украины, д-р экон. наук, проф., вице-президент НАН Украин
Заместитель председателя редакционной коллегии: Е.В. МАКАРОВА –
чл.-кор. НАН Украины, д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины
Ответственный секретарь: А.Н. ГЛАДУН – д-р экон. наук, зам. директора ИДСИ
им. М.В. Птухи НАН Украины

Члены редколлегии: *А.Л. Баланда*, д-р экон. наук, проф. Национальной академии
Службы безопасности Украины
А.Г. Вишневецкий, д-р экон. наук, проф., акад. РАЭН, Государственный
университет «Высшая школа экономики», г. Москва, РФ
И.Ф. Гнибиденко, д-р экон. наук, проф., Институт подготовки кадров
государственной службы занятости Украины, г. Киев, Украина
Е.А. Гришнова, д-р экон. наук, проф., КНУ им. Тараса Шевченка, г. Киев,
Украина
Н.Н. Десва, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Г.А. Дмитренко, д-р экон. наук, проф., Университет менеджмента образования
АПН Украины, г. Киев, Украина
А.М. Ерина, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
Т.А. Заяц, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
И.С. Каленюк, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.И. Карлин, д-р экон. наук, проф., Восточноевропейский национальный
университет им. Леси Украинки, г. Луцк, Украина
А.М. Колот, д-р экон. наук, проф., ГВУЗ «КНЭУ им. В. Гетмана», г. Киев,
Украина
И.С. Кравченко, д-р экон. наук, проф., Университет банковского дела НБУ,
г. Киев, Украина
И.А. Курило, д-р экон. наук, проф. ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.М. Левчук, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Л.С. Лисогор, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Е.А. Малиновская, д-р наук по гос. упр., Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Ф. Месле, д-р, научный директор Национального института демографических
исследований, г. Париж, Франция
В.Н. Новиков, д-р экон. наук, проф., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
О.Ф. Новикова, д-р экон. наук, проф., Институт экономики промышленности
НАН Украины, г. Киев, Украина
Б. Перелли-Харрис, д-р, проф., Саутгемптонский Университет, г. Саутгемптон,
Великобритания
И.Л. Петрова, д-р экон. наук, проф., Университет экономики и права «КРОК»,
г. Киев, Украина
О.В. Позняк, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
Н.А. Рынга, д-р наук по гос. упр., ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
А.И. Романюк, д-р фил., проф., Университет Альберта, г. Оттава, Канада
М.Д. Романюк, д-р экон. наук, проф., Прикарпатский университет
им. В. Стефаника, г. Ивано-Франковск, Украина
В.Г. Сарюгло, д-р экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
М. Тольц, д-р, Институт современного еврейства им. А. Хармана, Еврейский
университет в Иерусалиме, г. Иерусалим, Израиль
А.И. Цимбал, д-р экон. наук, Национальный институт стратегических
исследований, г. Киев, Украина
Л.Н. Черненко, канд. экон. наук, ИДСИ им. М.В. Птухи НАН Украины
С. Шербов, д-р, Венский институт демографии Австрийской академии наук,
г. Вена, Австрия
Д. Ясилионис, д-р, Институт демографических исследований им. Макса Планка,
г. Росток, Германия

*Вопросы, которые возникают к членам редакционной коллегии журнала,
направлять по E-mail: j_dse@ukr.net*

UDC 314 (051)
DOI: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01>

Publishers and founders:

the National Academy
of Sciences of Ukraine,
the Ptoukha Institute for
Demography and Social Studies
of NAS of Ukraine

The Certificate of State
Registration as of 12.01.2004
Series KB № 83047. Registered as of
22.06.2012 (Series KB
№19037-7827 ПП) by Government
registration service of Ukraine.
The journal is published three times
annually according to Justice of Ukraine
№ 20679-0-33-151194
as of August 12, 2015 about the registrati-
on of the permit in the State Register
of print media and news agencies as
subjects of information activity.

Ministry of Education and Science
of Ukraine by Order № 528
of May 12, 2015 Journal
«Demography and Social
Economy» is updated in the new
list of scientific professional
editions, which can publish the
results of PhD theses in Economics

Approved for publishing and Internet
publications by the Academic Senate
the Ptoukha Institute for Demography
and Social Studies National Academy
of Sciences of Ukraine as
of April, 18, 2017

Editorial address:

Ukraine, 01032, Kyiv,
blvd. Taras Shevchenko, 60.
Tel. (044) 486-62-37,
482-17-45, 486-04 -97
E-mail: j_dse@ukr.net,
[http // www.dse.org.ua](http://www.dse.org.ua)

Editorial prepress

A.I. Radchenko

Technical Secretary of the Editorial
Board *A.A. Moskalenko*

Editor-translator in English
T. Ohmakevych

Artwork

N.V. Tilikina

EDITORIAL BOARD

Editor in Chief: E.M. LIBANOVA –

Director of the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Academician of National Academy of Sciences of Ukraine,
D.Sc., Prof.

Deputy Editor: S.I. PYROZHKOV – Academician of National Academy of Sciences
of Ukraine, D.Sc., Prof., Vice President of NAS of Ukraine

Deputy Editor: O.V. MAKAROVA –

Corresponding Member of the NAS of Ukraine, D.Sc., Deputy Director of the Ptoukha
Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary: O.I. GLADUN –

D.Sc., Deputy director the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board:

A.L. Balanda, D.Sc., Prof., National Academy of the Security Service of Ukraine

A.G. Vishnevsky, D.Sc., Prof., Academician of RAEN, National Research University Higher
School of Economics, Moscow, Russia

I.F. Hnybidenko, D.Sc., Prof., Staff training Institute of State Employment Service of
Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Grishnova, D.Sc., Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

N.M. Deeva, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

G.A. Dmitrenko, D.Sc., Prof., Education Management University of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.M. Yerina, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

T.A. Zaiats, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

I.S. Kalenyuk, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M.I. Karlin, D.Sc., Prof., Lesya Ukrainka Eastern European National University, Lutsk,
Ukraine

A.M. Kolot, D.Sc., Prof., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman,
Kyiv, Ukraine

I.S. Kravchenko, D.Sc., Prof., the University of banking of the National Bank of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

I.A. Kurylo, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.M. Levchuk, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

L.S. Lisogor, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.A. Malinovska, D.Sc., National Institute of Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

F. Mesle, D.Sc., Research director, the Institut National d'Etudes Demographiques (INED),
Paris, France

V.M. Novikov, D.Sc., Prof., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

O.F. Novikova, D.Sc., Prof., Institute of Industrial Economics of the National Academy of
Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

B. Perelli-Harris, PhD, Associate Prof., University of Southampton, Southampton, United
Kingdom

I.L. Petrova, D.Sc., Prof., University of Economics and Law «KROK», Kyiv, Ukraine

D. Jasilionis, PhD, Max Planck Institute for Demographic Research, Rostock, Germany

A.V. Pozniak, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National
Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

N.A. Rynhach, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

A.I. Romanyuk, D.Sc., Prof., University of Alberta, Ottawa, Canada

M.D. Romanyuk, D.Sc., Prof., Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-
Frankivsk, Ukraine

V.G. Sarioflo, D.Sc., the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

M. Tolts, PhD, Harman Institute of Contemporary Jewry, Hebrew University of Jerusalem,
Jerusalem, Israel

O.I. Tsymbal, D.Sc., National Institute for Strategic Studies (NISS), Kyiv, Ukraine

L.M. Cherenko, PhD, the Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

S. Scherbov, PhD, the Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences,
Vienna, Austria

D. Jasilionis, Dr., Research Scientist, Max Planck Institute for Demographic Research,
Rostock, Germany

Questions to the members of the editorial Board of the journal by E-mail: j_dse@ukr.net

ЗМІСТ

ЛЮДСЬКИЙ РОЗВИТОК

<i>ГЕРАСИМЕНКО Г.В.</i> Особливості міжнародного досвіду вимірювання людського розвитку на субнаціональному рівні	11
<i>КАЛЕНЮК І.С.</i> Напрями трансформації механізмів фінансування освіти в сучасному світі.....	24
<i>ХМЕЛЕВСЬКА О.М.</i> Репетиторство як складова тіньової освіти та можливості його оцінювання в Україні.....	37

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ

<i>ЛЕВЧУК Н.М.</i> Здоров'я і тривалість життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної зайнятості інноваційної.....	54
<i>БІЛЬ М.М.</i> Ретроспективний огляд просторової мобільності населення	66

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК І ПРАЦЯ

<i>ЖАХОВСЬКА В.Л.</i> Можливості імплементації в Україні європейського механізму розвитку сільських поселень	79
<i>ГОЛОВКО Л.В.</i> Сільські поселення України: трансформаційні зміни просторових характеристик.....	93
<i>ROMANCHUK N.M.</i> Multi-Source Data Approach in Evaluations of Household Standard of Living	109
<i>БРИЧ В.Я., СНИГУР Х.А.</i> Акмеологічна модель працівника нового типу.....	122
<i>ЛОПУШНЯК Г.С.</i> Мінімальна заробітна плата: практика України та досвід країн Європейського Союзу	132

Правила для авторів	145
Правила для авторов	151
Guidelines for Authors.....	157

Розміщення журналу «Демографія та соціальна економіка» в міжнародних і вітчизняних наукометричних базах, репозитаріях і пошукових системах:

- **Index Copernicus** (Польща) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demografija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ** (RISC, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Німеччина)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «**Наукова періодика України**» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **Українські наукові журнали**, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Інформаційно-аналітична система «Бібліометрика української науки»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

СОДЕРЖАНИЕ

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

<i>ГЕРАСИМЕНКО А.В.</i> Особенности международного опыта измерения человеческого развития на субнациональном уровне	11
<i>КАЛЕНЮК И.С.</i> Направления трансформации механизмов финансирования образования в современном мире	24
<i>ХМЕЛЕВСКАЯ О.М.</i> Репетиторство как составляющая теневого образования и возможности его оценивания в Украине	37

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

<i>ЛЕВЧУК Н.М.</i> Здоровье и продолжительность жизни в Украине в контексте формирования инновационной занятости	54
<i>БИЛЬ М.М.</i> Ретроспективный обзор пространственной мобильности населения	66

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ТРУД

<i>ЖАХОВСКАЯ В.Л.</i> Возможности имплементации в Украине европейского механизма развития сельских поселений.....	79
<i>ГОЛОВКО Л.В.</i> Сельские поселения Украины: трансформационные изменения пространственных характеристик	93
<i>РОМАНЧУК Н.Н.</i> Использование нескольких источников данных для оценки показателей уровня жизни домохозяйств.....	109
<i>БРИЧ В.Я., СНИГУР Х.А.</i> Акмеологическая модель специалиста нового типа	122
<i>ЛОПУШНЯК Г.С.</i> Минимальная заработная плата: практика Украины и опыт стран Европейского Союза.....	132

Правила для авторов (укр.)	145
Правила для авторов (рус.)	151
Правила для авторов (англ.)	157

Размещение журнала «Демография и социальная экономика» в международных и отечественных наукометрических базах, репозиториях и поисковых системах:

- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **РИНЦ** (RISC, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Германия)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- «Научная периодика Украины» (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- Украинские научные журналы, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- Информационно-аналитическая система «Библиометрика украинской науки», Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Национальной библиотеки Украины имени В. Вернадского.

CONTENTS

HUMAN DEVELOPMENT

<i>GERASYMENKO G.V.</i> Review of International Experience of Measuring Human Development at Subnational Level	11
<i>KALENYUK I.S.</i> Directions of Transformation Mechanisms Funding Education in the Modern World	24
<i>KHMELEVSKA O.M.</i> Tutoring as a Component of the Shadow Education and Approaches to Its Assessment in Ukraine	37

DEMOGRAPHIC PROCESSES

<i>LEVCHUK N.M.</i> Health and Life Expectancy in Ukraine in the Context of Innovative Employment.....	54
<i>BIL M.M.</i> Retrospective Review of Spatial Mobility of Population.	66

SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT AND LABOR

<i>ZHAKHOVSKA V.L.</i> Performance Capabilities of Implementing European Mechanism of Rural Settlements Development in Ukraine	79
<i>HOLOVKO L.V.</i> Rural Settlements of Ukraine: Transformation Changes of Spatial Characteristics...93	
<i>ROMANCHUK N.M.</i> Multi-Source Data Approach in Evaluations of Household Standard of Living.....	109
<i>BRYCH V.Ya., SNIHUR H.A.</i> Acmeological Model of the New Type of Specialist	122
<i>LOPUSHNYAK G.S.</i> The Minimum Wage: the Ukraine Practice and the Experience of the European Union Countries	132

Guidelines for Authors (ukr.)	145
Guidelines for Authors (rus.)	151
Guidelines for Authors (eng.)	157

«Demography and social economy» in international and domestic scientometric databases, repositories and search engines

- **Index Copernicus** (Польша) <http://journals.indexcopernicus.com/+++p5172,3.html>
- **Ulrich's Periodicals Directory** (США) www.ulrichweb.serialssolutions.com
- **WorldCat**, https://www.worldcat.org/title/demohrafija-ta-socialna-ekonomika-demography-and-social-economy-demografija-i-socialnaja-ekonomika/oclc/907381882&referer=brief_results
- **RISC** (РИНЦ, РФ), http://elibrary.ru/title_about.asp?id=38295
- **EZB** – Elektronische Zeitschriftenbibliothek, (Universitätsbibliothek Regensburg, (Germany)), <http://ezb.uni-regensburg.de/?2815935>
- **Google Scholar**, https://scholar.google.com.ua/citations?hl=ru&user=BuMC3voAAAAJ&view_op=list_works&sortby=pubdate
- **IBSS**: International Bibliography of the Social Sciences, (United Kingdom), http://www.proquest.com/documents/Title_List_-_International_Bibliography_of_the_Social_Sciences.html
- **ERIH PLUS** – European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences, Norwegian Centre for Research Data, <https://dbh.nsd.uib.no/publiseringskanaler/erihplus/periodical/info?id=488830>
- **CrossRef**, <https://doi.org/10.15407/dse>
- **«Academic Periodicals of Ukraine»** (Uran Publish Servis, OJS), <http://journals.uran.ua/index.php/2309-2351>
- **«Ukrainian Academic Journals»**, <http://usj.org.ua/content/demografiya-ta-socialna-ekonomika-0>
- **Information and analytical system «Bibliometrics of the Ukrainian Science»**, Ranking of Scientists (Cybermetrics Lab) Vernadskyi National Library of Ukraine.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.011>

УДК 314.18 : 364

JEL CLASSIFICATION: I 31

Г.В. ГЕРАСИМЕНКО

канд. екон. наук, пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: geranna@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ ВИМІРЮВАННЯ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ НА СУБНАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Представлено огляд міжнародних методологій дослідження територіальних диспропорцій якості життя населення за допомогою побудови індексів людського розвитку. Проаналізовано кращі інноваційні підходи до розрахунку дезагрегованих показників людського розвитку на субнаціональному рівні, що дають змогу простежити територіально-просторові відмінності (тип місцевості проживання, розмір населеного пункту), індивідуальні характеристики громадян (стать, вікові групи, етнічна приналежність, статус мігранта), майновий статус домогосподарства (рівень доходів, майнові групи щодо межі бідності), особливості зайнятості населення тощо.

Окрему увагу приділено польському досвіду розрахунку індексів регіонального та локального людського розвитку, до переваг якого варто віднести врахування ефективності політичних інтервенцій держави у вирівнюванні територіальних диспропорцій у межах країни. Детально розглянуто підходи до оцінювання регіонального людського розвитку на рівні укрупнених територіально-адміністративних одиниць Європейського Союзу, завдяки яким можна визначити певні просторові закономірності розвитку деяких країн.

Обґрунтовано переваги вітчизняної методики розрахунку індексів регіонального людського розвитку, яка позитивно відрізняється від зарубіжних методик розширеним трактуванням людського розвитку, комплексним підходом до вибору первинних показників і структуризацією окремих тематичних блоків. Наголошено на необхідності напрацювання підходів, що забезпечували б співставність національної методики та європейських способів до оцінювання регіонального людського розвитку.

Ключові слова: концепція людського розвитку, індекс регіонального людського розвитку, регіональні диспропорції розвитку.

А.В. Герасименко

канд. екон. наук, вед. науч. сотруд.

Інститут демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: geranna@ukr.net

ОСОБЕННОСТИ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА ИЗМЕРЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ НА СУБНАЦИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

В статье представлен обзор международных методологий исследования территориальных диспропорций качества жизни населения с помощью построения индексов человеческого развития. Проанализированы лучшие инновационные подходы к расчету дезагрегированных показателей человеческого развития на субнациональном уровне, позволяющие проследить территориально-пространственные различия (тип местности проживания, размер населенного пункта), индивидуальные характеристики граждан (пол, возрастные группы, этническая принадлежность, статус мигранта), имущественный статус домохозяйства (уровень доходов, имущественные группы по отношению к черте бедности), особенности занятости населения и др.

Особое внимание уделено польскому опыту расчета индексов регионального и локального человеческого развития, к преимуществам которого следует отнести оценку эффективности политических интервенций государства в выравнивании территориальных диспропорций в пределах страны. Детально рассмотрены подходы к оцениванию регионального человеческого развития на уровне укрупненных территориально-административных единиц Европейского Союза, позволяющие определить пространственные закономерности развития некоторых стран.

Обоснованы преимущества национальной методики расчета индексов регионального человеческого развития, которая положительно отличается от зарубежных методик расширенной трактовкой человеческого развития, комплексным подходом к выбору первичных показателей и структурированностью отдельных тематических блоков. Отмечается необходимость разработки подходов, обеспечивающих сопоставимость национальной методики и европейских способов оценивания регионального человеческого развития.

Ключевые слова: концепция человеческого развития, индекс регионального человеческого развития, региональные диспропорции развития.

G. V. Gerasymenko
PhD (Economics), Lead Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Taras Shevchenko, 60
E-mail: geranna@ukr.net

REVIEW OF INTERNATIONAL EXPERIENCE OF MEASURING HUMAN DEVELOPMENT AT SUBNATIONAL LEVEL

A review of international methodologies of exploring territorial disproportions in the quality of life based on indices of human development is presented in the article. The best innovative approaches to calculation of disaggregated human development indicators at the subnational level are studies, allowing to trace the spatial differences (type of locality of residence, size of a settlement), individual characteristics of people (gender, age group, ethnicity, migrant's status), property status of households (income, property group based on the poverty line), features of employment, and so on.

Particular attention is paid to the Polish experience of calculating indices of regional and local human development, benefiting from consideration of efficiency of the state policy interventions in alignment of regional disparities within the country. A detailed analysis of approaches to assessment of regional human development at the level of integrated territorial administrative units of the European Union is provided, allowing defining some spatial patterns of development within individual countries.

The advantages of the national methodology for calculating the regional indices of human development are grounded, proving that it is ahead of the foreign methods due to extended interpretation of human development, integrated approach to the choice of primary parameters and structure of individual thematic blocks. The need to develop approaches that ensure comparability of the national procedure and European approaches to estimation of the regional human development is stressed.

Keywords: concept of human development, index of regional human development, regional development imbalances.

Постановка проблеми, актуальність теми та аналіз досліджень. Питання оцінки регіональних диспропорцій якості життя населення упродовж тривалого часу привертають увагу провідних науковців світу [1, 2], а результати їхнього наукового пошуку доводять, що вимірювання розвитку суспільства виходить далеко за межі співставлення економічних індикаторів. Як альтернативу показника ВВП на душу населення, що використовується для порівняння результатів економічного розвитку різних країн, на початку 1990-х років фахівцями ПРООН було запропоновано розраховувати індекс людського розвитку (ІЛР) — інструмент вимірювання та співставлення соціально-економічних досягнень окремих країн [3].

Концептуальним підґрунтям методології стали наукові праці А. Сена (Sen), де наголошено на необхідності *«зміщення фокусу досліджень економіки розвитку з показника національного доходу на індикатори, що оцінюють політику, орієнтовану на людей»* [4]. З 1990 року результати відповідних розрахунків публікують у глобальних звітах про людський розвиток та використовують для побудови рангових оцінок становища деяких країн¹. За цей період було підготовлено понад 650 національних і субнаціональних, а також 37 регіональних доповідей про людський розвиток, у яких досліджено актуальні соціальні проблеми національних та локальних контекстів, які подекуди залишалися поза межами уваги глобальних звітів.

Вагомий внесок у розвиток теорії людського розвитку та методології його оцінювання на регіональному рівні належить й українським вченим, серед яких В. Антонюк (Antonyuk), О. Грішнова (Grishnova), Т. Заяць (Zayats), Е. Лібанова (Libanova), О. Макарова (O. Makarova), В. Новіков (Novikov), О. Новікова (Novikova), У. Садова (Sadova), О. Хмелевська (Khmelevska). З вітчизняних розробок у цій сфері треба згадати національну методику розрахунку індексів регіонального людського розвитку [5], що використовується Державною службою статистики України, та цикл науково-аналітичних доповідей Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, присвячених різним аспектам людського розвитку [6].

Незважаючи на важливі напрацювання, у вітчизняному науковому середовищі відчувається постійний брак обізнаності щодо кращих практик вимірювання регіонального людського розвитку, запроваджених у інших країнах. У результаті подальший науковий пошук здійснюється в рамках усталеного підходу та не використовує переваги інноваційних розробок зарубіжних науковців. Тому метою даної статті є узагальнення особливостей міжнародного досвіду вимірювання людського розвитку на субнаціональному рівні, що сприятиме зміцненню наукового потенціалу вітчизняних дослідників, а в перспективі — вдосконаленню підходів до розрахунку регіональних ІЛР в Україні, забезпеченню їх співставності з напрацюваннями сусідніх країн. Сучасні процеси децентралізації актуалізують дослідження особливостей розвитку окремих територіально-адміністративних одиниць України у вимірі загальноєвропейського регіонального розвитку.

Виклад основного матеріалу. Класичні положення концепції людського розвитку наголошують на рівнозначності таких вимірів добробуту, як гідний рівень життя, доступність освіти, здоров'я та довголіття. Система показників, що використовуються для вимірювання досягнень за відповідними складовими, зазнавала певних змін та уточнень; постійно удосконалювались і методичні підходи до розрахунку складових індексів та інтегрального показника, оновлювались граничні значення нормування первинних показників (табл. 1).

¹ Вичерпний перелік глобальних, регіональних та національних Доповідей про людський розвиток доступний за посиланням: <http://www.hdr.undp.org/en/reports>.

Таблиця 1. Трансформація методичних підходів до розрахунку ІЛР ПРООН, 1990–2010 рр.

Період	Граничні значення	Показники			Підхід до агрегування складових індексів
		Здоров'я та довголіття	Освіта	Доходи	
1990	У межах фактичних спостережень	Очікувана тривалість життя при народженні (UN Population Division)	Рівень грамотності дорослих (UNESCO)	Реальний ВВП на душу населення (log) (Світовий банк)	Середнє арифметичне
1991—1993			(2/3) Рівень грамотності дорослих (UNESCO)(1/3) Середня кількість років навчання (UNESCO)	Реальний ВВП на душу населення (скоригований за формулою Аткінсона на фіксовані величини) (Світовий банк)	
1994	(2/3) Рівень грамотності дорослих (UNESCO)(1/3) Середня кількість років навчання (UNESCO)		Реальний ВВП на душу населення (скоригований за формулою Аткінсона на фіксовані величини за середніми значеннями 1995—1998) (Світовий банк)		
1995—1998					
1999, 2000—2009				показник валового охоплення населення освітою (UNESCO)	
2010 — дотепер	Вищі: в межах фактичних спостережень. Нижчі: фіксовані величини	(1/2) Середня кількість років навчання (UNESCO)(1/2) Очікувана тривалість здобуття освіти (UNESCO)	Реальний ВНД на душу населення (ln) (Світовий банк)	Середнє геометричне	

Джерело: адаптовано за: Klugman, J., Rodriguez, F. & Choi, H.-J. (2011). The HDI 2010: new controversies, old critiques. *The Journal of Economic Inequality*, 9, 249–288.

Пріоритети подальшого наукового пошуку спрямовувались на розширення концептуального трактування людського розвитку, вдосконалення системи збору статистичної інформації, підвищення якості та надійності даних, розробку підходів до врахування диспропорцій розвитку між окремими групами та категоріями населення. Ці новації знайшли відображення в розширенні «родини» індикаторів людського розвитку в 2010 р. за рахунок введення в обіг додаткових показників, серед яких – ІЛР, скоригований на нерівність, індекси гендерного розвитку та гендерної нерівності, а також індекс багатовимірної бідності [7].

Не менш важливим напрямом досліджень стало поглиблення дезагрегації даних на субнаціональному рівні, оскільки «застосування дезагеггованих індексів людського розвитку на національному та субнаціональному рівнях допомагає висвітлити значні диспропорції між різними групами населення залежно від регіону, статі, типу населеного пункту, етнічної приналежності тощо» [8]. Серед потенційних напрямів дезагрегації даних було запропоновано такі: територіально-просторові відмінності (залежно від адміністративних районів, типу місцевості проживання, розміру населеного пункту), індивідуальні характеристики громадян (стать, вікові групи, етнічна приналежність, статус мігранта), майновий статус домогосподарства (квінтільні групи за доходами, майнові групи щодо межі бідності), форма та сектор зайнятості населення тощо. На думку деяких науковців, гіпотетичною межею дезагрегації показників людського розвитку може стати розрахунок індивідуальних ІЛР для кожного мешканця певної країни [9].

Географічна або адміністративна дезагрегація даних на субнаціональному рівні стала одним із найважливіших напрямів досліджень у сфері людського розвитку, оскільки в рамках «класичного» ІЛР помітно згладжуються територіальні диспропорції якості життя населення однієї країни, хоча в дійсності вони можуть суттєво перевищувати міждержавні відмінності. Відповідно, саме цій проблематиці присвячено значну кількість національних доповідей з питань людського розвитку, у яких наведено результати розрахунків інтегральних індексів на регіональному, обласному / провінційному та районному рівні. Різноманітність інноваційних підходів до розрахунку ІЛР на субнаціональному рівні представлено в табл. 2.

Зокрема, в *Доповіді про людський розвиток у Ливані* (1998) розраховані дезагегговані значення ІЛР, що оцінювали здобутки різних соціальних груп населення в сфері людського розвитку (чоловіки / жінки, міське / сільське населення). Результати оцінок дали змогу обґрунтувати висновок про збереження помітних «розривів» у показниках стану здоров'я та освіченості між окремими територіями та групами населення.

Доповідь про людський розвиток у Болгарії (2000) наводить розрахунки муніципальних індексів людського розвитку (МІЛР) для 262 адміністративних одиниць найнижчого рівня (муніципалітетів). Хоча жодних інноваційних підходів до методики розрахунку показників людського розвитку в доповіді не запропоновано, результати дослідження сприяли усвідомленню потреби в залученні місцевих громад до стратегічного планування на національному рівні. Завдяки ним сформульовано рекомендації щодо Місцевих стратегічних планів людського розвитку².

Доповідь про людський розвиток у Непалі (2001) зосереджена на питаннях подолання бідності та посиленні врядування. У цій Доповіді представлено ІЛР, що дезагегговані за регіонами залежно від рівня їхнього економічного розвитку. Здійснені

² Завдяки інноваційному підходу до підготовки національної доповіді та започаткуванню практики розрахунку дезагеггованого ІЛР, Представництво ПРООН у Болгарії отримало Спеціальну винагороду від Департаменту підготовки глобальних доповідей з питань людського розвитку ООН.

Таблиця 2. Деякі інноваційні підходи до дезагрегації ІЛР у національних доповідях про людський розвиток країн світу

Країна	Рік	Вимір дезагрегації показників ІЛР	Територіальна одиниця вимірювання ІЛР
Ливан	1998	Соціальна стратифікація (гендерна та поселенська нерівність)	Адміністративно-територіальна одиниця
Болгарія	2000	Регіональні диспропорції	Адміністративно-територіальна одиниця найнижчого рівня (муніципалітет)
Непал	2001	Регіональні диспропорції / рівень економічного розвитку	Адміністративно-територіальна одиниця
Киргизія	2002	Зонування за особливостями природних умов	Висотний пояс гірської місцевості
Уганда	2002	Регіональні диспропорції / рівень захворюваності на ВІЛ / СНІД	Адміністративна одиниця
Монголія	2003	Поселенські диспропорції (міська / сільська місцевість)	Населені пункти різного типу
Єгипет	2004	Регіональні диспропорції / рівень доходів	Адміністративна одиниця
Індія	2005	Соціальна стратифікація (гендерна та кастова нерівність)	Регіон
Домініканська Республіка	2008	Індивідуальні / колективні можливості	Регіон
Мексика	2010	Регіональні диспропорції	Адміністративна одиниця
Польща	2012	Регіональні диспропорції / ефективність політичних інтервенцій	Адміністративно-територіальна одиниця (повіт та воєводство)

Джерело: складено автором.

розрахунки дозволили обґрунтувати висновок, що слабкі інститути та неефективне управління є основними факторами низького рівня людського розвитку та високих показників бідності в країні.

У *Доповіді про людський розвиток у Киргизії (2002)* використано оригінальний підхід до дезагрегації даних, а саме – розрахунок ІЛР для різних висотних зон (рівнинних, середньо- та високогірних), визначених відповідно до особливостей вертикального зонування гірської місцевості та біокліматичних характеристик заселених територій. Застосування такого підходу уможливило визначення спільних рис розвитку територій, приналежних до різних висотних зон, без жодної прив'язки до адміністративного поділу країни. Інформаційне забезпечення розрахунків показників людського розвитку ґрунтувалося на результатах спеціального соціологічного опитування населення.

Доповідь про людський розвиток в Уганді (2002) присвячена дослідженню наслідків 20-річної епідемії ВІЛ/СНІД в країні та її впливу на склад населення, показники його відтворення, особливості домогосподарств, становище жінок, ситуацію на ринку праці тощо. Дезагредовані індекси людського розвитку представлені на рівні районів.

У *Доповіді про людський розвиток у Малаві (2001)* простежено зв'язок між бідністю та низьким рівнем людського розвитку на рівні адміністративних районів.

Доповідь про людський розвиток у Єгипті (2003) наводить розрахунок ІЛР за даними окремих районів та губернаторств, а в наступній *Доповіді (2004)* розглянуто взаємозв'язок між розвитком людського потенціалу та рівнем децентралізації. Зокрема, характер відмінностей рівня середньодушового доходу населення між різними губернаторствами було оцінено за даними спеціального обстеження доходів населення. Далі величини середньодушового доходу на рівні районів у межах кожного губернаторства визначали з урахуванням відсоткової частки працівників у різних секторах економіки.

У *Доповіді про людський розвиток у Монголії (2003)* розраховано ІЛР для міської та сільської місцевості, а також для окремих провінцій та головних міст країни. Отримані результати порівнюються з показниками людського розвитку інших країн з перехідною економікою та країн, що не мають виходу до моря.

Доповідь про людський розвиток в Індії – Карнатака (2005) присвячена дослідженню дезагрегованих ІЛР залежно від статі населення, регіону проживання та приналежності до певної касты. Крім цього, в доповіді досліджено взаємозв'язок між результатами людського розвитку та підходами до фінансування державних витрат, проаналізованих у контексті рівності і соціальної справедливості для бідних та вразливих категорій населення.

У *Доповіді про людський розвиток у Сальвадорі (2008)* аналізується вплив ринку праці на розширення можливостей громадян в контексті оплати праці, якості робочого місця та задоволення від зайнятості. Ґрунтуючись на положеннях концепції гідної праці МОП, Доповідь презентує підходи до вимірювання гідної зайнятості за даними спеціального обстеження, в рамках якого було опитано 16,8 тис. домогосподарств. Оцінки гідної праці населення здійснено за двома індикаторами: співвідношення рівня оплати праці та вартості набору ринкових товарів та послуг (споживчого кошика), а також рівень соціального захисту працівників, що вимірювався часткою зайнятих, охоплених системою соціального страхування.

Дезагреговані ІЛР були розраховані для чотирьох категорій населення працездатного віку: безробітні, частково зайняті, зайняті без справедливої оплати праці або соціального захисту, а також зайняті на умовах, що відповідають положенням концепції гідної праці. Природно, що найвищі значення ІЛР виявились властивими для групи «гідно зайнятих» працівників (0,855), а найнижчі – для безробітного населення (0,664). Необхідно зазначити, що подібний підхід до дезагрегації ІЛР залежно від моделі та форми зайнятості слід вважати перспективним напрямом наукових досліджень і в Україні, оскільки він перебуває в цілковитій відповідності до концептуального трактування людського розвитку як розширення потенційних можливостей громадян.

Серед інших інноваційних досліджень варто звернути увагу на *Доповідь про людський розвиток у Домініканській Республіці (2008)*, в якій пропонуються підходи до дезагрегації субіндексів людського розвитку з метою оцінки індивідуальних і колективних можливостей / повноважень громадян, а також *Доповідь про людський розвиток у Мексиці (2010)*, в рамках якої розраховано скориговані на нерівність ІЛР для окремих муніципалітетів, що дало змогу обґрунтувати помітні диспропорції в розвитку різних штатів країни.

Таким чином, обґрунтування підходів до подальшої дезагрегації показників людського розвитку, зокрема в регіональному аспекті, є актуальним напрямом поглиблення наукових досліджень. Міжнародний досвід у цій сфері становить значний інтерес з огляду на можливості застосування кращих практик обрахування субнаціональних індексів людського розвитку у вітчизняному середовищі, однак головну увагу, напевно, потрібно зосередити на методичних розробках, що були апробовані в сусідніх країнах.

Доповідь про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі (2012) присвячена обґрунтуванню підходів до розрахунку індексів людського розвитку, адаптованих до потреб субнаціонального рівня [10]. Аналіз регіональних диспропорцій здійснено за допомогою локальних індексів людського розвитку (ЛІЛР), що дозволяють порівняти досягнення та прогалини в сфері розвитку між окремими територіально-адміністративними одиницями. Відповідні розрахунки було здійснено для 16 воєводств, 314 сільських повітів і 65 міст на правах повітів, а динамічні зміни в становищі регіонів на шкалі локального людського розвитку оцінено для 2007–2010 рр. На жаль, системної практики подібних розрахунків започатковано не було, тож Доповідь стала єдиним подібним дослідженням, що було виконане науковцями Варшавської школи економіки за підтримки ПРООН та Міністерства регіонального розвитку Польщі.

Система показників, що була використана для розрахунку ЛІЛР у Польщі, характеризується певним новаторством, оскільки вводить у науковий обіг додаткові індикатори (табл. 3). Так, стан здоров'я населення запропоновано оцінювати за двома показниками: очікувана тривалість життя при народженні та агрегований рівень смертності від онкологічних та серцево-судинних захворювань, які є основними причинами передчасної смертності населення країни. На думку експертів, запропонований додатковий індекс смертності відображає як доступність та якість спеціалізованих медичних послуг, так і вплив навколишнього середовища та способу життя на стан здоров'я мешканців регіонів.

Досягнення у сфері освіти на локальному рівні також вимірюються за допомогою двох специфічних індикаторів, серед яких – рівень охоплення дітей віком 3–4 роки дошкільною освітою та середній бал за підсумками іспитів з математики та природничих наук на нижньому рівні середньої школи. Останній показник використовується для оцінки якості освітньої підготовки в середній школі, а отримання дошкільної освіти сприймається не лише як вагомий чинник подальших успіхів дитини в навчанні, а й ефективний інструмент економічної політики держави [11].

Таблиця 3. Складові показники індексів ЛІЛР, Польща

Виміри	Здоров'я	Освіта	Добробут
Показники ЛІЛР	Очікувана тривалість життя при народженні	Рівень охоплення дошкільною освітою дітей віком 3–4 роки	Сукупні доходи платників податків, доходи від сільського господарства та сукупні видатки на програми соціального захисту бюджетів місцевого рівня
	Агрегований рівень смертності від онкологічних та серцево-судинних захворювань	Середній бал за підсумками екзаменів з математики та природничих наук на нижньому рівні середньої школи	
Субіндекси	Індекс здоров'я	Індекс освіти	Індекс добробуту
Локальні індекси людського розвитку (ЛІЛР) на рівні повітів та воєводств			

Джерело: National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development, UNDP, p. 45.

Таблиця 4. Показники впливу політичних інтервенцій на ЛЛР, Польща

Вимір	Здоров'я	Освіта	Добробут
Показники	Індекс забезпечення лікарями та дантистами (кількість лікарів та дантистів на 100 тис. населення)	Індекс видатків на освіту (видатки на освіту в розрахунку на одного учня / студента: дошкільна, початкова, середня та вища освіта)	Індекс місцевих видатків (сукупні видатки муніципальних бюджетів та бюджетів повітів за винятком обсягів фінансування від ЄС, у розрахунку на душу населення)
	Індекс забезпечення допоміжним медичним та акушерським персоналом (кількість медсестер та акушерок на 100 тис. населення)	Індекс співвідношення кількості учнів / студентів та викладачів у початковій та середній школі	
Субіндекси	Індекс здоров'я – внесок політики	Індекс освіти – внесок політики	Індекс добробуту – внесок політики
Локальні індекси людського розвитку із врахуванням внеску політики на рівні повітів та воеводств			

Джерело: National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development, UNDP, p. 51.

Рівень життя населення на локальному рівні оцінюється за даними про середні обсяги сукупних доходів платників податків, доходів від сільського господарства та сукупних видатків на програми соціального захисту бюджетів місцевого рівня (за винятком фінансування компенсацій та допомоги у випадку стихійних лих).

Як показали результати розрахунків інтегральних показників, найвищий рівень людського розвитку на локальному рівні властивий для метрополій (столичний регіон), великих міст та прилеглих районів, найнижчий рівень людського розвитку – для сільських повітів країни.

Зазначимо, що розглянуті індекси розробники методології позиціонують як інструменти моніторингу результатів певних політичних втручань та впливів, що мають на меті підтримку розвитку людського потенціалу та підвищення якості життя населення. Інноваційність підходу польських науковців полягає в запровадженні додаткової категорії локальних ІЛР, що ґрунтуються на системі показників для оцінювання «внеску» відповідних політичних заходів у формування політики людського розвитку, тобто дають змогу виміряти ефективність державних інтервенцій. Побудова відповідної системи показників структурно підпорядковується традиційним вимірам людського розвитку (тривалість життя, освіта та добробут населення) та передбачає оцінювання інфраструктурних особливостей та обсягів фінансування політики людського розвитку в регіонах (табл. 4).

Нарешті, в Доповіді про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі наголошується, що традиційні виміри людського розвитку (здоров'я, освіта, добробут населення) не забезпечують охоплення всіх аспектів якості життя, від яких залежить відчуття суб'єктивного добробуту людей. З метою розширення переліку індикаторів запропоновано ряд додаткових контекстуальних індексів, які відображають інші складові розвитку людського потенціалу та можуть оцінюватися на регіональному або локальному рівні. Серед подібних вимірів, які доцільно враховувати у подальших дослідженнях:

- людський капітал (середня кількість років навчання, необхідна для досягнення здобутого рівня освіти населення віком 25 років і старше);
- ринок праці (зареєстрований рівень безробіття);
- бідність (частка населення, що отримує соціальну допомогу);
- громадянська активність (рівень явки громадян на місцеві вибори);
- рівень залучення населення до використання цифрових технологій (частка податкових декларацій, поданих громадянами через інтернет);
- розширення повноважень жінок (їхня частка серед депутатів місцевого рівня);
- захист навколишнього середовища (обсяги муніципальних відходів у розрахунку на душу населення).

Аналізуючи міжнародний досвід побудови регіональних індексів людського розвитку, необхідно звернути увагу й на методологічні підходи до оцінювання між-регіональних диспропорцій рівня людського розвитку на рівні Європейського Союзу. В доповіді «*Регіональний індекс людського розвитку в ЄС*» (2014) [12] представлено систему індикаторів, які дозволяють оцінити моделі та тенденції регіонального людського розвитку в країнах-членах ЄС. Завдяки цьому вперше було реалізовано наукове порівняння та співставлення досягнень у сфері людського розвитку на рівні регіонів у межах країн, що мають спільні риси історичного, економічного та культурного розвитку. Розрахунки були здійснені для адміністративно-територіального поділу відповідно до 2-го рівня Номенклатури територіальних одиниць статистики Європейського Союзу (NUTS2).

Основним методологічним викликом стало обґрунтування показників, які б відповідали всім вимогам до якості статистичних даних, включаючи характеристики валідності (відповідності явищу, що вивчається), надійності та доступності для

Таблиця 5. Виміри та показники РІЛР, що розраховуються в рамках методології вимірювання регіонального людського розвитку на рівні ЄС

Вимір	Індикатор	Опис індикатора	Характер індикатора
Здоров'я	Рівень смертності немовлят	Відношення числа померлих за певний період дітей віком до 1 року до кількості народжених за той самий період, у розрахунку на 1 тис. живонароджень	Дестимулятор
	Очікувана тривалість здорового життя	Кількість років, які має прожити особа у стані гарного здоров'я. Показник поєднує дані щодо смертності та самооцінок стану здоров'я	Стимулятор
Освіта	Молодь, що не охоплена навчанням або зайнятістю	Частка молоді віком 18–24 роки, не зайнята на ринку праці, не здобуває освіти або професійну підготовку	Дестимулятор
	Поширення вищої освіти серед населення	Частка осіб віком 25–64 роки, що мають вищу освіту	Стимулятор
Доходи	Дохід домогосподарств	Чистий скоригований наявний дохід домогосподарств	Стимулятор
	Рівень зайнятості	Частка зайнятих осіб серед населення віком 15 років і старше	Стимулятор

Джерело: European Commission (2014). The EU Regional Human Development Report, JRS Science and Policy Reports, Luxembourg, Publication Office of the European Union.

регіонів та часових періодів. На початку дослідження було відібрано 22 показники, що характеризували виміри здоров'я, освіти та доходів. Після процедури валідації даних перелік показників було скорочено до шести індикаторів, що характеризують основні характеристики людського розвитку в 272 регіонах країн ЄС (табл. 5).

Задля забезпечення співставності показників первинні дані було трансформовано за допомогою статистичних процедур. Для тих показників, які продемонстрували помітні коливання в часі (рівень смертності немовлят та частка молоді, що не охоплена навчанням або зайнятістю), були розраховано «ковзні» середні значення за три роки. Нормування показників здійснено за відношенням до максимальних та мінімальних значень глобального рівня, що уможливило співставність результатів між країнами у часі та просторі.

Результати розрахунків регіональних індексів людського розвитку на рівні ЄС довели існування помітних географічних відмінностей, оскільки найвищі рівні людського розвитку були властиві північним та північно-західним регіонам Єврозони, найнижчі — південно-східним територіям (рисунок).

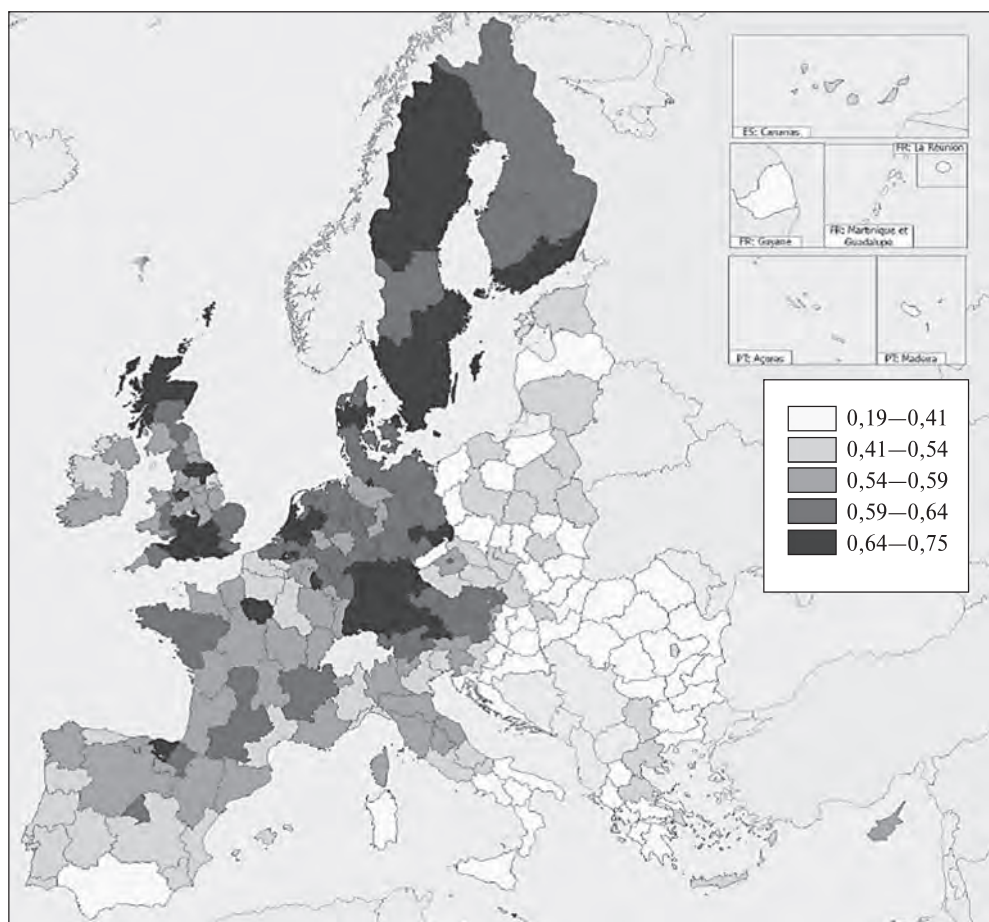

Рисунок. Територіальні особливості регіональних індексів людського розвитку в країнах ЄС, 2014 р.

Джерело: European Commission (2014). The EU Regional Human Development Report, JRS Science and Policy Reports, Luxembourg, Publication Office of the European Union.

Певні диспропорції у рівні людського розвитку простежено і в межах країн: зокрема у Великій Британії, Іспанії, Франції, Італії, Німеччині та Бельгії. При цьому південні райони ЄС подекуди випереджали північні території за показниками стану здоров'я населення, однак помітно поступалися за індикаторами доходів та, особливо, освітніх здобутків мешканців. Загалом, столичні регіони характеризувалися суттєвим перевищенням розрахункових значень РІЛР, що найяскравіше проявляється у східній частині Європи, де диспропорції розвитку формуються здебільшого саме за рахунок столичних міст та метрополій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи аналіз міжнародного досвіду розрахунку регіональних індексів людського розвитку на субнаціональному рівні, треба зазначити, що, попри різноманіття національних методик, переважна частина їх зосереджується на трьох класичних вимірах людського розвитку: тривалому та здоровому житті, освітніх здобутках та рівні добробуту населення. Хоча перелік показників, що застосовують для оцінювання досягнень окремих територій, може бути доповнений додатковими індикаторами (наприклад, рівень смертності немовлят, рівень бідності або безробіття населення), трактування складових людського розвитку є досить вузьким.

У результаті поза увагою науковців залишаються важливі аспекти регіонального людського розвитку: стан соціального або навколишнього середовища, умови проживання та безпека населення, доступність громадянських свобод або відчуття суб'єктивного добробуту. Це визначає потребу в розширенні світоглядного бачення особливостей людського розвитку на регіональному та локальному рівні, врахуванні інших важливих характеристик якості життя населення.

У цьому контексті позитивно вирізняється українська методика розрахунку індексів регіонального людського розвитку, що ґрунтується на шести рівнозначних блоках показників, які охоплюють стан відтворення населення та соціального середовища, комфортність життя, рівень добробуту, можливості гідної праці та здобуття освіти населенням. Комплексне бачення розвитку, різнобічний характер індикаторів та чітка структуризація блоків первинних показників дають змогу здійснювати детальний аналіз ситуації та визначати найбільш актуальні проблеми для обґрунтування заходів регіональної політики.

Разом із тим, широкий перелік соціально-економічних показників та складність статистичних процедур, що застосовуються до нормування первинних даних, унеможливають здійснення будь-яких порівнянь індексів регіонального людського розвитку України з показниками співставних адміністративно-територіальних одиниць європейських країн. Вирішення цього завдання потребуватиме подальшої наукової роботи, спрямованої на зближення національної та зарубіжних методик та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень. Можливим інструментом є обґрунтування скоригованого індексу людського розвитку, що враховуватиме специфіку регіонального рівня та дозволить порівнювати регіони та держави в часі та просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Annoni P., Weziak-Bialowolska D. & Dijkstra L. Quality of life at the sub-national level: an operational example for the EU / European Commission // JRC Scientific and Policy Reports. — Brussels/Ispra: European Commission, 2012. — 234 p.
2. Hagerty M. R. & Land K. C. Constructing Summary Indices of Quality of Life: A Model for the Effect of Heterogeneous Importance Weights // Sociological Methods & Research. — 2007. — 35. — p. 455–496.

3. Human Development Report 1990. Concept and Measurement of Human Development / UNDP. – New York, 1991. – 189 p.
4. Sen, A. Development as Freedom. – New York : Oxford University Press, 1999.
5. Методика вимірювання регіонального людського розвитку / Ін-т демограф. та соціальн. дослід. ім. М.В. Птухи НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.idss.org.ua/>.
6. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції: кол. моногр. У 2-х томах / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова, за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демограф. та соціальн. дослід. ім. М.В. Птухи НАН України, – Київ, 2012. – 436 с.
7. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development / UNDP. – New York, 2011. – 229 p.
8. Gaye A. and Jha S. A Review of Conceptual and Measurement Innovations in National and Regional Human Development Reports, 1998–2009 // Human Development Research Paper. – 2010. – 35 p.
9. Alder A. Halis. A Means to Closing Gaps: Disaggregated Human Development Index. Human Development Occasional Papers (1992–2007) HDOCPA-1994-01. – 1994. – 40 p.
10. National Human Development Report – Poland 2012. Local and Regional Development / UNDP Project Office in Poland. – Warsaw, 2013. – 188 p.
11. Rolnick B.A., Grunewald R. The Economics of Early Childhood Development as Seen by Two Fed Economists. Community Investments. Fall 2007. – 2007. – 19(2). – P. 13–30.
12. European Commission. The EU Regional Human Development Report. / JRS Science and Policy Reports. – Luxembourg, Publication Office of the European Union, 2014. – 97 p.

REFERENCES

1. Annoni, P., Weziak-Bialowolska, D. & Dijkstra, L. (2012). *Quality of life at the sub-national level: an operational example for the EU*. European Commission, JRC Scientific and Policy Reports. Brussels/ Ispra: European Commission.
2. Hagerty, M. R. & Land, K. C. (2007). Constructing Summary Indices of Quality of Life: A Model for the Effect of Heterogeneous Importance Weights. *Sociological Methods & Research*, 35, 455-496.
3. Human Development Report 1990. *Concept and Measurement of Human Development*. UNDP. New York.
4. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.
5. *Metodyka vymiryuvannya rehionalnoho liudskoho rozvytku [Methods of measuring regional human development]*. (2012). Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen . Retrieved from http://idss.org.ua/ukr_index/Metodika_ua.pdf [in Ukrainian].
6. Libanova, E.M. (Ed). (2012). *Liudskiy rozvytok v Ukraini: transformatsiia rivnia zhyttia ta rehionalni dysproportsii [Human development in Ukraine: the transformation of living standards and regional disparities]*. Kyiv : Instytut demohrafii ta sotsialnykh doslidzhen im. M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
7. Human Development Report 2010. *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development*. UNDP. New York.
8. Gaye, A., & Jha, S. (2010). A Review of Conceptual and Measurement Innovations in National and Regional Human Development Reports, 1998-2009. *Human Development Research Paper* 2010/21, July 2010 : 35.
9. Akder, A. Halis (1994). A Means to Closing Gaps: Disaggregated Human Development Index. Human Development Occasional Papers (1992-2007) HDOCPA-1994-01.
10. National Human Development Report – Poland 2012. *Local and Regional Development*. UNDP Project Office in Poland. Warsaw.
11. Rolnik, B.A., & Grunewald, R. (2007). The Economics of Early Childhood Development as Seen by Two Fed Economists. *Community Investments*. Fall 2007.
12. European Commission (2014). *The EU Regional Human Development Report*. JRS Science and Policy Reports. Luxembourg : Publication Office of the European Union.

Стаття надійшла до редакції журналу 23.02.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.024>

УДК 336.1

JEL CLASSIFICATION: H 52

І.С. КАЛЕНЮК

д-р екон. наук, проф.

директор Науково-дослідного інституту
економічного розвитку ДВНЗ «Київський
національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

04050, м. Київ, вул. Мельникова, 81, корп. 6

E-mail: kalenuk@ukr.net

НАПРЯМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ МЕХАНІЗМІВ ФІНАНСУВАННЯ ОСВІТИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Узагальнено сучасні тенденції трансформації управління освітою з огляду на поширення процесів децентралізації, диверсифікації джерел та механізмів фінансування системи освіти. Доведено зміни практики державного фінансування освіти у напрямі формування прозорого, цільового, стимулювального характеру фінансування, з посиленням елементів відповідальності та зменшенням впливу суб'єктивних чинників на процес прийняття фінансових рішень у системі освіти. Проаналізована світова практика використання гнучких механізмів управління закладами не адміністративно-командними, а економічними, стимулювальними методами. Виявлено переваги застосування економічних методів, які дозволяють державі впливати на обсяги фінансування, на розмір додатково залучених фінансових ресурсів, на рівень соціального забезпечення викладацького персоналу та ін. Всебічно досліджено такий напрям удосконалення механізмів державного фінансування системи освіти у світі як врахування результатів діяльності навчальних закладів. Проаналізовано досвід передових країн світу, доведено, що критеріями для диференціації обсягів державного фінансування можуть бути: типи навчальних програм, чисельність учнів, чисельність студентів очної форми, категорії студентів, специфіка закладу, чисельність випускників тощо. У системі загальної середньої освіти поширені механізми подушового фінансування. Узагальнено практику фінансування за результатами діяльності у США, де практично кожний штат застосовує свої формули результативного фінансування, але загальною тенденцією є ускладнення і введення стимулювальних механізмів виділення фінансових ресурсів на основі різноманітних показників успішності. Обґрунтовано необхідність реалізації такої базисної умови ефективного функціонування системи освіти як підвищення автономії навчальних закладів, не тільки в освітній діяльності, але й в частині фінансово-господарської діяльності.

Ключові слова: освітні послуги, механізм фінансування, навчальний заклад, фінансування за результатами діяльності, форми і методи фінансування, автономія навчальних закладів.

Каленюк І.С.

д-р екон. наук, проф.

директор Научно-исследовательского института

экономического развития ГВУЗ «Киевский

национальный экономический университет

имени Вадима Гетьмана»

04050, г. Киев, ул. Мельникова, 81, корп. 6

E-mail: kalenuk@ukr.net

НАПРАВЛЕНИЯ ТРАНСФОРМАЦИИ МЕХАНИЗМОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Обобщены современные тенденции трансформации управления образованием в современном мире: распространение процессов децентрализации, усиления автономии учреждений, повышение гибкости механизмов финансирования и адаптации учебных заведений к изменениям среды. Доказано изменение практики государственного финансирования образования в направлении формирования прозрачного, целевого, стимулирующего характера финансирования бюджетных сфер и образования, в том числе с усилением элементов ответственности и уменьшением влияния субъективных факторов на процесс принятия финансовых решений в системе образования. Проанализирована мировая практика использования гибких механизмов управления заведениями не административно-командными, а экономическими, стимулирующими методами. Выявлены преимущества применения экономических методов, позволяющих государству влиять на объемы финансирования, на размер дополнительно привлеченных финансовых ресурсов, на уровень социального обеспечения преподавательского персонала и др. Всесторонне исследовано такое направление совершенствования механизмов государственного финансирования системы образования в мире как учет результатов деятельности учебных заведений. Проанализирован опыт передовых стран мира, доказано, что критериями для дифференциации объемов государственного финансирования могут быть: типы учебных программ, численность учащихся, численность студентов очной формы, категории студентов, специфика заведения, численность выпускников и другие. В системе общего среднего образования распространены механизмы подушевого финансирования. Обобщена практика финансирования по результатам деятельности в США, где практически каждый штат применяет свои формулы результативного финансирования, но общей тенденцией является усложнение и введение стимулирующих механизмов выделения финансовых ресурсов на основе разных показателей успешности. Обоснована необходимость реализации такого базисного условия эффективного функционирования системы образования как повышение автономии учебных заведений, не только в образовательной деятельности, но и в части финансово-хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: образовательные услуги, механизм финансирования, учебное заведение, финансирование по результатам деятельности, формы и методы финансирования, автономия учебных заведений.

Kalenyuk I.S.

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Director of Institute of Economic

Development Studies SHEE «Kyiv national

Economic University named after Vadym Hetman»

04050, Kyiv, Melnikova 81 Str., Building 6

E-mail: kalenuk@ukr.net

DIRECTIONS OF TRANSFORMATION MECHANISMS FUNDING EDUCATION IN THE MODERN WORLD

Modern world is moving from the centralized management of education to dissemination of decentralization, increasing autonomy of institutions, increasing the flexibility of funding mechanisms and adapting education to environmental changes. Changes in the practice of public funding of education in the direction of forming a transparent, targeted, incentive-based funding and budgetary spheres of education including elements with increased accountability and decreased influence of subjective factors on the process of financial decision-making in the education system are proven. An analysis is made of the international practice of using adaptive management

institution, not administrative-command mechanisms and economic stimulating methods. Such direction for perfecting public financing mechanisms of the education system in the world as accounting for the performance of educational institutions is comprehensively studied. The experience of advanced countries of the world has proven that the criteria for the differentiation of public funding may be: types of training programs, the number of students, the number of full-time students, students' category, the specificity of places, the number of graduates and others. The necessity of realization of basic conditions for effective functioning of the education system as an increase in the autonomy of educational institutions, not only in the educational activity, but also in terms of financial and economic activity, is justified in the article.

Keywords: *educational services, financial mechanism, school funding based on the results of activities, forms and methods of funding, autonomy of educational institutions.*

Постановка проблеми. У сучасному складному глобальному та інформаційно насиченому середовищі країни світу перебувають в пошуку нових моделей управління освітою, нових гнучких систем фінансування та форм ефективної організації освітньої діяльності. Світовий досвід функціонування освітніх систем у багатьох країнах свідчить про відхід від централізованого управління та організації системи освіти і професійної підготовки. Поширення процесів децентралізації передбачає посилення незалежності установ та секторів, підвищення гнучкості механізмів функціонування та адаптації навчальних закладів до змін середовища. Водночас, відхід від методів жорсткого адміністрування не означає послаблення регульованої ролі держави, її міцність має проявлятися в гарантуванні високої якості освіти, що може бути забезпечене тільки високими освітніми стандартами. Орієнтація на більшу самостійність суб'єктів освітньої діяльності змінює і підходи до політики їх фінансування.

Актуальність дослідження. Практика державного фінансування освіти не залишається сталою і незмінною, постійно змінювані внутрішні та зовнішні умови функціонування галузі диктують необхідність удосконалення всього фінансового механізму: податкової бази, нормативного визначення обсягів фінансування, системи міжбюджетних відносин. Нагальною є потреба формування прозорого, цільового, стимулювального характеру фінансування бюджетних сфер і освіти, у тому числі з посиленням елементів відповідальності та зменшення впливу суб'єктивних чинників (ручного керівництва) на процес прийняття фінансових рішень у системі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми фінансування системи освіти є актуальними для сучасної вітчизняної та іноземної науки і практики. Зокрема, у працях В. Базилевича (V.Basilevich), Г. Беккера (G.Becker), Т. Боголіб (T. Bogolib), З. Варналія (Z.Varnaliy), А. Віфлеємського (A.Viflejemskiy), О. Грішнєвої (O. Grishnova), Т. Єфименко (T. Efimenko), В. Жаміна (V. Jamin), Е. Жильцова (E. Jilcov), С. Костаняна (S. Kostanyan), С. Струмиліна (S. Strumilin), І. Чугунова (I. Chugunov), А. Чухно (A. Chuhno), Т. Шульца (T. Shultz), С. Юрія (S.Yuriy), Л. Якобсона (L. Jakobson) та інших піднято питання ролі освіти в розвитку суспільства, напрацювання ефективних механізмів регулювання та фінансування системи освіти. Разом із тим, неоднозначність економічної природи освіти (як суспільного і приватного блага) зумовлює і складність побудови її фінансового механізму. Цей механізм може бути дуже диверсифікованим за формами, методами і ресурсами. Для кожної країни залишається надзвичайно актуальною проблемою пошук власного механізму, оптимального і ефективного з точки зору інтересів суспільства.

Мета статті — дослідження основних підходів до фінансування системи освіти та виявлення перспективних напрямів трансформації механізму державного фінансування в контексті сучасних вимог глобального середовища.

Виклад основного матеріалу. Ключовою проблемою удосконалення фінансування системи освіти (і не тільки її) є підвищення ефективності державних видатків, що зумовлює пошук нових підходів та механізмів. Очевидно, що цей процес має передбачати, по-перше, чітке уявлення того, за що і на які цілі надходять державні кошти. По-друге, методи і форми виділення коштів. По-третє, визначення статусу закладу, який отримує бюджетне фінансування, що також охоплює питання його повноважень і відповідальності за результати діяльності. Саме нечітке розуміння цих питань є основою не те що неефективності, а, скоріше, відсутності внутрішньої логіки спрямування бюджетного процесу на прозорість та результативність.

Для відповіді на перше питання важливо з'ясувати, що саме є результатом діяльності у галузі освіти. Теоретичні підходи розуміння природи її результатів передбачають розмежування внутрішніх і кінцевих цілей. Первинними, наочними є результати, визначені внутрішніми цілями самої освітянської діяльності. Такими внутрішніми цілями можуть бути: повне охоплення дітей шкільного віку загальною середньою освітою, підготовка необхідної кількості кваліфікованих робітників і фахівців вищої кваліфікації для національного та регіональних ринків праці тощо. Ці показники є орієнтирами для визначення результатів функціонування освіти як специфічної галузі людської діяльності. Кількісні параметри системи освіти: величина витрат на освіту (загалом і по рівнях), кількість закладів освіти, кількість учнів і студентів, кількість учителів і викладачів та багато інших, характеризують внутрішній процес виробництва в цій галузі. Формою його організації надання послуг — освітніх послуг, тобто здійснення різноманітної (педагогічної, виховної, наукової) діяльності працівниками сфери освіти для задоволення потреб окремих осіб і всього суспільства в отриманні знань, інформації, досягненні вищих освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Кінцеві цілі освітньої діяльності є набагато ширшими: це зростання освіченості, добробуту населення, поліпшення загальних показників соціально-економічного розвитку країни. Розгляд цих результатів виходить за межі нашого дослідження. Такі результати лише підкреслюють особливо важливе значення освіти в житті суспільства. Для держави як суб'єкта, що забезпечує надання освітніх послуг як суспільного блага, важливим є підвищення результативності витрачання коштів та напрацювання ефективних механізмів їх реалізації.

У сучасному світі відбувається концептуальна трансформація ролі держави. Патерналістську модель держави у всьому світі заступає концепція ролі держави як служби, яка має надавати послуги в межах своїх основних функцій. Така позиція дозволяє чіткіше підійти до з'ясування того, що саме і в яких межах має надавати держава. Більше того, у процесі надання послуг очевидно стає необхідність забезпечення якості послуг і, головне — їх результативності (має бути досягнутий певний ефект, результат після їх отримання).

Визначення відповідальності держави за надання освітніх послуг урегульовано законодавчими нормами. Обов'язком держави є гарантування здобуття загальної середньої освіти для кожного громадянина країни. Що стосується подальших рівнів освітньої підготовки, то такі права поширюються на всіх членів суспільства, однак механізми їх втілення залежать від національних умов та специфіки фінансової взаємодії державного та недержавного секторів. Такі умови встановлюють можливість існування різних механізмів надання освітніх послуг, разом із тим не обмежуючи кількісні параметри державних послуг і створюючи певний простір для державного сектору, який вже має сформовану матеріально-технічну та кадрову базу. В такій ситуації завданням держави стає забезпечення стабільного функціонування та роз-

витку наявної галузі освіти, що не знижує актуальності дослідження ефективності витрачання та використання державних коштів.

Саме тому в сучасній економічній науці та практиці державного управління нагальним є завдання розробки «стандартів послуг як сукупності вимог до якості взаємодії держави із зовнішнім середовищем» [1]. Як вказує А.В. Яцкін, «задача оптимізації діяльності держави у наданні послуг як суспільних товарів — задоволення попиту населення на неринкові товари — багато в чому вирішується шляхом упровадження стандартних процедур результативного управління». Загальний підхід «управління по результатам» полягає у тому, що кожний орган державної влади повинен визначити свої зобов'язання перед суспільством у вигляді конкретних, вимірюваних цілей, показників результативності та цільових значень за ними, персоналізувати відповідальність за досягнення вказаних цілей та мотивувати відповідальних, обґрунтовуючи досягнення цілі отриманням премії або санкціями. Мета цього — вимірюване зобов'язання держави з надання тої чи іншої державної послуги» [1] (тут і далі переклад мій — І. Каленюк).

Отже, підхід до державного фінансування з точки зору надання послуг дозволяє здійснити чітку структурування цього процесу: умови, процес, результат, ефект. Умови — це нормативна база, яка регулює можливості та межі надання певних послуг. Процес надання послуги починається із звернення громадянина (що фіксується заявою чи угодою) і полягає у отриманні споживачем зазначених послуг. Результат завжди фіксується певним нормативним документом, а ефект полягає у впливі як на самого отримувача, так і на реалізацію цілей державної політики, державних планів, програм, стратегічних документів.

Формування нормативно-правових умов для надання послуг (у тому числі й освітніх) передбачає встановлення переліку послуг та їх чіткої стандартизації. Що стосується переліку, то, попри зовнішню простоту, залишаються ще невизначені питання. Зумовлено це тим, що існує дуже багато послуг, близько пов'язаних із основною — освітньою — діяльністю. Але абсолютно не визначено, і, на жаль, навіть не сформовано питання практичного визначення того, що саме має відноситися до державної послуги і, відповідно, — фінансуватися. Наприклад, групи подовженого дня у школах є звичними для батьків і учнів. Але чи повинні вони належати до стандартних державних послуг? Утримання дослідних господарств, автомобілів, гуртожитків тощо — чи є вони частиною державної послуги з надання освіти у вищих навчальних закладах? Той факт, що зараз держава не виділяє коштів для цього, пояснюється тільки браком коштів, а не сутнісними ознаками цих витрат.

Саме тому нагальною потребою є встановлення чітких переліків державних послуг, де конкретно буде визначено — які послуги має забезпечити (та відповідно фінансувати) держава. Це стосується всіх видів послуг, які надає держава, з адміністративними послугами ситуація нині значною мірою з'ясована, а от стосовно послуг, які належать до суспільних благ, методологічні підходи відсутні.

Безумовно, ці переліки мають бути структурованими і розділеними на дві частини: державні послуги (надаються органами загальнодержавного управління) та комунальні (які мають бути надані місцевою або регіональною владою). Після законодавчого встановлення переліку державних послуг наступним важливим завданням буде розробка стандартів послуг.

У РФ уже зроблено конкретні кроки у цьому напрямі. Федеральним законом від 27 липня 2010 р. № 210-ФЗ «Про організацію надання державних і муніципальних послуг» упорядковані питання визначення державних послуг, їхніх ключових

ознак, видів, платності тощо. Цим законом значно розширене розуміння державних послуг: діяльність з реалізації функцій федерального органу виконавчої влади, що здійснюється за запитами заявників у межах встановлених правовими актами РФ повноважень органів, які надають державні послуги [2].

В Україні питання щодо надання адміністративних послуг впорядковані постановами КМУ від 17.07.2009 № 737 «Про заходи щодо упорядкування адміністративних послуг», від 27.05.2009 № 532 «Про затвердження Положення про Реєстр державних та адміністративних послуг», Законом України «Про адміністративні послуги» зі змінами, внесеними Законом № 399-VII від 04.07.2013 р.) та ін. [3].

Разом з тим, потребує визначення не тільки чіткий перелік державних послуг, а й встановлення їхніх стандартів – системи умов та критеріїв якості. Має бути законодавчо встановлений зміст послуги. Наприклад, послуга з надання базової вищої освіти передбачає підготовку бакалавра протягом чотирьох років у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації. Стандартами вищої освіти передбачені певні вимоги до навчально-методичного, кадрового, інформаційного та матеріально-технічного забезпечення процесу підготовки. Ці вимоги стосуються вищих навчальних закладів, тобто декларують критерії відповідності та спроможності закладу надавати ці послуги.

Стандарт надання базової вищої освіти як державна послуга передбачає, що держава має забезпечити фінансування цієї послуги на рівні, який дасть змогу навчальним закладам залучати висококваліфіковані кадри, закуповувати і постійно оновлювати необхідну літературу, комп'ютерне обладнання, утримувати і розвивати відповідну матеріально-технічну базу. На жаль, сучасні ВНЗ у нашій країні не отримують достатніх ресурсів навіть на сплату комунальних платежів, не кажучи вже про видатки на розвиток. Саме тому стандартизація державних послуг є необхідною для встановлення відповідальності держави як гаранта фінансового забезпечення послуг і суб'єктів надання державних послуг, які мають забезпечити певний рівень їх якості.

В.В. Коняєва вказує на необхідність чіткого розмежування повноважень профільних міністерств, місцевих держадміністрацій та органів самоврядування. Так, до повноважень профільних міністерств має належати: «затвердження мінімальних стандартів послуг; створення та адміністрування Державного реєстру надавачів та одержувачів послуг; стратегічного планування; надання висококваліфікованих послуг, науково-методичного забезпечення; визначення обсягів бюджетного фінансування державних послуг, планування і здійснення капітальних видатків на висококваліфіковані послуги. Основна місія місцевої виконавчої влади у цій сфері має полягати в інспектуванні, підвищенні кваліфікації кадрів у сфері державних послуг, здійсненні перевірок використання відповідних бюджетних коштів тощо. Значна частина повноважень має бути делегована безпосередньо на рівень органів місцевого самоврядування. Саме вони мають: безпосередньо реєструвати надавачів та одержувачів послуг; затверджувати порядок відбору надавачів цих послуг; проводити відповідальний відбір, визначати порядок надання і порядок фінансування державних послуг» [4].

Державне фінансування закладів освіти може здійснюватися за допомогою таких методів: *кошторисного, нормативного, за результатами діяльності та програмно-цільового*. Кошторисне фінансування здійснюється на основі розрахунку встановлених груп витрат, причому враховується рівень минулого року. При кошторисному фінансуванні діють основні, базові нормативи (наприклад, співвідношення чисельності

викладачів і студентів). *Нормативне* фінансування передбачає системне врахування різноманітних нормативів для визначення обсягів фінансування навчальних закладів. Нормативи можуть стосуватися або окремих параметрів функціонування закладів (співвідношення викладачів і студентів для різних профілів ВНЗ та рівнів підготовки) або окремих категорій витрат (на придбання обладнання, меблів, автомобілів, комп'ютерів тощо). Фінансування у даному випадку має здійснюватися щорічно за нормативами, але фактично цифри минулого року завжди залишаються орієнтирами для органів, що здійснюють фінансування.

Програмно-цільовий метод фінансування не суперечить і може доповнювати інші практики. За даного підходу фінансування здійснюється в межах упроваджених великих цільових програм, з чітко визначеними цілями, етапами та виконавцями. Ці програми об'єднують у єдиний комплекс ресурси, виконавців та терміни здійснення освітніх, науково-дослідницьких, організаційно-господарських та інших заходів, спрямованих на ефективне вирішення конкретних завдань. У межах програмно-цільового підходу поєднується просторова (спрямування суб'єктів певного регіону на досягнення певних цілей) та часова (етапи та терміни досягнення цілей) взаємодія. Ефективна реалізація цільових програм значною мірою залежить від чіткості та узгодженості організаційного, фінансового та контролювального механізмів їх побудови. Саме тому програмно-цільовий метод бюджетного планування забезпечує взаємозв'язок між розподілом бюджетних ресурсів і фактичними чи планованими результатами їх використання відповідно до встановлених пріоритетів державної політики [5].

Актуальним напрямом удосконалення механізмів державного фінансування вищої освіти у світі є побудова таких механізмів, які б враховували *результати діяльності* навчальних закладів. Обчислення обсягів фінансування навчальних закладів на основі врахування результатів їхньої діяльності актуалізує декілька питань, серед яких: 1 — визначення тих результатів, які можуть стати індикаторами для фінансування; 2 — опрацювання механізмів розподілу фінансових ресурсів. Врахування результатів діяльності як основи фінансування безперечно означає ускладнення самої процедури надання фінансових коштів. Тому не менш складним питанням є впровадження у практику бюджетування принципів врахування результатів освітньої чи господарської діяльності навчальних закладів.

Для визначення обсягів фінансування у різних країнах застосовують також диференційовані критерії щодо навчальних програм. Навчальні заклади реалізують освітні програми, які можуть значною мірою розрізнятися за обсягами витрат. Технічні, медичні спеціальності коштують набагато більше через необхідні значні витрати на обладнання.

Цікавим є досвід Великої Британії щодо врахування вказаних відмінностей між закладами. Тут розрахунок обсягів фінансового забезпечення поточної діяльності виконує спеціальна Рада з фінансування вищих навчальних закладів Великої Британії (HEFCE) на основі чотирьох груп спеціальностей: медичні та ветеринарні спеціальності; точні та природничі науки, технологічні та інженерні спеціальності; спеціальності, що потребують лабораторного обладнання; спеціальності, які не потребують лабораторного обладнання. Для кожної групи розраховується стандартний або базовий обсяг фінансового забезпечення кожного ВНЗ (на основі чисельності студентів очної форми, спеціальностей, категорій студентів, специфіки закладу). Стандартний обсяг фінансового забезпечення ВНЗ є розрахунковою величиною, яка коригується залежно від фактичного обсягу отриманих закладом коштів [6].

Опрацювання механізмів фінансування за *результатами діяльності* актуалізує питання: які саме результати можуть стати індикаторами? Якщо ми повернемося до поняття державної послуги, то визначення результату залежатиме від того, на якому етапі він фіксується. Чисельність осіб, що навчаються в закладі на даний момент — це проміжний результат. Кількість випускників, які успішно завершили навчання та отримали відповідні документи про освіту, кількість випускників, працевлаштованих за фахом, або тих, хто залишилися без роботи — це також важливі проміжні результати. Кінцевим результатом або ефектом є внесок у зростання ВВП та розвиток економіки, який вносять своєю працею кваліфіковані працівники, випускники даного закладу. З усіх наведених прикладів результатів освітньої діяльності лише перший дає можливість для врахування результатів при визначенні обсягів фінансування. Врахування всіх інших результатів як підсумкових показників поки що є надто складним.

У сфері загальної середньої освіти це завдання вирішити простіше. Є основна мета — забезпечити загальне охоплення дітей відповідного віку загальною середньою освітою. Відповідно, чітко сформульований і бажаний результат — всі діти віком 6–17 років мають навчатися в загальноосвітніх закладах. Тим не менше і тут існує потреба удосконалення механізму фінансування з метою підвищення його результативності. Поширеним у світовій практиці є механізм подушового фінансування.

Визначення бюджету школи відбувається на основі двох параметрів: чисельності учнів та нормативу бюджетних видатків на одного учня, що дозволяє директору самостійно формувати кошторис та визначати напрями витрачання коштів. Мета впровадження моделі подушового фінансування — ефективний розподіл бюджету (в розрахунку на одного учня) на базі прозорої формули. Водночас, як стверджують фахівці, реалізація цієї моделі в Російській Федерації показала, що вона буде ефективною тільки в комплексі з іншими інструментами — оптимізацією мережі, формуванням фінансово-економічної самостійності отримувачів бюджетних коштів, підвищенням менеджерської та фінансово-економічної кваліфікації керівних кадрів системи освіти [7].

Світовий досвід фінансування вищих навчальних закладів за результатами діяльності є надзвичайно різноманітним і цікавим для вивчення. Так, у Сполучених Штатах Америки практика фінансування за результатами діяльності дуже різноманітна, у кожному штаті застосовуються інші формули результативного фінансування, які до того ж, постійно удосконалюються. Практично кожний штат застосовує власні формули, але загальною тенденцією є ускладнення і введення стимулювальних механізмів виділення фінансових ресурсів, основою цього є показники успішності.

Наприклад, у штаті Мен починаючи з 2014 року базове фінансування закладу зростає від 5 % до 30 % у рік на основі успішності. Для цього основними є такі показники: кількість присуджених дипломів (додаткові бали за випускників коледжів віком понад 30 років, які отримують соціальні стипендії); чисельність випускників за природничими, технічними, математичними, інженерними спеціальностями (STEM), у сфері охорони здоров'я та інших пріоритетних галузях; кількість дослідницьких грантів та інших контрактів за рік; обсяги дослідницьких грантів та інших контрактів за рік; кількість присуджених дипломів на 100 тис. дол. доходів від плати за навчання, державних асигнувань та інших доходів [8].

У Массачусетсі дворічні коледжі отримують фінансування таким чином: базове фінансування на основі чисельності студентів та додаткове фінансування за такою формулою — 50 % становить базове фінансування на основі завершених семестрових кредитних годин, решта 50 % — на основі показників успішності. До таких показників

віднесено: отримані сертифікати про завершене навчання; соціальні трансферти; завершені 30 кредитів; повністю завершені курси математики та англійської мови; отримані дипломи і сертифікати на 100 студентів приведеного контингенту; отримані дипломи і сертифікати, присуджені студентам, що отримували соціальні стипендії або у важливих галузях [8].

В Арізоні з 2013 року всі університети отримали додатково 5 млн дол. США на основі формули успішності. Починаючи з 2016 року все фінансування буде здійснюватися на основі нової формули успішності, яка враховує кількість присуджених дипломів (65 % бонус за кожний диплом); завершені студентами 24-годинні кредити; надходження від зовнішніх наукових досліджень та наданих послуг [8].

У Флориді у січні 2014 року Керівний орган ухвалив нову формулу фінансування на основі успішності. Кожний заклад отримує від 1 до 5 балів залежно від успішності за десятьма показниками. Для отримання базового фінансування заклади мають заробити не менше 25 балів. Якщо заклади набрали понад 26 балів, вони отримають додаткове фінансування. Будь-який заклад, що не набрав 25 балів і три заклади з найменшою кількістю балів не отримають додаткового фінансування, також поступово їхнє фінансування буде скорочуватися на 1 % у рік. До показників успішності віднесено: відсоток бакалаврів, працевлаштованих або тих, хто продовжує свою освіту протягом року після закінчення; медіанна середня заробітна плата випускників, що працюють у Флориді протягом року після закінчення; середні витрати на одного випускника; норма випуску за шість років; академічна норма прогресу; кількість випущених бакалаврів стратегічних напрямів; університетська норма доступу (відсоток випускників, що отримали соціальні стипендії); кількість присуджених дипломів за стратегічними напрямками [8].

Державне фінансування загалом може надходити у вигляді: прямого фінансування — державне замовлення, додаткових асигнувань за категоріальними програмами (підтримка обдарованої молоді, малозабезпечених верств, осіб з обмеженими можливостями та ін.), додаткових асигнувань за результатами діяльності (кількість випускників з відзнакою, скорочення норми вибуття тощо), виділення матеріальних ресурсів (наприклад, міжнародної технічної допомоги), надання пільг, субсидій, субвенцій тощо.

Базисною умовою ефективного функціонування системи освіти має бути підвищення автономії навчальних закладів, яка повинна бути реальною не тільки в освітній діяльності, але й у частині фінансово-господарської діяльності, обов'язковою складовою якої є повноваження закладів з управління власними ресурсами.

Світова практика вже нагромадила величезний досвід використання гнучких механізмів, управління закладами не адміністративно-командними, а економічними, стимулювальними методами. Саме економічними методами держава може впливати на обсяги фінансування (якщо враховувати результати діяльності ВНЗ), на розмір та кількість додатково залучених фінансових ресурсів (якщо визначити мінімально можливий обсяг статутного фонду для приватних закладів), на рівень соціального забезпечення викладацького персоналу тощо.

У РФ згідно з законом від 8 серпня 2010 г. № 83-ФЗ всі державні заклади поділяються на казенні, бюджетні та автономні (раніше тільки на бюджетні і автономні). Для всіх закладів змінено порядок державного фінансування. Казенні заклади фінансуються на основі кошторису (як раніше фінансувалися бюджетні), а бюджетні та автономні — на основі бюджетних субсидій, в яких враховано державне замовлення на надання освітніх послуг. Права нових бюджетних закладів максимально

наближені до прав автономних закладів. Вони подібні у частині порядку закріплення майна, фінансового забезпечення, розпорядження доходами, обмеження на великі угоди, створення підприємств, відповідальності. Разом з тим, для бюджетних закладів існують заборони на деякі види діяльності (угоди з цінними паперами). В автономних закладах дещо інша система управління, їхні права ширші, але вони зобов'язані оприлюднювати всю інформацію про свою діяльність. Для бюджетних закладів також розширені можливості (їхні доходи від платної діяльності вважаються власними доходами, вони можуть створювати підприємства) та водночас підвищена відповідальність за належне їм майно [9].

У багатьох країнах світу сформована власна модель фінансової автономії суб'єктів господарювання. Можна погодитися із позицією виділення таких видів автономії як мінімальна, часткова та повна. За умов мінімальної автономії суб'єкт господарювання повністю забезпечується майном та фінансовими ресурсами за рахунок державних коштів, в не має права власної ініціативи на отримання та використання додаткових фінансових ресурсів. Часткова автономія передбачає часткове фінансування за рахунок державних коштів, а суб'єкт господарювання має право на власний розсуд отримувати і використовувати додаткові фінансові ресурси. Більшість університетів у світі працюють у межах різних варіантів моделі часткової автономії, які можуть бути істотно різними залежно від конкретного набору повноважень та обмежень.

За умов повної автономії для суб'єкта господарювання відсутня організаційно-майнова підпорядкованість, фінансове забезпечення діяльності може здійснюватися за рахунок власних, позикових та залучених коштів. В умовах повної автономії заклади можуть не тільки самостійно залучати додаткові фінансові ресурси, але й використовувати їх на власний розсуд. Також максимально розширені права розпорядження майном, навіть до його продажу та купівлі. Такі широкі можливості поруч із високою відповідальністю створюють реальні стимули для розвитку навчального закладу [10].

В ЄС питання автономії університетів є одним із найголовніших. Під час створення Європейської Асоціації Університетів у 2001 році автономія з відповідальністю (*autonomy with accountability*) була визначена найважливішим принципом. Надалі в Лісабонській Декларації 2007 року чітко визначені чотири види автономії: академічна (рішення щодо навчальної діяльності), фінансова (отримання і розподіл фінансування, рішення щодо оплати навчання, використання прибутку тощо), організаційна (визначення структури університету, укладання контрактів, вибори ректора та інших менеджерів) та кадрова (набір, оплата праці і кар'єра персоналу). Для кожного типу автономії встановлені показники, згідно з якими визначається її рівень. Так, для фінансової автономії встановлені такі показники: тривалість та тип фінансування, можливість отримувати прибуток, можливість отримувати кредити, можливість володіти нерухомістю, можливість встановлювати рівень оплати для місцевих та іноземних студентів.

В Україні одним із основних джерел фінансування бюджетних закладів залишаються кошти бюджетів різних рівнів. Бюджетні установи не мають права вільно розпоряджатися додатково отриманими фінансовими ресурсами від здійснення господарської діяльності. Отже, можна зробити висновок, що бюджетній сфері притаманна модель мінімальної автономії. Бюджетні заклади в рамках зазначеної моделі орієнтуються лише на систему нормативів, доведених органами управління, і позбавлені економічних стимулів щодо розширення обсягів діяльності і підвищення якості надання послуг.

Державні вищі навчальні заклади мають значно меншу автономію, ніж приватні, оскільки вони підконтрольні багатьом установам, передовсім — державному казначейству, що контролює кожний платіжний документ і з будь-якого приводу (який часто не стосується суті платежу) може не дозволити здійснити платіж. Обмежені численними вимогами державні ВНЗ не можуть вільно розпоряджатися навіть коштами, заробленими наданням освітніх послуг понад державне замовлення та від інших видів діяльності. Фінансовий менеджмент буде ефективним лише тоді, коли керівник, тобто особа, яка приймає рішення щодо використання фінансових коштів, буде мати можливість маневру. Те рішення, яке було закладене в кошторисі ще в минулому році, не завжди є найбільш ефективним. Ситуація може змінюватися і керівник повинен мати можливість спрямовувати кошти таким чином, щоб розпорядитися ними ефективно і з точки зору економії, і з точки зору розвитку закладу. Зараз вищі навчальні заклади практично не отримують від Міністерства освіти і науки України фінансових ресурсів для забезпечення розвитку і тому необхідно дати їм можливість заробляти і використовувати кошти.

Для нашої країни є вкрай актуальним впровадження практики фінансування навчальних закладів за результатами діяльності. На рівні загальної середньої освіти удосконалення механізму фінансування має відбуватися у напрямі вирішення проблем малокомплектних сільських шкіл та забезпечення доступу дітей до якісної освіти. В такій ситуації більш раціональним є не введення подушового фінансування, а створення опорних шкіл, що наразі реалізується Міністерством освіти і науки України. Зміцнення таким чином шкільної інфраструктури у комплексі із вирішенням транспортних проблем дозволить підвищити якість навчання.

На рівні післясередньої освіти (професійно-технічної та вищої) введення принципів фінансування за результатами діяльності вважаємо необхідним. Власне у цьому напрямі вже здійснюються певні кроки, у 2016 році МОН України навіть був запропонований для обговорення проект фінансування ВНЗ за результатами діяльності. Разом з тим, формула фінансування не може враховувати дуже багато змінних, оскільки це нівелює стимулювальний ефект. Приклад інших країн доводить, що основних показників, які будуть розглядатися в якості результатів (орієнтирів для фінансування), має бути декілька. До того ж, визначати їх потрібно виходячи зі стратегічних пріоритетів державної політики: збільшення чисельності студентів (загалом або конкретних спеціальностей), підвищення якості навчання, працевлаштування, інноваційного розвитку, залучення іноземних студентів тощо. Найбільш вагомими показниками в якості орієнтирів для фінансування має стати потужна підтримка окремих спеціальностей (ІКТ, технічні, медичні, аграрні спеціальності тощо), чисельність випускників, рейтингові показники ВНЗ.

Висновки. Удосконалення механізму державного фінансування є нагальною необхідністю сучасного розвитку системи освіти і потребує чіткого розуміння бажаних результатів, цілей та механізмів їх досягнення. Якщо держава хоче забезпечити розвиток освіти та активізацію її як чинника підвищення конкурентоспроможності країни, вона має визначитися з пріоритетами, створити особливі умови для лідерів національної освіти та підтримати всі інші галузеві чи регіональні заклади, які кожен на своєму місці вноситимуть свою краплинку в зміцнення економіки України. Актуальною проблемою для сучасної освітньої практики в Україні є подальше опрацювання механізмів фінансування за результатами діяльності, розробка простих, зрозумілих і чітких цілей, які можна фіксувати і визначати в якості результатів і орієнтирів для фінансування навчальних закладів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яцкин А.В. Правовое регулирование (стандартизация предоставления государственных услуг [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.pvlast.ru/archive/index.315.php>
2. Об организации предоставления государственных и муниципальных услуг : Федеральный закон РФ от 27 июля 2010 г. № 210-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://fz-83.ru>
3. Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.rada.gov.ua/>
4. Коняєва В.В. Удосконалення кваліфікаційних вимог щодо державних послуг [Електронний ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/doc/1/11.pdf>
5. Финансовое обеспечение программно-целевого подхода к решению проблем в области образования и воспитания : Аналитическая записка [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.ach.gov.ru/userfiles/bulletins/14-buletен_doc_files-fl-1394.pdf
6. Гаджиев Н.Г., Ахмедова Х.Г., Чугуева Д.Г. Моделирование как способ совершенствования системы управления финансово-экономической деятельностью вуза // Экономика образования. — 2013. — № 2. — С. 21–31.
7. Мусарский М.М. Нормативное финансирование — основа развития финансово-экономической самостоятельности образовательного учреждения [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.mos-cons.ru/file.php/1/2009/conf_2009/musarskii/musarskii.htm
8. National Conference of State Legislatures [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ncsl.org/research/education/performance-funding.aspx>
9. Тюпаева А.И., Бескровная В.А. Современная финансово-экономическая инфраструктура вузов и перспективы ее изменения в связи с новой трактовкой бюджетного учреждения // Экономика образования. — 2011. — № 2. — С. 4–25.
10. Пігуль Н.С. Особливості реалізації фінансового механізму бюджетних установ / Н.Г. Пігуль, О.В. Люта // Вісник Академії митної служби України. Сер. : Економіка. — 2010. — № 2. — С. 94–102. [Електронний ресурс]. — Режим доступа : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsue_2010_2\(44\)](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsue_2010_2(44))

REFERENCES

1. Yatskyn, A.V. (n.d.). Pravovoe regulirovanie (standartizatsiya predostavleniya gosudarstvennykh uslug [Legal regulation (standardization of public services)]. *pvlast.ru*. Retrieved from <http://www.pvlast.ru/archive/index.315.php> [in Russian].
2. Federalnyi zakon RF ot 27 iyulya 2010h. № 210-FZ «Ob organizatsii predostavleniya gosudarstvennykh i munitsipalnykh uslug» [Federal Law RF of July, 27, 2010 № 210-FZ «On the organization of public and municipal services»]. (2010, 27 July). *fz-83*. Retrieved from <http://fz-83.ru> [in Russian].
3. Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. *rada.gov.ua*. Retrieved from <http://www.rada.gov.ua/> [in Ukrainian].
4. Konyayeva, V.V. (2008). Udoskonalennia kvalifikatsiinykh vymoh shchodo derzhavnykh posluh [Improving the qualification requirements for public services]. *kbuapa.kharkov.ua*. Retrieved from <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2008-2/doc/1/11.pdf> [in Ukrainian].
5. Finansovoe obespechenie programmno-tselevogo podhoda k resheniyu problem v oblasti obrazovaniya i vospitaniya: Analiticheskaya zapiska [Financial support program-oriented approach to solving problems in the field of education and training: Policy Brief]. (n.d.). *ach.gov.ru*. Retrieved from http://www.ach.gov.ru/userfiles/bulletins/14-buletен_doc_files-fl-1394.pdf [in Russian].
6. Hadzhyev, N.H., Akhmedova, Kh.H., & Chuhueva, D.H. (2013). Modelirovanie kak sposob sovershenstvovaniya sistemyi upravleniya finansovo-ekonomicheskoy deyatelnostyu vuza [Simulation as a way to improve the management of financial and economic activity of high school]. *Ekonomika obrazovaniya - Economics of education*, 2, 21-31 [in Russian].
7. Musarskiy, M.M. (2009). Normativnoe finansirovanie - osnova razvitiya finansovo-ekonomicheskoy samostoyatel'nosti obrazovatel'nogo uchrezhdeniya [Normative funding - the basis of financial and economic independence of educational institutions]. *mos-cons.ru*. Retrieved from http://www.mos-cons.ru/file.php/1/2009/conf_2009/musarskii/musarskii.htm [in Russian].
8. National Conference of State Legislatures (n.d.). *ncsl.org*. Retrieved from <http://www.ncsl.org/research/education/performance-funding.aspx> [in English].

9. Tyupaeva, A.Y., & Beskrovnaya, V.A. (2011). Sovremennaya finansovo-ekonomicheskaya infrastruktura vuzov i perspektivy ee izmeneniya v svyazi s novoy traktovkoy byudzhethnogo uchrezhdeniya [Modern financial and economic infrastructure of universities and its prospects for change in connection with the new interpretation of the budgetary institution]. *Ekonomika obrazovaniya - Economics of education*, 2, 4-25.
10. Pihul, N.H., & Liuta, O.V. (2010). Osoblyvosti realizatsii finansovoho mekhanizmu biudzhetnykh ustanov [Implementation details of the financial mechanism of budgetary institutions]. *Visnyk Akademii mytnoi sluzhby Ukrainy. Ser.: Ekonomika - Journal of the Academy of Customs Service of Ukraine*. Avg.: Economy, 2, 94-102. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vamsue_2010_2 (44) [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.12.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.037>

УДК 316.42:371.398

JEL CLASSIFICATION: I 21, I 29

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

РЕПЕТИТОРСТВО ЯК СКЛАДОВА ТІНЬОВОЇ ОСВІТИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ОЦІНЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Поширеність репетиторства в Україні є найменш дослідженою сферою, насамперед з огляду на обмежені можливості аналізу цього явища за даними офіційної статистики освіти. Узагальнення міжнародного досвіду показало, що приватне додаткове навчання у рамках засвоєння основної освітньої програми необхідно розглядати як невід'ємну складову тіньової освіти. Це дозволяє вирішити низку методологічних проблем. Швидке накопичення емпіричних даних про приватне репетиторство на міжнародному і національному рівні дозволяє зосередитися на домінуючих напрямках у науковій літературі щодо причин та наслідків експансії тіньової освіти, визначення її параметрів, моделей та локалізації. Поєднання інформації з різних джерел даних про надавачів та користувачів додаткових освітніх послуг дозволяє отримати нові кількісні та якісні дані, у тому числі для аналізу суб'єктів виробництва та споживання тіньової освіти.

Проаналізовано дані соціологічних опитувань за 2004–2016 роки, які стосуються проблематики репетиторства в Україні. Дослідження показало, що це явище залишається доволі розповсюдженим серед майбутніх абітурієнтів, незважаючи на впровадження з 2008 року Зовнішнього незалежного оцінювання. Найбільш інформативними джерелами про приватне репетиторство в Україні на сьогодні можна вважати дані спеціальних соціологічних досліджень і спеціалізованих інтернет-сайтів. Проте методологія програми «Обстеження умов життя домогосподарств» такі можливості передбачає. У якості додаткового інструменту вимірювання інтенсивності репетиторства в Україні запропоновано використовувати спеціалізований сервіс Google Trends.

Ключові слова: репетиторство, додаткова шкільна освіта, тіньова освіта, репетиторські послуги, витрати домогосподарств на репетиторські послуги.

О.М. Хмелевская

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

© ХМЕЛЕВСЬКА О.М., 2017

РЕПЕТИТОРСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ТЕНЕВОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ОЦЕНИВАНИЯ В УКРАИНЕ

Распространенность репетиторства в Украине — наименее исследованная область, прежде всего из-за ограниченных возможностей анализа этого явления по данным официальной статистики образования. Обобщение международного опыта показало, что частное дополнительное образование в рамках освоения основной образовательной программы необходимо рассматривать как неотъемлемую составляющую теневого образования. Это дает возможность решить ряд методологических проблем. Быстрое накопление эмпирических данных о частном репетиторстве на международном и национальном уровне позволяет сосредоточиться на доминирующих направлениях в научной литературе относительно причин и последствий экспансии теневого образования, определения его параметров, моделей и локализации. Сочетая информацию из различных источников данных о поставщиках и пользователях дополнительных образовательных услуг можно получить новые количественные и качественные данные, в том числе для анализа субъектов производства и потребления теневого образования.

Проанализированы данные социологических опросов за 2004–2016 годы, касающиеся проблематики репетиторства в Украине. Исследование показало, что это явление остается довольно распространенным среди будущих абитуриентов, несмотря на внедрение с 2008 года Внешнего независимого оценивания. Наиболее информативными источниками о частном репетиторстве в Украине на сегодня можно считать данные специальных социологических исследований и специализированных интернет-сайтов. Однако методология программы «Обследование условий жизни домохозяйств» такие возможности предусматривает. В качестве дополнительного инструмента измерения интенсивности репетиторства в Украине предложено использовать специализированный сервис Google Trends.

Ключевые слова: репетиторство, дополнительное школьное образование, теневое образование, репетиторские услуги, расходы домохозяйств на репетиторские услуги.

O.M. Khmelevska
PhD (Economics), Lead Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: kh_o@ukr.net

TUTORING AS A COMPONENT OF THE SHADOW EDUCATION AND APPROACHES TO ITS ASSESSMENT IN UKRAINE

The prevalence of tutoring is the least studied domain of education in Ukraine, particularly with regard to the restricted opportunities to its analysis based on the official statistics of education. When summarizing international experience, we can argue that private supplementary learning within basic curriculum should be regarded as an integral part of the shadow education. Thus, a range of methodological problems can be solved. A rapid accumulation of empirical data about private tutoring at international and national levels allow us to concentrate at prevailing directions in academic literature on the causes and consequences of the shadow education expansion to define its parameters, modes and localization. A combination of various data sources on providers and recipients of supplementary education services allow obtaining of new quantitative and qualitative data, including analysis of subjects of producing and consuming the shadow education.

Data of 2004–2016 sociological surveys for the problems of tutoring in Ukraine have been analyzed. The study revealed that this phenomenon is quite prevalent among future entrants, despite of introduction of the External Independent Evaluation in 2008. The most informative data sources in terms of private tutoring in Ukraine are presented by special sociological surveys and specialized internet-sites. Still, the methodology of the program «Household Budget Survey» in Ukraine suggests such opportunities. As a supplementary tool of assessment of intensity of tutoring in Ukraine, the Google Trends specialize service can be used.

Keywords: tutoring, supplementary schooling, shadow education, tutoring services, household expenses for tutoring.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Суттєве поширення масштабів приватного додаткового навчання майже в усіх країнах світу протягом останніх десятиліть зумовили необхідність системного вивчення нового глобального феномену — тіньової освіти¹ (англ. *shadow education*), що функціонує паралельно з мейнстрім-освітою² (*mainstream education*) та залучає у свою орбіту величезну кількість людських і фінансових ресурсів.

Експансія тіньової освіти приголомшує дослідників не тільки темпами поширення (у деяких країнах до 10 % щороку), а й ускладненням варіативності цього явища через економічні, соціальні, культурні та політичні фактори, що мають далекосяжні наслідки для суспільств. Так, повне ігнорування з боку держави індустрії репетиторства (*tutoring*) у суспільній свідомості з часом відкладається як «невідворотність репетиторства» і «недовіра до системи освіти». На думку багатьох експертів, тіньова освіта не лише загрожує розмиванню кордонів офіційної освіти через «приховану» приватизацію державної освіти, а й ставить під сумнів тезу про безкоштовність шкільної освіти [1–4].

Традиційно тіньова освіта присутня у країнах Азії, при цьому екстремальною ситуація виглядає у Південній Кореї, де у 2006 році витрати домогосподарств на тіньову освіту оцінювалися у 24 млрд дол. США або 2,8 % ВВП [5]. У 2014 році пересічна корейська родина витрачала на додаткові освітні послуги понад 65 % свого бюджету, а до тіньової освіти було залучено 84 % учнів початкової школи, 87 % — середньої та понад 89 % — старшої [6, с. 4].

Наразі оформлення і закріплення практик приватного репетиторства³ спостерігається у багатьох країнах світу, незалежно від географічного розташування⁴, економічного розвитку, демографічного складу населення та його соціальних⁵ характеристик [4, 7]. За експертними оцінками, до 2018 року глобальний приватний ринок шкільного репетиторства може перевищити 100 млрд дол. США [8, с. 4].

Попри те, що прояви тіньової освіти доволі складно досліджувати, ще важче впливати на неї управлінськими рішеннями (наприклад, шляхом повної заборони приватного репетиторства у країні). Крім того, локалізації та форми тіньової освіти постійно змінюються навіть у тих країнах, де вона поширена найбільше і де її ретельно вивчають. У інших країнах (до яких належить і Україна) тіньова освіта стала предметом дослідження нещодавно [1]. Оскільки отримання даних поза офіційною

¹ Терміном «тіньова освіта», який запропонував *Mark Bray*, названо освіту, що перебуває за рамками основної освіти та фактично доповнює її. Тіньова освіта не є аналогом тіньової економіки, оскільки не фокусується на проблемі ухилення від податків (хоча зазвичай приватні репетитори їх не сплачують). Також тіньова освіта має не тільки негативні, а й позитивні аспекти (наприклад, компенсаційна функція репетиторства).

² Під мейнстрім-освітою розуміють основне «русло» освітнього процесу, офіційну (основну, стандартну) освіту, основні види освітньої підготовки.

³ У багатьох країнах репетиторство діє на професійній основі: репетитори об'єднуються у асоціації, створюють центри, компанії, у тому числі з міжнародною участю. Окремі репетиторські компанії мають власні дослідницькі структури. Сучасна індустрія репетиторства намагається використовувати усі демонстраційні можливості. Наприклад, у Гонконзі репетитори активно рекламують свої послуги: на будинках, громадському транспорті розміщені портрети тих із них, хто збирає великі аудиторії слухачів (іноді до 100 осіб одночасно) та є кумирами для школярів на зразок поп-зірок. У країнах Азії репетиторство перетворилося на великий бізнес, тому окремі репетитори стають мільонерами.

⁴ Індустрія репетиторства розвивається за рахунок усіх можливих каналів комунікації, а використання платного *online*-навчання наразі не має географічних кордонів — репетитори та їхні клієнти можуть знаходитися не тільки у різних країнах, а навіть на різних континентах, як у випадку репетиторських компаній з Індії, що надають послуги учням Англії та США.

⁵ Як свідчать міжнародні та національні дослідження з питань тіньової освіти, найчастіше послугами репетиторів користуються учні з високою академічною успішністю та учні мегаполісів.

системою освіти залишається дуже складним завданням, аналіз інформаційних можливостей оцінювання масштабів та інтенсивності тіньової освіти на національному рівні є вкрай актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча основним напрямом наукових досліджень залишається мейнстрім-освіта, доволі швидко накопичення емпіричних даних про тіньову освіту надає можливість розглядати її і як світовий мегатренд, і як глобальний феномен, і як непасивний науковий об'єкт, що може впливати — негативно або позитивно — на мейнстрім-освіту. Серед дослідників: J. Aurini, D.P. Baker, M. Bray, C. Buchmann, H.-A. Dang, S. Davies, W. Dawson, J. Dierkes, L. Elffers, S.R. Entrich, J. Ireson, N. Khalfaoui, C. King, M.N. Kobakhidze, O. Kwo, P. Kwok, C.J. Lee, H. Lee, S.K. Lee, G.K. LeTendre, P. Loyalka, C. Lykins, T. Marimuthu, S. Popa, M.H. Roesgaard, F.H. Rogers, K. Rushforth, K. Shin, I. Silova, D.L. Stevenson, K.W.-H. Yung, A. Zakharov, E. Zambeta та багато інших. Сукупність знань про тіньову освіту формують одночасно на декількох рівнях (міжнародному, регіональному, національному), з урахуванням контекстної «багатошаровості» суспільств (історичної, економічної, соціокультурної тощо). Вивчають функції, моделі та практики тіньової освіти, детермінанти фонових нерівностей тощо. Прояви тіньової освіти досліджують із позицій економіки, соціології, психології, педагогіки, етики, а для поглибленого наукового аналізу використовують різні теорії (інституційну, функціональну, постколоніальну, неоліберальну, соціального капіталу, соціальної справедливості, прийняття рішень та ін.). Внесок у дослідження платної додаткової освіти зробили також широкомасштабні оціночні дослідження *IEA*, *TIMSS*, *PISA*⁶, хоча їхня методологія не дає змогу чітко розділити платне і безоплатне навчання, визначити ступінь за-требуваності платних освітніх послуг [10, с. 7–8].

Першою спробою дослідження тіньової освіти в Україні можна вважати опитування Центру технологій тестування у 2004 році⁷ [1, с. 324]. У 2006 році команда українських дослідників за участю Л. Гриневич (*L. Hrynevych*) та А. Торопової (*A. Toropova*) взяла участь у першому міжнаціональному дослідженні з питань тіньової освіти у восьми країнах колишнього соцтабору [1]. Серед недавніх публікацій також: *N. Borodchuk* [11], *Т. Жерьобкіна (T. Zheriobkina)*, *М. Куделя (M. Kudelia)*, *І. Самохін (I. Samokhin)*, *Є. Стадний (Y. Stadnyi)*, *І. Когут (I. Kogut)* та інші [12, 13].

Як показав аналіз, дані про поширеність тіньової освіти в Україні ґрунтуються на різних методологіях. Проте ця проблема притаманна й іншим країнам, оскільки, у порівнянні з мейнстрім-освітою, тіньова взагалі важко піддається дослідженню через розбіжності у трактуванні терміна «тіньова освіта»; складність доступу до достовірної інформації [1]; інформаційну обмеженість даних; відсутність чіткої доказової бази у якісних дослідженнях [4]; непрозорість діяльності більшості надавачів репетиторських послуг; обмеженість дослідницького інструментарію для з'ясування коротко- та довгострокових наслідків репетиторства на учнівську самооцінку результатів (успіх чи невдача), їхнє загальне благополуччя [2, 14] тощо. Треба зазначити, що методологічну складність доступності даних про тіньову освіту порівнюють із задачею «збирання головоломки, де більшості пазлів взагалі не вистачає» [3; 10, с. 3].

Метою статті є узагальнення міжнародного досвіду дослідження репетиторства як невід'ємної складової тіньової освіти та визначення інформаційних можливостей його оцінювання в Україні.

⁶ Див. [9].

⁷ У рамках моніторингу досягнень учнів з історії конфіденційні опитувальники учнів та батьків містили невеликий розділ, присвячений приватному репетиторству. Саме кількісні дані цього опитування підтвердили існування цього явища в незалежній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі метафору «тіньова освіта» почали використовувати з 1990-х років (*M. Bray, T. Marimuthu, D.L. Stevenson, D.P. Baker*) [3, 10, 15]. Як зазначає *K.W.-H. Yung*, «ядро метафори» можна вважати цілком обґрунтованим, хоча до такої термінології треба ставитись обережно [16, с. 95]. Так, деякі сектори індустрії репетиторства не точно імітують (*mimicking*) мейнстрім-освіту, а розробляють власний освітній продукт (програми, курси тощо). Однак у більшості випадків імітація простежується дуже чітко. Наприклад, у Гонконзі після перегляду шкільної програми у 2009 році приватні репетиторські центри відразу запропонували споживачам оновлені курси [16, с. 95–96]. Також треба зазначити, що більшість наукових розвідок наразі сконцентровано у сегментах шкільної освіти (початкової, базової середньої та старшої школи), хоча практика репетиторства існує у дошкільній, позашкільній, професійній та університетській освіті.

Відповідно до домінуючого напрямку у науковій літературі (*M. Bray, P. Kwok, C.J. Lee, H. Lee, H.J. Park* та інші) тіньова освіта визначається за такими трьома параметрами [4; 7; 9; 10; 16, с. 96; 17]:

1) **приватність** (*privateness*) — цей вимір окреслює різні види освітніх послуг, які надають деякі особи або організації лише на платній основі, тобто вони мають комерційний характер. Цей вимір не охоплює: безоплатні освітні послуги, що надаються членами родини, друзями або волонтерами; додаткові освітні послуги, що надаються вчителями безкоштовно;

2) **додатковість** (*supplementation*) — платні послуги у рамках тіньової освіти, що надаються поза годинами основного навчання (тобто поза шкільними уроками);

3) **академічність** (*academic subjects*) — платні послуги, що надаються у рамках шкільної програми (насамперед тих шкільних предметів, які включені у публічні іспити, тести тощо). Вимір тіньової освіти не фокусується на інших доменах освіти (*domains of education*), у тому числі її різних формах організації дозвілля (мистецтво, музика, хореографія, спорт, нехай такі освітні послуги і надають на платній основі), мовних класів для дітей — представників нацменшин, релігійних класів тощо. Як неодноразово підкреслював *M. Bray*, визнаний фахівець у сферах порівняльної освіти (*comparative education*) та тіньової освіти: попри те, що репетиторство у рамках позашкільної та освіти для дозвілля є надзвичайно корисним для розвитку особистості, соціалізації та формування соціального капіталу, більш доцільним є зосередження на репетиторстві у сегментах шкільної освіти, а усвідомлення його масштабів та інтенсивності допоможе обґрунтувати політику впливу, оскільки тіньова освіта має далекосяжні наслідки для організації та змісту навчального процесу у мейнстрім-освіті, формування людського капіталу, дотримання соціальної справедливості тощо [1, 3, 15, 18].

Оскільки тіньова освіта є поліструктурною системою (зокрема, репетиторські послуги можуть надаватися фізичними і юридичними особами) *D.L. Stevenson & D.P. Baker* запропонували ідентифікувати тіньову освіту як комплекс освітніх заходів поза межами формальної шкільної освіти з метою покращення академічної успішності та / або навчальної кар'єри [19, с. 1639].

Для ідентифікації видів позашкільної освіти (*out-of-school education*), що задовольняють основним параметрам тіньової освіти та враховують національний контекст різноманітності провайдерів і видів освітньої підготовки, *S.R. Entrich* [9, с. 4] використовує квадрант, де I чверть характеризує об'єкти аналізу за ознакою «академічні» (*academic*), II — «професійні» (*professional*), III — «неакадемічні» (*non-academic*), IV — «непрофесійні» (*non-professional*). Саме ті об'єкти, що найбільш наближені до I

(*academic*) та II (*professional*) квадрантів, за логікою *S.R. Entrich*, найкраще задовольняють параметрам тіньової освіти, тобто це види позашкільної освітньої підготовки, які професійно організовані приватними провайдерами та пов'язані зі шкільними предметами [9, с. 5].

Різноманітність моделей і практик тіньової освіти зазвичай розглядають за такими параметрами: драйвери попиту та пропозиції, мотивація виходу на ринок приватних освітніх послуг (від мікро- до макрорівня, включаючи освітні, соціальні, культурні⁸, економічні, історичні та політичні аспекти); діапазон провайдерів; спектр послуг (види, форми, методи, зміст); локалізація тіньової освіти (рівні освіти, дисципліни, інтенсивність у точках переходу на наступний рівень освіти, форми власності закладів, території, тип поселення, споживачі послуг тощо); нормативна база і регуляторні рамки (законодавство, критерії діяльності та ін.); вартість послуг та ефективність освітніх інвестицій (мікро- та макрорівень, прямі та непрямі витрати); види впливу (академічний, соціальний, економічний); переваги⁹ та недоліки¹⁰ тіньової освіти. Виокремлюють типи урядів залежно від їх позиції та дій стосовно тіньової освіти: 1) заборона; 2) ігнорування; 3) визнання та регулювання; 4) активне заохочення [2, 15].

Як основні причини розширення тіньової освіти запропоновано розглядати: 1) національні освітні реформи; 2) масовізацію вищої освіти; 3) зростання академічної та соціальної конкуренції; 4) зміну мовної політики; 5) коригування національних нормативно-правових актів з питань приватного репетиторства [16, с. 99]. Дослідження зумовленості поширення тіньової освіти наразі сконцентровані за напрямом «глобалізація та її наслідки» (відкриті ринки, неоліберальна глобалізація¹¹, конкурентне середовище, активність приватного сектора, диверсифікація джерел знань, поширення інформаційно-комунікативних технологій, підвищений запит населення на оволодіння англійської мови¹² тощо). За висновками міжнародних моніторингових доповідей, найзатребуванішими навчальними дисциплінами приватної додаткової

⁸ Наприклад, багаторічні традиції приватного додаткового навчання у більшості країн Східної Азії дослідники пов'язують із «вплетенням» у соціальну тканину конфуціанської моделі світорозуміння, відповідно до якої людська натура потребує постійного самовдосконалення, а освіта, кваліфікація і працьовитість є основними шляхами досягнення особистого і сімейного благополуччя.

⁹ Серед переваг тіньової освіти виокремлюють: сприяння особистому академічному успіху та особистісному розвитку, прискорення соціалізації; широкий вибір освітніх ресурсів та освітніх практик; ефективне структурування вільного часу учня; соціальна, виховна та інші функції репетитора для окремих родин; додаткова занятість і додатковий дохід від репетиторства; зайнятість для додаткового персоналу репетиторських центрів і компаній; накопичення соціального та людського капіталу.

¹⁰ Недоліками тіньової освіти вважають: конфлікт інтересів (деформація професійної етики, «перетягування» талановитих педагогів, зменшення актуальності та економічної ефективності мейнстрім-освіти тощо); корупційні прояви («нав'язане» репетиторство та ін.); спотворення (прискорене засвоєння або порушення послідовності) шкільної програми, педагогічних підходів; вплив на ефективність навчання у школі; обмеження вільного часу учня; зростання навантаження, негативний вплив на здоров'я та самопочуття учня; відволікання фінансових ресурсів домогосподарств, які могли бути витрачені на інші цілі або види діяльності (спорт, здоров'я тощо); «прихована» приватизація державного освітнього сектору; посилення освітньої та соціально-економічної нерівностей.

¹¹ Неоліберальну глобалізацію характеризують як низку економічних, політичних та культурних ідеологій і практик класичного лібералізму, що акцентує увагу на дотриманні громадянських прав, політичних та економічних свобод. На думку *S.K. Lee* [5], неоліберальну глобалізацію доцільно розглядати як основний фактор впливу на національну систему освіти та тіньову освіту у Південній Кореї. Характеристиками неоліберальної освіти можна вважати децентралізацію (оскільки ринкові системи є засобом ефективного і рентабельного обслуговування) та маркетинг (який розширює вибір і можливості споживачів). У Південній Кореї чітко помітний зсув пріоритету влади уряду на користь прав споживачів (відповідно до канонів неоліберальної суспільства). Так, Конституційний суд Республіки Корея скасував обмеження на приватні уроки, визнаючи особисті права на освіту та свободу її вибору. Учні, студенти та їхні батьки вважаються клієнтами освітніх послуг [5, с. 29].

¹² У Південній Кореї це явище отримало назву «англійська лихоманка» (*English fever*). На думку дослідників [6, с. 8], серед основних причин її виникнення: зміна державної політики через світову торгівлю; зміни у суспільстві через глобалізацію (соціально-економічна інтеграція корейців із носіями англійської мови); широке використання англійської мови як навчального середовища (викладачі корейських університетів почали повністю або частково викладати англійською мовою).

освіти є ті, що найбільше сприяють переходу з одного рівня освіти до іншого, а у багатьох країнах світу перше місце за популярністю посідають англійська мова та математика. Як зазначає *S.K. Lee*, навіть у розвинених економіках, таких як Гонконг і Велика Британія, проблеми у сфері тіньової освіти ідентичні, хоча зорієнтовані на роль освіти як засобу соціальної мобільності: «...тіньова ... освіта — це дія, пов'язана з ризиком, щоб уникнути втрати потенціалу» [5, с. 38]. Тому у науковому дискурсі про роль тіньової освіти розвинені країни надають перевагу не проблемам економічної нерівності, а аналізу політики тестування, вимогам університетів, вимогам до зайнятості, професій, можливої ролі тіньової освіти у забезпеченні успіху та соціальної мобільності [5, с. 38].

Для дослідження варіації та динаміки тіньової освіти *M. Bray* запропонував комплекс показників, об'єднаних у такі блоки: інтенсивність, якість, вартість, економічні наслідки [18, с. 72–73]. Така модель оцінювання слугує підґрунтям для макроаналізу тіньової освіти на національному та глобальному рівнях [7, с. 26]. Щодо вартості репетиторських послуг, то за міжнародними підходами її розглядають на двох рівнях: індивідуальному / сімейному та державному.

Джерелами інформації про репетиторство як складову тіньової освіти можуть бути:

- соціологічні дослідження серед користувачів та надавачів платних репетиторських послуг¹³;
- вибіркові обстеження умов життя домогосподарств (далі — ОУЖД) у частині витрат домогосподарств на освітні послуги, якщо національною програмою дослідження передбачено збір додаткової інформації про витрати домогосподарств на оплату послуг репетиторів;
- адміністративні дані про діяльність приватних репетиторів і репетиторських фірм, що офіційно зареєстровані (такі дані збираються лише у небагатьох країнах);
- інші джерела інформації, що можуть бути використанні як вторинні якісні дані про тіньову освіту: окремі агрегати системи національних рахунків (далі — СНР) та допоміжних / сателітних рахунків освіти, спеціалізовані інтернет-сайти, приватні оголошення тощо.

За висновками багатьох експертів, отримання точних даних про розміри індустрії тіньової освіти, яка в основному має неформальний або напівформальний характер, ускладнено низкою методологічних проблем навіть під час проведення тематично спрямованих соціологічних досліджень. Респонденти не завжди готові розкривати причини та масштаби залучення (репетитори уникають зовнішньої перевірки своїх доходів та педагогічної діяльності, учні — розголошення факту про додаткові заняття¹⁴). Вимір ускладнюють варіації у формах та інтенсивності приватного додаткового навчання (чітка «ідентифікація» надавачів та отримувачів, регулярність занять тощо). Часто самі дослідники не мають прямого доступу до надавачів репетиторських послуг, насамперед через загрозу порушення конфіденційності. На національному рівні дослідження можуть бути неспівставними внаслідок часткової репрезентативності, неточності обраних методів, несистематичності та інших факторів [16, с. 96–97].

¹³ Респондентами можуть бути: студенти, які нещодавно закінчили навчання у школі; учні шкіл; їхні батьки; вчителі шкіл; керівники шкіл; надавачі репетиторських послуг.

¹⁴ Соромляться чи побоюються; приховують свої намагання набути конкурентної переваги.

Якщо у національних ОУЖД витрати на приватні уроки не включені як підкатегорія витрат домогосподарств на освіту, то зникає можливість моніторингу взаємозумовленості державних і приватних витрат на освіту, здобутого рівня освіти членами домогосподарств з іншими джерелами соціальної стратифікації (доходами, етнічними та мовними групами тощо) [4]. Відповідно до концепцій і категорій СНР [20], на рівні національної економіки репетиторські послуги можуть бути включені у частині їх виробництва¹⁵ (насамперед, якщо репетиторство є частиною формальної економіки і спостерігається як вид економічної діяльності¹⁶) та кінцевого споживання домогосподарствами. Однак у ході роботи з агрегатами СНР виникають значні методологічні труднощі щодо їх дезагрегації, навіть на рівні допоміжного рахунку освіти.

Розглянемо детальніше інформаційні можливості оцінювання тіньової освіти в Україні.

Дані соціологічних досліджень. В Україні приватне репетиторство є доволі поширеним явищем серед старшокласників¹⁷. Так, у 2006 році 79 % студентів-першокурсників повідомили, що під час останнього навчального року у школі вони користувалися послугами репетиторів (43,4 % – у вигляді приватних уроків; 11,6 % – підготовчих курсів; 24,1 % – поєднання приватних уроків та підготовчих курсів) з одного або декількох предметів¹⁸ [1]. На початку 2016 року 59 % студентів¹⁹ для підготовки до Зовнішнього незалежного оцінювання (далі – ЗНО)²⁰ займалися з репетиторами поза шкільними уроками (46 % – одразу з кількох предметів, 13 % – з одного) [12].

За підсумками анкетування випускників загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) 2015/16 н. р.²¹ [13, с. 9], можна вважати, що послугами репетиторів скористалися не менше 57 % випускників (враховуючи дані щодо способів підготовки учасників тестування з української мови, що є обов'язковим предметом ЗНО). Найчастіше користувалися послугами репетиторів для підготовки до тесту з англійської мови – 73,5 % (якщо припустити, що послуги підготовчих курсів теж надавали на платній основі, то ця частка зростає до 80,0 %) (рис. 1).

¹⁵ Репетиторські послуги, що надаються на платній основі юридичними та фізичними особами, включені у сферу виробництва СНР, оскільки: 1) виробництво послуг обмежено видами діяльності, які можуть здійснюватися однією одиницею для забезпечення вигід іншій одиниці; 2) межі сфери виробництва у СНР включають як вид діяльності виробництво товарів та послуг, які надаються виробниками для інших одиниць; 3) послуга повинна мати ринкову вартість [20, с. 9–10, 107–110].

¹⁶ Платні репетиторські послуги можуть потрапляти під категорію «економіка, що не спостерігається», тобто така діяльність має неформальний характер, не охоплюється обстеженнями формальної економіки або відбувається ухилення від сплати податків [20, с. 111]. Для вивчення аспектів неформальної економіки треба взяти до уваги той факт, що діяльність приватних репетиторів може бути неформальною, але спостережною. Отже ситуація дослідження тіньової освіти по СНР ускладнює той факт, що ця діяльність може бути частиною формальної економіки в одних країнах і неформальною в інших, так само спостережною і неспостережною [20, с. 546].

¹⁷ У початковій та середній школі репетиторство теж існує, однак його масштаби невідомі через відсутність відповідних соціологічних досліджень.

¹⁸ Було опитано 898 студентів першого курсу у п'яти національних університетах України (21,5 % респондентів – м. Київ, 78,5 % – інші регіони). Серед обраних для аналізу предметів найбільш популярними були математика (51,4 %), англійська (47,2) та українська (41,7) мови [1, с. 65, 76, 306–313].

¹⁹ Вибірку дослідження: 831 студент денної форми ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Найбільш популярними предметами були: українська мова і література (61 % серед тих, хто займався з репетиторами); математика (52 %); англійська мова (37 %); історія України (31 %).

²⁰ Проводиться з 2008 року.

²¹ В опитуванні брали участь 50 919 випускників 2016 року ЗНЗ (середніх шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів, колегіумів, спеціалізованих шкіл та навчально-виховних комплексів) із 25 регіонів України. Анкету було розміщено на сайті Українського центру оцінювання якості освіти на персональних сторінках учасників ЗНО. Після оголошення результатів тестування з української мови та літератури кожному учаснику було запропоновано відповісти на запитання анкети. Після опублікування результатів ЗНО з української мови та літератури, випускники, які не подолали поріг «склав / не склав», не брали участі в опитуванні.

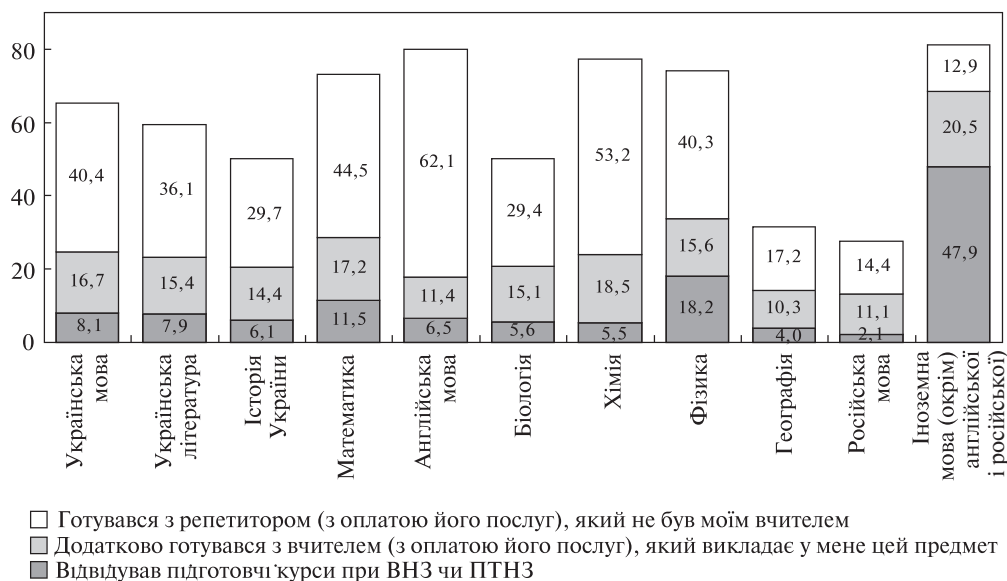

Рис. 1. Учасники ЗНО-2016, які скористались послугами репетиторів*, Україна, %

Примітка: * індивідуальні форми репетиторства надано на платній основі, стосовно оплати підготовчих курсів інформація не уточнена.

Джерело: побудовано за даними [13, с. 9].

Також дані цього дослідження засвідчили, що найвищі бали ЗНО отримали випускники, які скористалися послугами репетиторів і підготовчих курсів, а частка міських учнів, яким батьки оплатили послуги репетитора або курси, удвічі вища, ніж сільських [13, с. 32].

Дані ОУЖД, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі з 1999 року. Відповідно до [21], ОУЖД передбачає застосування низки національних класифікацій (зокрема оновлених КІСЦ²² і КВЕД²³) та різних типів статистичних формулярів. Спостереження за витратами і доходами домогосподарств здійснюється за допомогою двох основних інструментів: 1) щоденника поточних витрат домогосподарств (форма № 3-УЖД), де респонденти надають детальний опис своїх витрат, у тому числі на освіту (у додатковому переліку послуг зазначено і послугу репетитора); 2) квартального запитальника про витрати і доходи домогосподарств (форма № 5-УЖД)²⁴, за допомогою якого інтерв'юєр виконує щоквартальне опитування домогосподарств²⁵ (з'ясовуються, окрім іншого, усі витрати домогосподарств на оплату послуг у сфері освіти). Отже, дані про витрати домогосподарств на послуги приватних репетиторів і платні підготовчі курси акумулюються у двох формах, при

²² Класифікація індивідуального споживання за цілями (КІСЦ-2008), гармонізована з модельною класифікацією ЄС *Classification of Individual Consumption by Purpose, COICOP-HBS-2003* [22].

²³ Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010) відповідає статистичній класифікації ЄС *NACE, rev. 2* [22].

²⁴ На цьому етапі здійснюється збір даних щодо значних і нерегулярних витрат домогосподарств.

²⁵ Витрати та доходи за квартал домогосподарства записують у «Журналі квартальних витрат» (форма № 4-УЖД). Цей журнал використовується під час інтерв'ю у домогосподарстві тільки як допоміжний інструмент для заповнення основних анкет обстеження [21].

цьому домогосподарства вказують вартість послуги та місце її придбання (у підприємств, організацій чи громадян). Таким чином, Україна належить до країн, які у методику ОУЖД закладають можливість опитати домогосподарства про витрати на додаткову освітню підготовку (у тому числі приватних репетиторів). Однак через вимогу щодо забезпечення надійності даних [22] усі витрати домогосподарств на освіту на подальших етапах обробки інформації агрегуються на рівні розділу «Освіта».

Діючі методики та класифікації [22] не передбачають можливості дезагрегувати витрати домогосподарств на освітні послуги і за даними мікрофайлів. Відповідно до п'ятизначного структурного коду об'єктів КІСЦ-2008 ²⁶, платні репетиторські послуги на рівні середньої освіти відносять до класу «10.2.1. Середня освіта (S)», де S – послуга. Отже можливості даного структурного коду не дозволяють дезагрегувати різні види освітніх послуг, у тому числі до більш нижчого рівня – рівня категорії. Це означає, що можливості дезагрегації витрат домогосподарств на освіту будуть обмежені не лише підрозділом «Середня освіта», а й загальним функціональним класом «Послуги» (відповідно до чинних методик [22], у мікрофайлі по домогосподарствах усі витрати домогосподарств на освіту також агрегуються на рівні розділу «Освіта» ²⁷).

Треба зазначити, що у СНР домогосподарства представлені окремим інституційним сектором. Вони виступають як споживачі товарів і послуг та можуть займатися будь-яким видом господарської діяльності [20].

Витрати домогосподарств на кінцеве споживання – це великий агрегат, який формують за такими класифікаційними ознаками: 1) за цілями або функціями – відповідно до КІСЦ; 2) за типами товарів і послуг – згідно з СКП ²⁸ [20, с. 216; 22]. Тому, за логікою СНР, витрати домогосподарств на платні освітні послуги будуть включені у кінцеве споживання домогосподарств та у фактичне кінцеве споживання домогосподарств [20, с. 221–222].

Дані щодо виробництва товарів і послуг у СНР агрегуються за ознаками інституційних секторів, інституційних одиниць і видів економічної діяльності. Оскільки репетиторські послуги можуть надавати юридичні та фізичні особи ²⁹ (як основний або другорядний вид економічної діяльності ³⁰), за класифікацією інституційних секторів економіки України така діяльність буде визначатися за позиціями «S.110012 Державні нефінансові корпорації – НКО» та «S.142 Домашні господарства. Самостійно зайняті працівники» [22].

²⁶ Код XX.X.X.X, де: XX – розділ, XX.X – група, XX.X.X – клас, XX.X.X.X – категорія [22].

²⁷ Хоча, наприклад, інформація щодо споживання продуктів харчування у мікрофайлах дезагредована по 20 групах продуктів [22].

²⁸ Статистична класифікація продукції (СКП-2012), гармонізована з Класифікацією продукції за видами економічної діяльності ЄС *Statistical Classification of Products according to their Activities of the European Community, CPA-2008*, та є логічним продовженням КВЕД. СКП має літерно-цифровий код Y XX.XX.XX, де: Y – секція; XX – розділ, XX.X – група, XX.XX – клас, XX.XX.X – категорія, XX.XX.XX – підкатегорія [22]. Репетиторські послуги будуть віднесені до категорії «85.59.1 Послуги у сфері освіти інші, не віднесені до інших угруповань» (далі – н. в. і. у.), що має такі додаткові підкатегорії: «85.59.11 Послуги шкіл іноземних мов»; «85.59.12 Послуги шкіл інформаційних технологій»; «85.59.13 Послуги у сфері професійної освіти, н. в. і. у.»; «85.59.19 Послуги у сфері освіти, н. в. і. у.».

²⁹ При цьому фізичні особи-підприємці будуть віднесені до інституційного сектору «Домашні господарства». Якщо репетиторство є неформальною або незареєстрованою зайнятістю, то виокремлення його обсягів лежить у площині визначення економіки, яка безпосередньо не спостерігається (тип Тб: неформальний сектор) [22].

³⁰ Треба взяти до уваги, що європейська класифікація *NACE* не визначає конкретні типи одиниць, не розрізняє офіційний та неофіційний, легальний та нелегальний способи виробництва. В Україні об'єктами класифікації у КВЕД-2010 є види економічної діяльності юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців [22].

Відповідно до ієрархічного коду КВЕД³¹, ця діяльність буде кодуватися на рівні класу Р 85.59 «Інші види освіти, н. в. і. у.» (застосовується з 2012 року [22]). Проте цей клас охоплює сім різних видів діяльності: 1) освіту, не обумовлену будь-якими рівнями (відповідно до *NACE, rev. 2 – education that is not definable by level*); 2) академічне навчання (*academic tutoring*³²); 3) діяльність навчальних центрів, які пропонують курси з корекції / додаткової підготовки з певної дисципліни (*learning centres offering remedial courses*); 4) навчання мовам і навичкам спілкування (*language instruction and conversational skills instruction*); 5) діяльність курсів з підвищення професійної кваліфікації (*professional examination review courses*); 6) навчання комп'ютерній грамоті (*computer training*); 7) релігійне навчання (*religious instruction*).

Дані допоміжного рахунку освіти в Україні дозволяють проаналізувати структуру та динаміку загальних витрат домогосподарств на освіту лише по основних провайдерах та функціях [22] (наприклад, витрати домогосподарств на перший і другий етапи середньої освіти, на основні та другорядні послуги у сфері освіти, закупівлю підручників, канцтоварів тощо).

Поширення інформаційно-комунікаційних технологій в Україні дозволяє вивчати характеристики тіньової освіти на спеціалізованих порталах і сервісах інтернет-агенцій з підбору репетиторів, сайтах професійних організацій репетиторів, приватних репетиторів тощо. Так, наприклад, одна з вітчизняних компаній пропонує послуги понад 6700 приватних репетиторів із різних регіонів України, інша – лише в Києві та Київській області – понад 8600. Дослідження контенту спеціалізованих сайтів свідчить, що найбільш затребуваними предметами залишаються англійська мова, математика та українська мова.

В.Г. Саріогло [23] розглянув потенційні можливості використання «великих даних» (*Big Data*) як додаткових джерел інформації до традиційного вимірювання соціально-економічних процесів, зокрема щодо оцінки сезонності динамічних рядів. Тому як додатковим інструментом вимірювання інтенсивності репетиторства в Україні та його локалізації можна скористатися спеціалізованим сервісом *Google Trends*³³.

Пік популярності пошукового запиту «репетитор» в Україні впродовж 2008–2017 років припав на вересень 2009 року, тобто на другий рік уведення ЗНО (рис. 2).

Додатковий аналіз показав, що за досліджуваний період найбільший рівень запитів припадає на першу половину вересня; потім кількість запитів зростає у кінці жовтня – на початку листопада та у першій половині січня, але не досягає рівня популярності першої половини вересня. Це свідчить про те, що репетиторів намагаються знайти на початку навчального року, отже освітні інвестиції у додаткову підготовку будуть переважно довготривалими (рік або більше³⁴). Можна також припустити, що зростання популярності запитів у другій половині навчального року пов'язано з пошуком нових репетиторів (з інших предметів, або більш кваліфікованих, або тих, хто надає дешевшу послугу тощо).

³¹ Літерно-цифровий код Y XX.XX, де: Y – секція; XX – розділ; XX.X – група; XX.XX – клас [22].

³² Виділено автором, оскільки саме як *Academic tutoring* позиціонують себе у різних країнах світу більшість приватних репетиторських компаній, центрів, професійних об'єднань тощо.

³³ Методологічні проблеми: оскільки сервіс *Google Trends* показує рівень інтересу до теми (пошукового запиту) з урахуванням найбільшого показника за певний період часу, ми не зможемо оцінити попит тих, хто не має інтернет-зв'язку або використав для пошуку репетитора соціальні зв'язки (друзі, родичі, знайомі). Не вирішується проблема щодо прив'язки пошукового запиту «репетитор» до віку користувача пошукових систем, шкільного предмету за рівнем освіти, точної категорії пошуку (сервіс *Google Trends* не пропонує окремо категорію «освіта», а лише категорію «робота та освіта», що може вплинути на результати пошуку і трактування отриманих даних).

³⁴ Якщо послугами репетитора планують скористатися задовго до вступної кампанії, наприклад, відразу після закінчення основної школи (9 клас).

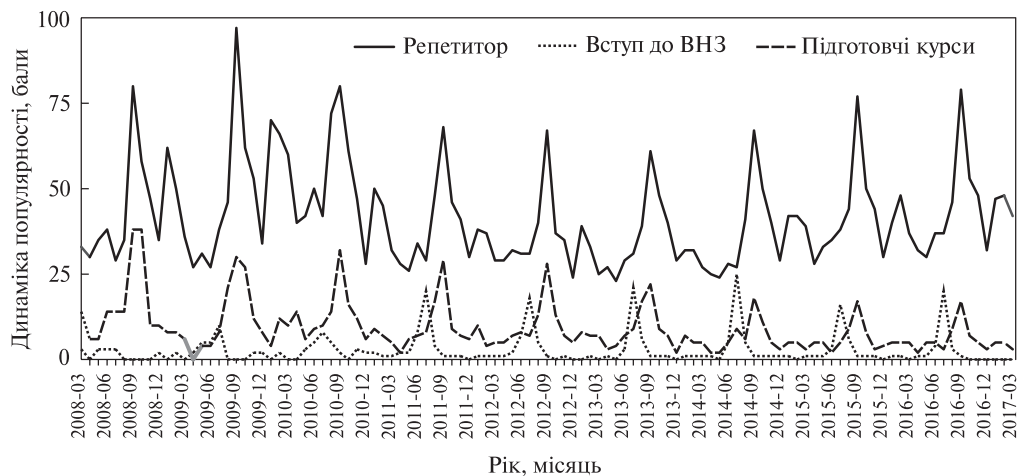

Рис. 2. Динаміка популярності¹ пошукових запитів² «репетитор», «вступ до ВНЗ», «підготовчі курси»³, Україна, 2008–2017 роки⁴

Примітки: 1) рівень популярності запиту з урахуванням найбільшого показника за певний період часу: 100 балів – найвищий, 50 – вдвічі менший, 0 – не перевищує 1 % від найбільшого рівня запиту; 2) аналіз здійснено без уточнення конкретної категорії пошуку; 3) сума балів за варіаціями формулювання пошукових запитів «підготовчі курси», «курси ЗНО» (у т. ч. українською та російською мовами); 4) на графіку відображений період з березня 2008 до березня 2017 року (заданий часовий період пошуку: січень 2004 року – березень 2017 року).

Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

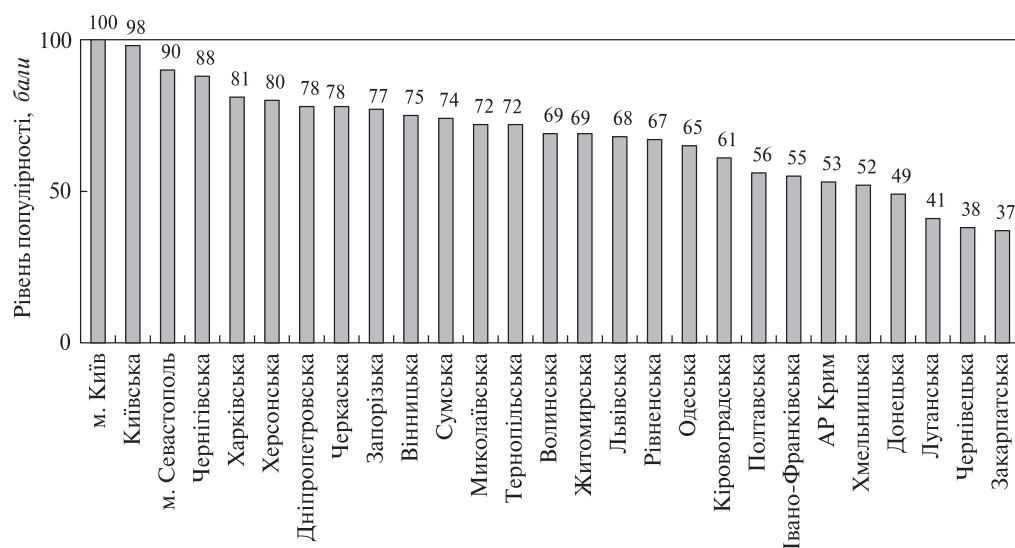

Рис. 3. Рівень популярності¹ пошукового запиту «репетитор» у регіонах України, 2012–2017 роки²

Примітки: 1) див. примітки 1–2 рис. 2; 2) період заданого пошуку – «останні п'ять років» (відображення на екрані: 01.04.2012–25.03.2017).

Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

Як видно з рис. 2, з 2010 року динаміка сезонної (до вересня відповідного року) популярності запитів «репетитор» була низхідною, але з 2015 року знову почала зростати і у 2016 році досягла рівня 2008 року. На противагу цьому, з 2008 року знижується динаміка сезонної (до вересня відповідного року) популярності пошукового запиту «підготовчі курси», хоча пік її також відповідає початку навчального року. Пік популярності пошукового запиту «вступ до ВНЗ» традиційно припадає на липень, тобто місяць періоду вступної кампанії до ВНЗ.

Рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у регіонах України упродовж 2012–2017 років є високим (рис. 3). Розмах варіації становить від 100 (м. Київ) до 37 (Закарпатська область) балів. Треба також звернути увагу, що сервіс *Google Trends* відобразив як об'єкти аналізу усі без винятку регіони, тобто пошук репетитора через Інтернет здійснюють по всій території України.

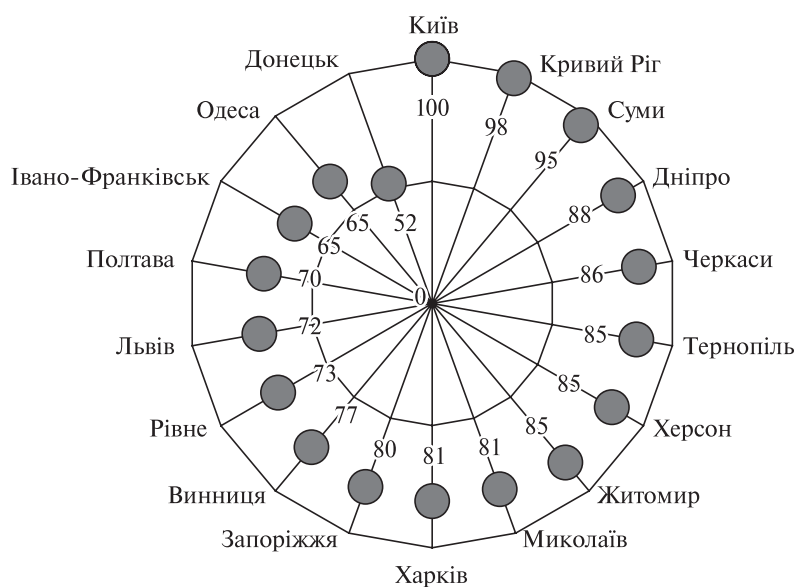

Рис. 4. Рівень популярності¹ пошукового запиту «репетитор» у деяких містах² України, 2012–2017 роки³, балів

Примітки: 1) див. примітки 1–2 рис. 2; 2) сервіс *Google Trends* відображає лише 18 міст із найвищим рівнем популярності пошукового запиту «репетитор»; 3) період заданого пошуку – «останні п'ять років» (відображення на екрані: 01.04.2012–25.03.2017).

Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

Рис. 4 ілюструє рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у 18 містах України, що відібрані сервісом *Google Trends* як об'єкти аналізу упродовж 2012–2017 років. Ці міста (столиця та 16 обласних центрів) також представляють широкую регіональну географію. Однак предметом поглибленого аналізу у подальшому може стати локалізація пошукових запитів на території окремих регіонів. Наприклад, рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у м. Кривий Ріг (98 балів) перевищує відповідний показник по обласному центру Дніпропетровської області – м. Дніпро (88 балів) (рис. 4).

Висновки. Відповідно до домінуючих напрямів у сучасній міжнародній науковій літературі, репетиторство доцільно розглядати як невід’ємну складову тіньової освіти. Це дозволяє вирішити низку методологічних проблем, зокрема щодо причин поширення форм і практик приватного додаткового навчання, визначення його обсягів, економічних і соціальних наслідків тощо.

За даними соціологічних досліджень, масштаби приватного додаткового навчання в Україні є доволі значними на етапі переходу від повної загальної середньої до вищої освіти, а збільшення академічної конкуренції, насамперед за місця держзамовлення, буде щорічно загострювати проблему якості шкільних освітніх послуг. Однак на рівні початкової та базової середньої освіти поширення репетиторства не оцінено навіть на експертному рівні. У контексті соціальної рівності актуальними є питання щодо доступності репетиторських послуг (як додаткової форми підготовки для вступу до ВНЗ) для учнів із бідних сімей, невеликих міст та сільської місцевості, а також створення безоплатних освітніх *online*-платформ для підготовки до шкільних іспитів та ЗНО. З огляду на процеси глобалізації та європейської інтеграції як окрему важливу проблему треба розглядати задоволення усе більшого попиту на вивчення іноземних мов, починаючи з дошкільної підготовки.

Дослідження показало, що наразі в Україні найбільш інформативними джерелами про репетиторство як складову тіньової освіти є дані соціологічних досліджень і спеціалізованих інтернет-сайтів, хоча методологія програми ОУЖД передбачає можливості аналізу витрат домогосподарств на різні види освітніх послуг. Тому використання якомога більшої кількості джерел, у тому числі даних з ОУДЖ, СНР і допоміжного рахунку освіти, дозволить провести поглиблений якісний аналіз масштабів та інтенсивності тіньової освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring / Education Support Program (ESP) of the Open Society Institute. — Budapest : 2006. — 355 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/hidden_20070216.pdf
2. Dang H.-A., Rogers F.H. How to Interpret the Growing Phenomenon of Private Tutoring: Human Capital Deepening, Inequality Increasing, or Waste of Resources? / The World Bank Development Research Group. Policy Research Working Paper 4530. — February 2008. — 42 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4530>
3. The Challenge of Shadow Education. Private Tutoring and its Implications for Policy Makers in the European Union / European Commission, 2011. — 80 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.nesse.fr/nesse/activities/reports/activities/reports/the-challenge-of-shadow-education-1>
4. Bray M., Lykins C. Shadow Education: Private Supplementary Tutoring and its Implications for Policy Makers in Asia / Asian Development Bank. — Philippines, Mandaluyong City, 2012. — 114 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://aserpakistan.org/document/learning_resources/2014/Private_Tuitions/Shadow-Education%20by%20Mark%20Bray.pdf
5. Lee S.K. Shadow Education in the Southeast of South Korea: Mothers' Experiences and Perspectives of Shadow Education / Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, August 2014. — 226 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/167226/Lee_umn_0130E_15382.pdf?sequence=1&isAllowed
6. Shin K., Leem H.N., Lim H. No Shadow, No Worry. World Without Worries about Shadow Education (WWWSE): Helping a Nation Rethink its Approach to Education / Centre for Asian Philanthropy and Society (CAPS), 2015. — 15 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.asiacaps.org/documents/CAPS_CS_WWWSE.pdf
7. King C. Experiencing Shadow Education: The Rural Gambian Context / Master's Capstone Projects 19. — 2012. — 49 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://scholarworks.umass.edu/cie_capstones/19

8. *Loyalka P., Zakharov A.* Does Shadow Education Help Students Prepare for College? / Basic Research Program. Working Papers. Series: Education WP BRP 15/EDU/2014. — 2014. — 25 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://wp.hse.ru/data/2014/01/27/1326233323/15EDU2014.pdf>
9. *Entrich S.R.* German and Japanese Education in the Shadow — Do Out-of-School Lessons Really Contribute to Class Reproduction? // The IAFOR Journal of Education. — Summer 2014. — II. — Is. II. — 37 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://iafor.org/archives/journals/education/journal-of-education-v2-i2-contents/german-and-japanese-entrigh.pdf>
10. *Bray M.* Researching Shadow Education: Methodological Challenges and Directions // Asia Pacific Education Review. — 2010. — 11, № 1. — P. 3–13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://eric.ed.gov/?id=EJ877899>
11. *Borodchuk N.* Shadow Education: Quantitative and Qualitative Analysis of the Impact of the Educational Reform (Implementation of Centralized Standardised Testing) on Private Tutoring in Ukraine / LSE Working Papers. — January 2011. — 43 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.lse.ac.uk/internationalDevelopment/pdf/WP/WP117.pdf>
12. Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування / Т. Жерьобкіна, М. Куделя, І. Самохін, Є. Стадний, І. Когут; Аналітичний центр CEDOS. — 30.05.2016 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia>
13. Вплив соціально-економічного середовища на результати навчання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів: Звіт / Інститут освітньої аналітики, УЦОЯО, CEDOS, Інститут педагогіки НАПН України, 2016. — 33 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf
14. *Khalfaoul N.* Shadow Education: Its Nature Role and Function in British International Schools in Hong Kong / Durham University, 2010. — 124 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://etheses.dur.ac.uk/306/>
15. *Bray M.* Adverse Effects of Private Supplementary Tutoring: Dimensions, Implications, and Government Responses / UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). Series: Ethics and Corruption in Education. — Paris : IIEP-UNESCO, 2003. — 87 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf>
16. *Yung K.W.-H., Bray M.* Shadow Education: Features, Expansion and Implications / Making sense of education in post-handover Hong Kong: Achievements and challenges. — T.K.C. Tse & M. Lee (Eds.). — London : Routledge, 2017. — P. 95–111 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.academia.edu/31424353/Shadow_education_Features_expansion_and_implications
17. *Bray M.* The Shadow Education System: Private Tutoring and its Implications for Planners / Fundamentals of Education. — 1999. — № 61. — Paris : UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://eric.ed.gov/?id=ED445408>
18. *Bray M.* Confronting the Shadow Education System: What Government Policies for What Private Tutoring? / UNESCO & International Institute for Educational Planning (IIEP). — Paris, 2009. — 133 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001851/185106E.pdf>
19. *Stevenson D.L., Baker D.P.* Shadow Education and Allocation in Formal Schooling: Transition to University in Japan // American Journal of Sociology. — 1992. — 97, № 6. — P. 1639–1657.
20. Система национальных счетов 2008 (документ ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev.5) / ЕС, IMF, OECD, UN, WB; пер. с англ.; общ. ред. Ю.Н. Иванова — Нью-Йорк, 2012. — 827 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>
21. Методологічні положення з організації державного статистичного спостереження «Обстеження умов життя домогосподарств» / Осипова І.І., Спесива-Ухова С.В., Пліско К.Ю. — К. : Державна служба статистики України, 2014. — 44 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Державна служба статистики України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. *Саріогло В.Г.* «Великі дані» як джерело інформації та інструментарій для офіційної статистики: потенціал, проблеми, перспективи // Статистика України. — 2016. — № 4 (75). — С. 12–19.
24. Google Trends [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://trends.google.com.ua/trends/>

REFERENCES

1. Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring (2006). Education Support Program (ESP) of the Open Society Institute. *opensocietyfoundations.org*. Retrieved from https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/hidden_20070216.pdf [in English].
2. Dang, H.-A., & Rogers, F.H. (2008). How to Interpret the Growing Phenomenon of Private Tutoring: Human Capital Deepening, Inequality Increasing, or Waste of Resources? The World Bank Development Research Group. Policy Research Working Paper 4530, February 2008. *elibrary.worldbank.org*. Retrieved from <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4530> [in English].
3. The Challenge of Shadow Education. Private Tutoring and its Implications for Policy Makers in the European Union (2011). European Commission. *nesse.fr*. Retrieved from <http://www.nesse.fr/nesse/activities/reports/activities/reports/the-challenge-of-shadow-education-1> [in English].
4. Bray, M., & Lykins, C. (2012). Shadow Education: Private Supplementary Tutoring and its Implications for Policy Makers in Asia. Asian Development Bank. Philippines, Mandaluyong City. *asarpakistan.org*. Retrieved from http://asarpakistan.org/document/learning_resources/2014/Private_Tuitions/Shadow-Education%20by%20Mark%20Bray.pdf [in English].
5. Lee, S.K. (2014). Shadow Education in the Southeast of South Korea: Mothers' Experiences and Perspectives of Shadow Education. Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, August 2014. *conservancy.umn.edu*. Retrieved from https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/167226/Lee_umn_0130E_15382.pdf?sequence=1&isAllowed [in English].
6. Shin, K., Leem, H.N., & Lim, H. (2015). No Shadow, No Worry. World Without Worries about Shadow Education (WWWSE): Helping a Nation Rethink its Approach to Education. Centre for Asian Philanthropy and Society (CAPS). *asiacps.org*. Retrieved from http://www.asiacps.org/documents/CAPS_CS_WWWSE.pdf [in English].
7. King, C. (2012). Experiencing Shadow Education: The Rural Gambian Context. Master's Capstone Projects 19. *scholarworks.umass.edu*. Retrieved from http://scholarworks.umass.edu/cie_capstones/19 [in English].
8. Loyalka, P., & Zakharov, A. (2014). Does Shadow Education Help Students Prepare for College? Basic Research Program. Working Papers. Series: Education WP BRP 15/EDU/2014. *wp.hse.ru*. Retrieved from <https://wp.hse.ru/data/2014/01/27/1326233323/15EDU2014.pdf> [in English].
9. Entrich, S.R. (2014). German and Japanese Education in the Shadow - Do Out-of-School Lessons Really Contribute to Class Reproduction? The IAFOR Journal of Education, Summer 2014, II. *iafor.org*. Retrieved from <http://iafor.org/archives/journals/education/journal-of-education-v2-i2-contents/german-and-japanese-entrich.pdf> [in English].
10. Bray, M. (2010). Researching Shadow Education: Methodological Challenges and Directions. Asia Pacific Education Review, 11(1), 3-13. *eric.ed.gov*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=EJ877899> [in English].
11. Borodchuk, N. (2011). Shadow Education: Quantitative and Qualitative Analysis of the Impact of the Educational Reform (Implementation of Centralized Standardised Testing) on Private Tutoring in Ukraine. LSE Working Papers, January 2011. *lse.ac.uk*. Retrieved from <http://www.lse.ac.uk/internationalDevelopment/pdf/WP/WP117.pdf> [in English].
12. Sotsial'no-ekonomichniy portret studentiv: rezul'taty opytuvannia [Students' socio-economic portrait: survey results] (2016). CEDOS. *cedos.org.ua*. Retrieved from <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia> [in Ukrainian].
13. Vplyv sotsial'no-ekonomichnoho seredovyshcha na rezul'taty navchannia uchniv (vykhovantsiv) zahal'noosvitnikh navchalnykh zakladiv [Influence of social and economic environment on the results of education of pupils of secondary schools] (2016). Instytut osvitoi analityky; UTsOYaO; CEDOS; Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy. *testportal.gov.ua*. Retrieved from http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf [in Ukrainian].
14. Khalfaoul, N. (2010). Shadow Education: Its Nature Role and Function in British International Schools in Hong Kong. Durham University. *theses.dur.ac.uk*. Retrieved from <http://theses.dur.ac.uk/306/> [in English].
15. Bray, M. (2003). Adverse Effects of Private Supplementary Tutoring: Dimensions, Implications, and Government Responses. UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). Series:

- Ethics and Corruption in Education. Paris : IIEP-UNESCO. [unesdoc.unesco.org](http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf). Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf> [in English].
16. Yung, K.W.-H., & Bray, M. (2017). Shadow Education: Features, Expansion and Implications. Making sense of education in post-handover Hong Kong: Achievements and challenges. Tse, T.K.C. & Lee, M. (Eds.). London : Routledge. *academia.edu*. Retrieved from http://www.academia.edu/31424353/Shadow_education_Features_expansion_and_implications [in English].
 17. Bray, M. (1999). The Shadow Education System: Private Tutoring and its Implications for Planners. Fundamentals of Education, 61. Paris : UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). *eric.ed.gov*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=ED445408> [in English].
 18. Bray, M. (2009). Confronting the Shadow Education System: What Government Policies for What Private Tutoring? UNESCO & International Institute for Educational Planning (IIEP). Paris. *unesdoc.unesco.org*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001851/185106E.pdf> [in English].
 19. Stevenson, D.L., & Baker, D.P. (1992). Shadow Education and Allocation in Formal Schooling: Transition to University in Japan. *American Journal of Sociology*, 97(6), 1639-1657 [in English].
 20. Sistema nacionalnyh schetov 2008 [System of National Accounts 2008 (document symbol ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev.5)] (2012). EC, IMF, OECD, UN, WB. Ivanov, Ju.N. (Ed). N.-Y. *unstats.un.org*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf> [in Russian].
 21. Metodolohichni polozhennia z orhanizatsii derzhavnoho statystychnoho sposterezhennia «Obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv» [Methodological Provisions for the Organization of State Statistical Survey «HBS» in Ukraine] (2014). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 22. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sajт [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 23. Sarioglo, V.G. (2016). «Velyki dani» iak dzherelo informatsii ta instrumentarij dlia ofitsijnoi statystyky: potentsial, problemy, perspektyvy [«Big Data» as an Information Source and Toolkit for Official Statistics: Capacities, Problems, Prospects]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 4(75), 12-19 [in Ukrainian].
 24. Google Trends.(n.d.). *trends.google.com.ua*. Retrieved from <https://trends.google.com.ua/trends/> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.054>

УДК 314.47 (477)

JEL CLASSIFICATION: I 10, J 21, J 21

Н.М. ЛЕВЧУК

д-р екон. наук, старш. наук. співроб., голов. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

ім. М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

ЗДОРОВ'Я І ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ІННОВАЦІЙНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

Стаття присвячена дослідженню здоров'я і тривалості життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної зайнятості населення. Аналіз самооцінки стану здоров'я залежно від характеру праці зайнятих, виконаний на основі результатів соціологічного опитування (World Value survey 2011), виявив чіткі відмінності: особи, зайняті творчою і незалежною працею, мають кращі суб'єктивні показники стану здоров'я. Розраховано значення та проведено аналіз очікуваної тривалості здорового життя чоловіків та жінок при досягненні 20-ти років і старше (за допомогою методу Sullivan). Жінки живуть довше, але порівняно з чоловіками більшу частину свого життя мають поганий стан здоров'я. Якщо у 20-річних чоловіків очікуваний період життя у поганому стані здоров'я — 13,1 % від його загальної тривалості, то у жінок — 20,7 %. На основі даних Державної служби статистики України розраховано підсумкові показники смертності населення працездатного віку (20–64 років). Показано, що висока передчасна смертність призводить до значних втрат трудового потенціалу: не збережені життя становлять майже 40 % чоловіків та 16 % жінок в інтервалі працездатного віку.

Ключові слова: здоров'я, самооцінка стану здоров'я, тривалість життя, тривалість здорового життя, передчасна смертність, інноваційна зайнятість, характер праці.

Н.М. Левчук

д-р екон. наук, глав. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

им. М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: levchuk.nata@gmail.com

ЗДОРОВЬЕ И ПРОДОЛЖИТЕЛЬНОСТЬ ЖИЗНИ В УКРАИНЕ В КОНТЕКСТЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ЗАНЯТОСТИ

Статья посвящена исследованию здоровья и продолжительности жизни в Украине в контексте формирования предпосылок инновационной занятости населения. Анализ самооценки состояния здоровья в зависимости от характера труда занятых, выполненный на основе результатов социологического опроса (World Value survey 2011), показал четкие различия: представители группы занятых творческим и независимым трудом имеют более благоприятные субъективные показатели состояния здоровья.

© ЛЕВЧУК Н.М., 2017

Рассчитаны значения и проведен анализ ожидаемой продолжительности здоровой жизни мужчин и женщин при достижении 20-ти лет и старше (с помощью метода Sullivan). Женщины живут дольше, но по сравнению с мужчинами большую часть своей жизни имеют плохое состояние здоровья. Если для 20-летних мужчин ожидаемый период жизни с плохим здоровьем составляет 13,1 % от его общей продолжительности, то у женщин — 20,7 %. На основе данных Государственной службы статистики Украины рассчитаны обобщающие показатели смертности населения трудоспособного возраста (20–64 лет). Показано, что высокая преждевременная смертность приводит к значительным потерям трудового потенциала: несохранные жизни составляют почти 40 % мужчин и 16 % женщин в интервале трудоспособного возраста.

Ключевые слова: здоровье, самооценка здоровья, продолжительность жизни, продолжительность здоровой жизни, преждевременная смертность, инновационная занятость, характер труда.

N.M. Levchuk
Dr. (Economics), Chief Researcher,
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, Taras Shevchenko Blvd., 60
E-mail: levchuk.nata@gmail.com

HEALTH AND LIFE EXPECTANCY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF INNOVATIVE EMPLOYMENT

The aim of the article is to explore health and life expectancy in Ukraine in the context of innovative employment. We analyzed the differences in self-rated health by work characteristics using data from World Value Survey 2011. We found that workers doing creative tasks reported having good health more often than those doing routine tasks. Healthy life expectancy for males and females at age 20 and over was calculated using Sullivan's method, with years of life lived divided into healthy and unhealthy. The results indicate that women live longer but spend more years in a poor health compared to men. There is a large burden of ill-health among women: the proportion of years lived with poor health to total persons-years is 13,1 % for males and 20,7 % for females (at age 20 and over). Several indicators of mortality in working ages (20 to 64 years) are calculated based on data from State Statistics Service of Ukraine. They show a high toll of premature mortality in Ukraine: almost 40 % of 20-year-old men and 16 % of 20-year-old women in Ukraine die before they reach 65. Premature mortality causes a very high labor cost.

Keywords: health, self-rated health, life expectancy, healthy life expectancy, premature mortality, innovative employment, nature of work.

Постановка проблеми. У розвинутих країнах у міру суспільно-економічного прогресу роль кількісних параметрів населення зменшується, тоді як значення якісних характеристик зростає. Стан здоров'я є ключовою якісною характеристикою населення, а благополуччя стосовно здоров'я та висока тривалість життя є тими передумовами, без яких неможливе зростання продуктивності праці, формування креативно-інноваційної зайнятості та економічне зростання. У період постіндустріального розвитку інноваційній економіці відповідає сучасний інноваційний тип зайнятості, що передбачає здатність швидко пристосовуватись до технологічних нововведень та нових форм праці, виконання висококваліфікованої інтелектуальної праці та готовність до постійного підвищення освітньо-професійного рівня упродовж життя. Проте такі необхідні складові інноваційної зайнятості як освіченість, креативність та підприємливість значно важче реалізувати за умови поганого стану здоров'я. Здоров'я та довголіття є необхідною й першочерговою базою будь-якого виду економічної активності, а в умовах постаріння населення та робочої сили роль якісних чинників у формуванні й нарощуванні трудового потенціалу набуває ще більшої ваги.

Актуальність теми. Нині середня тривалість життя у країнах Європейського Союзу становить близько 80 років, а пенсійний вік у багатьох з них – понад 65 років. Сут-

тевий прогрес у показниках тривалості життя у цих країнах став можливим завдяки зрушенням, що відбулися в ході так званого епідеміологічного переходу, зокрема: а) смертність від інфекційних патологій знизилась до мінімального рівня; б) провідну роль у структурі причин смерті почали відігравати хронічні неінфекційні захворювання; в) модальний вік смерті від цих хвороб суттєво підвищився. У результаті поступового витіснення екзогенних причин смерті ендегенними процес вимирання поколінь усе тісніше пов'язується з постарінням: відбувається суттєве зменшення смертей у старші вікові групи.

В Україні поки що не відбулося суттєвих якісних зрушень у формуванні нового режиму смертності, тобто такого що створює передумови для значного підвищення тривалості життя і, як наслідок, стимулювання прогресивних змін у зайнятості населення та соціально-економічних характеристиках. Упродовж тривалого часу у нашій країні спостерігається несприятлива динаміка смертності населення й тривалості життя. Фактично єдиною ознакою процесу епідеміологічної модернізації стало істотне зниження смертності дітей, хоча вона все ще залишається доволі високою. Смертність дорослого населення України, починаючи з середини 1960-х рр., не лише не знижувалась, а й мала чітку тенденцію до зростання (за винятком окремих коротких періодів). На нашу думку, недооцінка економічної значущості наслідків високої передчасної смертності працездатного населення в Україні становить один із важливих ризиків на шляху до активізації модернізаційних змін у сфері зайнятості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розвиток теоретичних положень і вирішення прикладних проблем у сфері зайнятості населення з фокусом на необхідності посилення інтелектуалізації та інноваційності праці належить таким вітчизняним вченим як: В.М. Геєць (V. Geiets), О.О. Герасименко (O. Gerasymenko), Л.М. Ємельяненко (L. Emelianenko), Л.М. Ільїч (L. Illich), А.М. Колот (A. Kolot), Е.М. Лібанова (E. Libanova), Л.С. Лісогор (L. Lisogor), І.Л. Петрова (I. Petrova), О.І. Цимбал (O. Tsymbal) та ін. [1–3]. Дослідження у царині медико-демографічної тематики, зокрема щодо стану здоров'я та смертності населення України, успішно проводять І.О. Курило (I. Kurylo), Н.О. Рингач (N. Ryngach), О.П. Рудницький (O. Rudnytskyi), П.Є. Шевчук (P. Shevchuk) [4,5]. Аналізом соціального градієнта у стані здоров'я та смертності населення займається широке коло зарубіжних вчених, зокрема: Є. Андрєєв (E. Andreev), Т. Валконен (T. Valkonen), Р. Вілкінсон (R. Wilkinson), Д. Жданов (D. Jdanov), А. Кунст (A. Kunst), Дж. Лінч (J. Lynch), Т. Максимова (T. Maksimova), Дж. Макенбах (J. Mackenbach), М. Мармот (M. Marmot), В. Школьніков (V. Shkolnikov), Д. Ясіліоніс (D. Jasilionis) [6–13]. Водночас в Україні такі дослідження майже не проводять, насамперед через відсутність необхідної статистики здоров'я та смертності у соціальному розрізі. Недостатньо опрацьованими є питання, пов'язані із дослідженнями соціальної диференціації смертності населення, зокрема питання взаємозв'язку між станом здоров'я та характеристиками зайнятості. Практично відсутні розвідки з питань оцінки очікуваної тривалості здорового життя в Україні, яка поєднує показники тривалості життя та стану здоров'я. Наскільки нам відомо, ВООЗ виконує розрахунок очікуваної тривалості здорового життя при народженні, однак відсутні більш детальні оцінки цього показника для населення працездатного віку.

Метою запропонованої роботи є дослідження здоров'я і тривалості життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної занятості.

Виклад основного матеріалу. Україна суттєво відстає за показником тривалості життя та іншими параметрами дожиття населення від країн Європейського Союзу. Так, у 2013 р. очікувана тривалість життя при народженні в Україні становила 66,3 року в чоловіків та 76,2 року в жінок. Розрив із розвинутими країнами є доволі суттєвим: тривалість життя чоловіків в Україні була нижчою на 14 років, ніж у Швеції, та майже на 7 років, ніж у країні-сусіді Польщі. У жінок цей розрив становив 8 і 5 років відповідно. Суттєві відмінності зберігаються протягом усього періоду трудового життя. Зокрема, очікувана тривалість життя чоловіків при досягненні 20-ти років становила в Україні 47,3 року, тоді як у Швеції, Швейцарії, Італії – понад 60 років (рис. 1).

Аналіз повікової смертності показує, що основні втрати тривалості життя в Україні припадають на працездатний інтервал, внаслідок чого значна частина населення не доживає до пенсійного віку. Саме висока передчасна смертність осіб працездатного віку відіграє головну роль у формуванні низької тривалості життя у нашій країні. Про відсутність прогресу в збереженні людських життів у працєактивному періоді свідчить також порівняння окремих підсумкових показників смертності населення в Україні, Польщі та Швеції (табл. 1). Зокрема, із 100 тис. осіб віком 20–64 роки у 2013 р. не доживали до 65 років 39,7 % чоловіків в Україні, 25,2 % у Польщі та лише 10,5 % у Швеції. Тобто, незбережені життя чоловіків в Україні через високу передчасну смертність в інтервалі трудоактивного віку майже у чотири рази вищі, ніж у Швеції, та у півтора рази вищі, ніж у Польщі. Як наслідок, середнє укорочення життя в працєактивному віці становить 5,4 року в Україні, 2,8 у Польщі та 1,2 у Швеції. Незбережені життя жінок в Україні у 2,5 рази нижчі, ніж у чоловіків.

Рис. 2, де зображено повікову ймовірність померти, демонструє виразні відмінності у шансах дожиття чоловіків України порівняно з вищезазначеними країнами. По-перше, в Україні показники смертності є значно вищими, ніж у Польщі та Швеції, упродовж усього повікового профілю. По-друге, підйом смертності в Україні починається значно раніше, тобто у молодшому віці. Зокрема, у Польщі крива тримається майже на однаковому рівні в інтервалі віку від 20 до 30 років, а у Швеції –

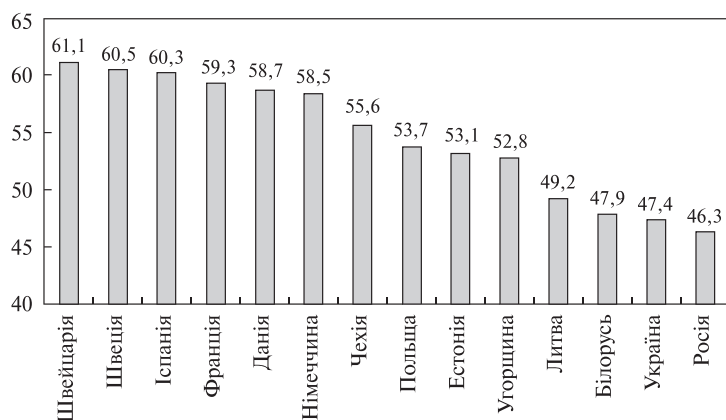

Рис. 1. Очікувана тривалість життя чоловіків при досягненні віку 20 років в Україні та інших європейських країнах у 2013 р.

Джерело: для України – дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; для інших країн – дані Human Mortality Database.

Таблиця 1. Окремі підсумкові показники смертності населення працездатного віку (20–64 років) в Україні, Польщі та Швеції у 2013 р.

Країна	Середнє укорочення життя в працездатному віці, років		Незбережені життя: із 100 тис., що дожили до 20 років, померли раніше 65 років			
			Кількість		%	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
Україна	5,4	2,0	39701	16115	39,7	16,1
Польща	2,8	1,0	25187	10586	25,2	10,6
Швеція	1,2	0,7	10459	6789	10,5	6,8

Джерело: авторські розрахунки за даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України та *Human Mortality Database*.

від 20 до 40 років. Це означає, що смертність чоловіків зазначеного віку зберігається відносно стабільною і майже не зростає, після чого спостерігається її підйом. Натомість в Україні полого ділянка кривої відсутня, і стрімкий підйом смертності починається вже з 20 років. Як наслідок, площа, заштрихована між двома кривими на рис. 2, відображає масштаби надсмертності українських чоловіків і водночас резерви її можливого зниження. Найбільший розрив спостерігається у віці від 30 до 60 років. Так, показники смертності чоловіків віком 30–44 роки в Україні перевищують у 2,5 раза відповідні показники Польщі і у сім разів показники Швеції. У 45–59 років відмінності становлять 1,6 раза відносно Польщі та 4,8 раза відносно Швеції.

Масштабна передчасна смертність чоловіків зумовлює не лише значні кількісні втрати чоловічого населення, вона є фактором зменшення фонду робочого часу, обмежує формування трудового потенціалу та призводить до значних економічних втрат. Витоки проблеми низької тривалості життя в Україні тісно пов'язані зі складною

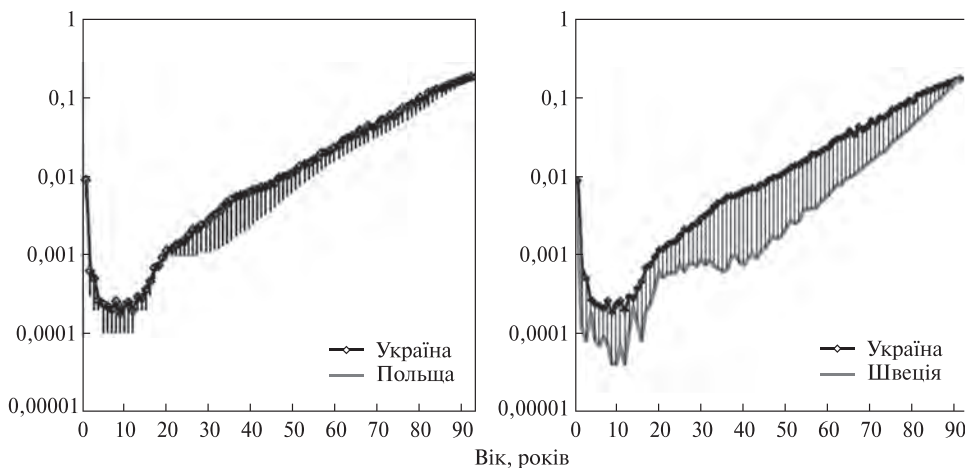

Рис. 2. Повікова ймовірність померти для чоловіків в Україні порівняно з Польщею та Швецією, 2013 р.

Джерело: для України – дані Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; для Польщі та Швеції – дані *Human Mortality Database*.

демографічною історією країни та відставанням її соціально-економічного розвитку. Несприятлива медико-демографічна ситуація формувалася упродовж багатьох десятиліть, і механізм її подовженого існування є досить складним, а негативні наслідки стають причиною подальшого посилення кризових явищ. Погіршення соціально-економічних умов та падіння рівня життя населення у 1990-ті рр. стали могутнім каталізатором посилення й загострення негативних демографічних тенденцій, накопичених у попередній період. З одного боку, населення за високого рівня бідності не може повноцінно задовольняти свої основні потреби, дбати про своє здоров'я і тому має вищі ризики хвороб і передчасної смерті. З іншого боку, хворі люди мають гірші можливості зайнятості, меншу продуктивність праці і, як наслідок, вищі ризики бідності. Протягом 2000-х рр. негативний вплив економічних факторів дещо послабився; проте нині з'явилися нові чинники дестабілізації, спричинені кризовою ситуацією та збройним конфліктом на сході країни і черговим падінням рівня життя населення.

У ході епідеміологічного переходу та підвищення тривалості життя у розвинутих країнах відбулася трансформація зв'язку між смертністю та захворюваністю, яка полягала, насамперед, у тому, що гострі захворювання стали замінюватися хронічними хворобами. Як наслідок, актуалізувалося питання, яке раніше не розглядалось: чи подовження тривалості життя супроводжується подовженням періоду працездатної та продуктивної життєдіяльності, чи є це періодом життя у стані благополучного здоров'я чи, навпаки, збільшення тривалості життя неминуче супроводжується накопиченням хронічних захворювань, поширенням інвалідності та втратою працездатності. Це призвело до того, що благополуччя зі станом здоров'я стало оцінюватися не лише за кількістю років життя, а й за їх якістю. Очікувану тривалість життя можна розділити на періоди, зокрема визначити тривалість періоду здорового життя, тобто у стані доброго здоров'я та без інвалідності, і кількість років життя, прожитих у стані поганого (неповного) здоров'я, що обмежує можливості життєдіяльності [14]. Підвищення тривалості здорового життя стало одним із пріоритетів європейської політики у сфері охорони громадського здоров'я. Завдання також полягає у тому, аби збільшення періоду здорового життя відбувалось швидше, ніж подовження тривалості життя загалом. Благополуччя зі станом здоров'я населення разом із іншими чинниками (насамперед, освіта та кваліфікація) розглядається у тісному зв'язку зі зростанням продуктивності праці та можливостями генерування інновацій у процесі праці.

Нами обчислено тривалість здорового життя в Україні у віці 20 років і старше. Розрахунок здійснено за методом *Sullivan* на основі самооцінок стану здоров'я згідно з результатами опитування *World Values Survey*, проведеного в 2011 році [15]. Зокрема, за результатами опитування, кожен третій в Україні (36,6 %) оцінив свій стан здоров'я як добрий; 45,7 % — як задовільний та 17,7 % — як поганий. Для порівняння: у Польщі майже дві третини оцінили свій стан здоров'я як добрий і лише 10 % повідомили про поганий стан здоров'я (рис. 3).

У цьому випадку тривалість здорового життя означає період життя у стані доброго або задовільного стану здоров'я, визначеного на основі самооцінок здоров'я, тобто суб'єктивних характеристик здоров'я респондентів. Такий підхід є дещо спрощеним трактуванням поняття про «тривалість здорового життя», але водночас він є виправданим у разі відсутності детальної інформації про стан здоров'я опитуваних та їхній медичний анамнез. Різні зарубіжні дослідження показали, що самооцінка стану здоров'я тісно корелює із показниками захворюваності [6, 16]. Результати розрахунків представлені у табл. 2 та на рис. 4.

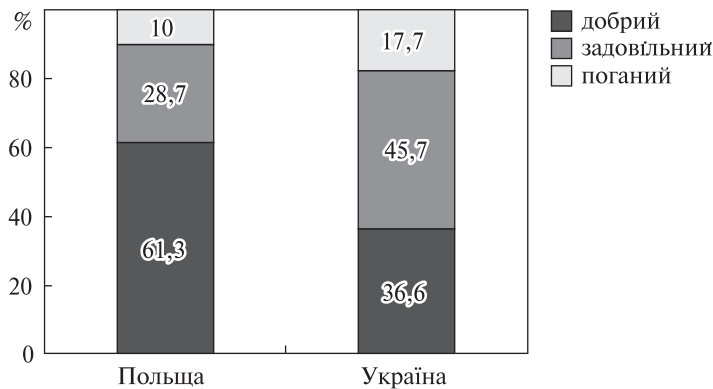

Рис. 3. Самооцінка стану здоров'я в Україні та Польщі, 2011–2012 рр. (обидві статі)

Джерело: розраховано за даними World Values Survey, 6th Wave (2011–2012 рр.).

Таблиця 2. Очікувана тривалість життя (ОТЖ) та здорового життя (ОТЗЖ) при досягненні 20, 40 і 65 років в Україні, 2011 р.

Показник	Чоловіки		Жінки	
	роки	%	роки	%
У віці 20 років				
Очікувана тривалість життя	47,1	100,0	56,9	100,0
Очікувана тривалість здорового життя	41,0	86,9	45,1	79,3
Різниця: ОТЖ – ОТЗЖ	6,2	13,1	11,8	20,7
У віці 40 років				
Очікувана тривалість життя	29,7	100,0	37,9	100,0
Очікувана тривалість здорового життя	23,8	80,1	26,8	70,8
Різниця: ОТЖ – ОТЗЖ	5,9	19,9	11,1	29,2
У віці 65 років				
Очікувана тривалість життя	12,7	100,0	16,5	100,0
Очікувана тривалість здорового життя	8,1	64,3	8,6	51,9
Різниця: ОТЖ – ОТЗЖ	4,5	35,7	8,0	48,1

Джерело: ОТЖ – за даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України; ОТЗЖ – очікувана тривалість здорового життя, тобто у стані доброго або задовільного здоров'я – авторські розрахунки за даними World Values Survey, 6th Wave (2011 р.).

Очікувана тривалість життя чоловіків в Україні у віці 20 років становить 47,1 року, з яких 41 рік (87,1 %) припадає на період здорового життя. При досягненні 65 років у чоловіків очікувана тривалість життя становить 12,7 років, з яких 8,1 (63,8 %) припадає на період здорового життя. Для порівняння наведемо дані щодо Швеції: очікувана тривалість життя чоловіків у 2012 р. при досягненні віку 65 років становила 18,5, з яких на період життя без серйозних порушень здоров'я та обмеження працездатності припадає 14 років (76 %).

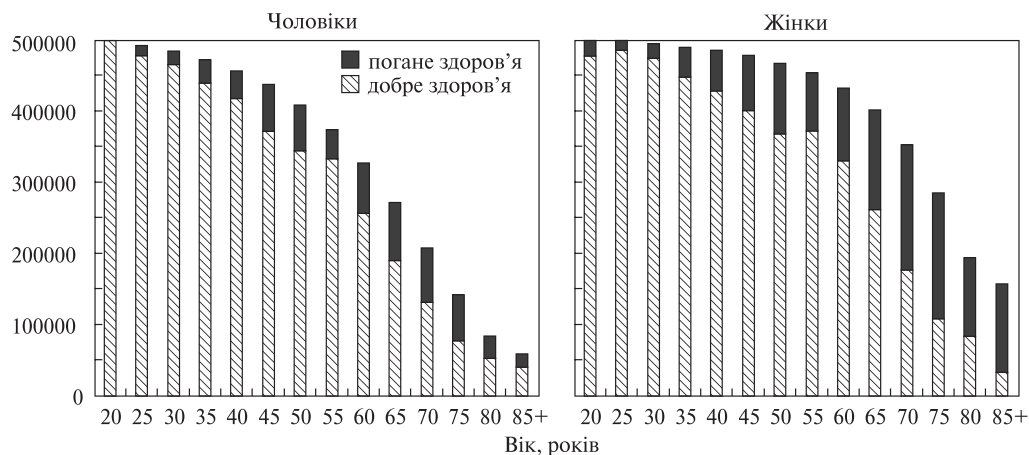

Рис. 4. Кількість людино-років, прожитих у доброму та поганому здоров'ї, у віці 20 років і старше в Україні, 2011 р. Розраховано на основі чисел тих, хто живуть, із таблиць смертності (L_x), з урахуванням стану здоров'я за самооцінкою. Добре здоров'я об'єднує тих, хто оцінив свій стан здоров'я як добрий або задовільний

Джерело: авторські розрахунки на основі даних Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України та *World Values Survey, 6th Wave* (2011 р).

Рис. 4 показує, як змінюється в Україні з віком очікувана кількість людино-років, прожитих поколінням зі 100 тис. осіб віком 20 років, у доброму та поганому стані здоров'я. Як бачимо, жінки живуть довше, але порівняно з чоловіками проводять більшу частину свого життя у поганому стані здоров'я. Якщо у 20-річних чоловіків очікуваний період життя у поганому здоров'ї становить 13,1 % від його загальної тривалості, то у жінок – 20,7 %. Для 60-річних очікуваний період у неблагополучному стані здоров'я становить 35,7 % для чоловіків та 48,1 % для жінок.

Багато досліджень свідчать, що існує чітка диференціація стану здоров'я залежно від різних соціальних характеристик населення [7, 10–13]. На жаль, у нашому розпорядженні немає репрезентативних даних стосовно об'єктивних і суб'єктивних показників стану здоров'я, деталізованих відповідно до видів зайнятості і професійно-кваліфікаційних ознак. Водночас існує можливість розглянути зв'язок між самооцінкою стану здоров'я в Україні та характером праці зайнятих згідно з даними *World Values Survey, 2011*. Зокрема, було проаналізовано самооцінку стану здоров'я респондентів за їхніми відповідями на питання: а) творчий чи рутинний характер має праця, якою вони займаються; б) яким є ступінь незалежності / автономії при виконанні роботи (табл. 3, 4). Респонденти відповідали на ці питання за 10-бальною шкалою. Їхні відповіді було згруповано таким чином: а) характер праці: повністю або переважно рутинний (1–3 бали); наполовину рутинний / творчий (4–7 балів); повністю або переважно творчий (8–10 балів); б) ступінь незалежності / автономії при виконанні роботи: низький (1–3 бали); середній (4–7 балів); високий (8–10 балів).

Аналіз відповідей показав, що існують відмінності у самооцінці стану здоров'я залежно від характеру праці. Так, серед чоловіків частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як добрий, становила майже 49 % серед осіб, що виконують повністю або переважно творчу роботу, і 38,4 % серед осіб, чия праця має повністю або переважно рутинний характер (табл. 3). На поганий стан здоров'я вказали 13,3 % чоловіків, які

виконують творчу роботу, і 16,2 % тих, чия робота має рутинний характер. У жінок відмінності у самооцінках стану здоров'я ще істотніші: на поганий стан здоров'я поскаржились 17,4 % осіб, зайнятих творчою працею, і 26,4 %, зайнятих рутинною працею. Табл. 4 демонструє, що в міру підвищення ступеня незалежності / автономії при виконанні роботи самооцінка стану здоров'я покращується.

Таблиця 3. Самооцінка стану здоров'я залежно від статі і характеру праці зайнятих (рутинний чи творчий), Україна, 2011 р., %

Характер праці	Стан здоров'я			Усього
	Добрий	Задовільний	Поганий	
Чоловіки				
Повністю або переважно рутинний	38,4	45,4	16,2	100,0
Наполовину рутинний / творчий	43,8	43,0	13,2	100,0
Повністю або переважно творчий	48,9	37,8	13,3	100,0
Жінки				
Повністю або переважно рутинний	26,1	47,5	26,4	100,0
Наполовину рутинний / творчий	32,2	50,8	16,9	100,0
Повністю або переважно творчий	36,1	46,5	17,4	100,0

Характер праці: повністю або переважно рутинний: 1–3 бали; наполовину рутинний / творчий: 4–7 балів; повністю або переважно творчий: 8–10 балів.

Джерело: розраховано за даними *World Values Survey, 6th Wave* (2011 р.).

Таблиця 4. Самооцінка стану здоров'я залежно від статі і характеру праці зайнятих: (ступінь незалежності / автономії при виконанні роботи), Україна, 2011 р., %

Ступінь незалежності / автономії при виконанні роботи	Стан здоров'я			Усього
	добрий	задовільний	поганий	
Чоловіки				
Низький	36,3	48,4	15,3	100,0
Середній	43,1	43,1	13,8	100,0
Високий	47,0	38,7	14,4	100,0
Жінки				
Низький	25,6	48,0	26,4	100,0
Середній	31,3	51,8	16,8	100,0
Високий	34,3	44,5	21,2	100,0

Ступінь незалежності / автономії при виконанні роботи: низький: 1–3 бали; середній: 4–7 балів; високий: 8–10 балів.

Джерело: розраховано за даними *World Values Survey, 6th Wave* (2011 р.).

Дані табл. 3 і 4 доводять, що, незважаючи на помітно низькі самооцінки стану здоров'я в середньому в Україні, особи, зайняті переважно творчою і незалежною працею, оцінюють свій стан здоров'я краще, ніж ті, хто виконують переважно рутинну роботу. При цьому відмінності між чоловіками й жінками сильніше проявляються за ознакою «творчий чи рутинний характер праці». Сприятливіші суб'єктивні показники стану здоров'я у чоловіків порівняно з жінками, незалежно від характеру праці, пояснюються комплексом факторів [17]. Самооцінка стану здоров'я є відображенням не лише сприйняття особою свого стану здоров'я, відсутності чи наявності певних проблем, а й інших чинників, у тому числі, психоемоційного. Окрім суто фізіологічних відмінностей, жінки більше переймаються хворобами і водночас більше дбають про своє здоров'я, тоді як чоловіки схильні переоцінювати своє здоров'я, намагаючись відповідати суспільному стереотипу сильного й витривалого чоловіка. Існує також думка, що на гіршу самооцінку стану здоров'я жінок має вплив гендерна нерівність у суспільстві, зокрема подвійне навантаження жінки (вдома і на роботі), що зумовлює фізичне й психоемоційне напруження та підвищує ризик хвороб. Усі ці чинники призводять до того, що жінки частіше страждають від різного роду хронічних захворювань, ніж чоловіки, які рідше хворіють, але гірше переносять хвороби. Специфіка характеру та умов праці вочевидь лише поглиблює ці відмінності.

Висновки. На нашу думку, характер праці зайнятих разом з іншими характеристиками соціального статусу (рівень освіти, професія, дохід та інше) є проявом ефекту так званого соціального градієнту у показниках стану здоров'я. Він поєднує в собі, з одного боку, доступ до життєвих ресурсів, а з іншого — вплив знань і навичок, що у підсумку визначає траєкторію життєзбережувальної поведінки особи та впливає на її стан здоров'я. Виконаний у нашому дослідженні аналіз розподілу респондентів за самооцінкою стану здоров'я, дає підставу твердити про наявність зв'язку між самооцінкою стану здоров'я та характером праці зайнятих: зайняті творчою працею демонструють кращі суб'єктивні характеристики здоров'я, ніж ті, хто виконує переважно рутинну роботу. Оцінка сили і напряму цього зв'язку потребує окремого дослідження. На нашу думку, позитивний вплив творчо-інноваційного характеру праці на стан здоров'я може проявлятися як через сприятливіші умови праці, так і через вищий рівень освіти та кваліфікації зайнятих, що виявляють вищу культуру життєзбережувальної поведінки порівняно з менш освіченими і менш кваліфікованими.

Водночас зв'язок між демографічними й економічними факторами, між станом здоров'я та зайнятістю, є взаємним. Зайнятість, у тому числі інноваційна, неможлива без активного довголіття та працездатності. Незадовільний стан здоров'я спричинює вищий ризик не реалізувати трудовий потенціал і померти передчасно. Поганий стан здоров'я і низька тривалість життя є певними обмежувальними факторами, що гальмують можливості підвищення продуктивності праці та формування креативно-інноваційної зайнятості. За результатами нашого дослідження, небережені життя в інтервалі працеективного віку становлять в Україні майже 40 % чоловіків та 16 % жінок. Жінки порівняно з чоловіками мають довшу тривалість життя, менші втрати у працеективному віці, проте проводять довший період життя у поганому стані здоров'я та мають більше навантаження хворобами. Якщо у 20-річних чоловіків очікуваний період життя у поганому здоров'ї становить 13,1 % від його загальної тривалості, то у жінок — 20,7 %. В умовах постаріння населення збереженню і якісному приросту трудового потенціалу значною мірою могла б сприяти реалізація ефективної політики щодо зниження передчасної смертності в працеективному віці та поліпшення стану здоров'я населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір: кол. моногр. / НАН України ; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи / за ред. Е.М. Лібанової. — К., 2008. — 316 с.
2. Гець В.М., Семиноженко В.П. Інноваційні перспективи України: монографія. / — Харків : Константа, 2006. — 272 с.
3. Лісогор Л.С. Формування інноваційної зайнятості в умовах модернізації економіки та трансформації суспільних відносин // Економіка і організація управління: Збірник наукових праць. — Вінниця: ДонНУ, 2016. — № 3 (23). — С. 82–90.
4. Смертність населення України у трудовоактивному віці / Лібанова Е.М., Левчук Н.М., Рингач Н.О., Рудницький О.П., Понякіна С.А., Шевчук П.Є.; Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України — К., 2007. — 210 с.
5. Рингач Н.А. Экономический эквивалент потерь вследствие преждевременной смертности в Украине // Демография и социальная экономика. — 2016. — № 2. — С. 39–49. — doi: <https://doi.org/10.1540/dse2016.02.039>
6. Andreev E.M., McKee M., Shkolnikov V.M. Health expectancy in the Russian Federation: a new perspective on the health divide in Europe // Bulletin of the World Health Organization. — 2003. — № 81. — P. 778–788.
7. Kunst A., Groenhouf F., Mackenbach J., and the EU Working Group on Socioeconomic Inequalities in Health. Mortality by occupational class among men 30–64 years in 11 European countries / A. Kunst, F. Groenhouf, J. Mackenbach // Social Science and Medicine. — 1998. — № 46. — P. 1459–1476.
8. Mackenbach J.P. Health Inequalities: Europe in Profile. — UK Presidency of the EU, 2006. — 52 p.
9. Marmot M. Social determinants of health inequalities // Lancet. — 2005. — № 365 (9464). — P. 1099–1104.
10. Wilkinson R.G., Pickett K.E. Income Inequality and Socioeconomic Gradients in Mortality // American Journal of Public Health. — 2008. — № 98 (4). — P. 699–704.
11. Андреев Е.М., Харьковская Т.Л., Школьников В.М. Изменение смертности в России в зависимости от занятости и характера труда // Народонаселение. — 2005. — № 3. — С. 68–81.
12. Максимов Т.М. Социальный градиент в формировании здоровья населения. — М.: ПЕР СЭ, 2005. — 240 с.
13. Тапилина В.С. Социально-экономический статус и здоровье населения / В.С. Тапилина // Социологические исследования. — 2004. — № 3. — С. 126–137.
14. Robine J.-M., Romieu I., Cambois E. Health expectancy indicators // Bulletin of the World Health Organization. — 1999. — № 77 (2). — P. 181–185.
15. Jagger C., Cox B., Le Roy S. Health Expectancy Calculation by the Sullivan Method // EHEMU Technical Report. Third Edition. September 2006. — 44 p.
16. Manor O., Matthews S., Power C. Self-rated health and limiting longstanding illness: inter-relationships with morbidity in early adulthood // International Journal of Epidemiology. — 2001. — № 30. — P. 600–607.
17. Idler E. Discussion: gender differences in self-rated health, in mortality, and in the relationship between the two // Gerontologist. — 2003. — № 43 (3). — P. 372–375.

REFERENCES

1. Libanova, E.M. (Ed). (2008). *Lyuds'kyi rozvytok v Ukraini: innovatsiyni vymir (2008) [Human development in Ukraine: Innovative demension]*. K. : In-t demohrafiyi ta sotsial'nykh doslidzhen' im. M.V. Ptukhy NAN Ukrayiny [in Ukrainian].
2. Geets, V., & Semynozhenko, V. (2006). *Innovatsiini perspektivy Ukrainy [Innovation Perspectives of Ukraine]*. Kharkiv: Konstanta [in Ukrainian].
3. Lisogor, L.S. (2016). Formuvannia innovatsiinoi zainiatosti v umovakh modernizatsii ta transformatsii suspilnykh vidnosyn [Innovative employment under condition of modernization economy and transformation of public relations]. *Ekonomika i organizatsiia upravlinnia - Economics and Organization Management*, 3(23), 82–90. Vinnytsia, Donetsk National University [in Ukrainian].

4. Libanova, E., Levchuk, N., & Ryngach, N et al. (2007). *Smertnist naseleennia Ukrainy u trudoaktyvnomu vitsi [Mortality in working ages in Ukraine]*. Kyiv: IDSS [in Ukrainian].
5. Ryngach, N. A. (2016). Economishecki ekvivalent poter vsledstvie prezhdvremennoi smertnosti v Ukraine [Economic equivalent of losses due to premature mortality in Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2, 39-49. — doi: <https://doi.org/10.1540/dse2016.02.039> [in Russian].
6. Andreev, E.M., McKee, M., & Shkolnikov, V.M. (2003). Health expectancy in the Russian Federation: a new perspective on the health divide in Europe. *Bulletin of the World Health Organization*, 81, 778-788 [in English].
7. Kunst, A., Groenhouf, F., & Mackenbach, J., and the EU Working Group on Socioeconomic Inequalities in Health (1998). Mortality by occupational class among men 30–64 years in 11 European countries. *Social Science and Medicine*, 46, 1459-1476.
8. Mackenbach, J.P. (2006). *Health Inequalities: Europe in Profile*. UK Presidency of the EU.
9. Marmot, M. (2005). Social determinants of health inequalities. *Lancet*, 365 (9464), 1099-1104.
10. Wilkinson, R.G., & Pickett, K.E. (2008). Income Inequality and Socioeconomic Gradients in Mortality. *American Journal of Public Health*, 98 (4), 699-704.
11. Andreev, E.M., Kharkova, T.L., & Shkolnikov, V.M. (2005). Izmeneniia smertnosti v Rosii v zavisimosti ot zaniatosti i kharaktera truda [Changes in mortality by occupation in Russia]. *Narodonaselenie*, 3, 68-81 [in Russian].
12. Maksimova, T.M. (2005). *Sotsialnyi gradient v formirovanii zdorovia naseleniia [Social gradient in public health]*. Moscow [in Russian].
13. Tapilina, V.S. (2004). Sotsialno-ekonomicheskii status i zdorovie naseleniia [Socio-economic status and health]. *Sotsiologicheskie issledovaniia - Sociological studies*, 3, 126-137 [in Russian].
14. Robine, J-M., Romieu, I., & Cambois, E. (1999). Health expectancy indicators. *Bulletin of the World Health Organization*, 77 (2), 181-185 [in English].
15. Jagger, C., Cox, B., & Le Roy, S. (2006). *Health Expectancy Calculation by the Sullivan Method. EHEMU Technical Report*. Third Edition.
16. Manor, O., Matthews, S., & Power, C. (2001). Self-rated health and limiting longstanding illness: inter-relationships with morbidity in early adulthood. *International Journal of Epidemiology*, 30, 600-607 [in English].
17. Idler, E. (2003). Discussion: gender differences in self-rated health, in mortality, and in the relationship between the two. *Gerontologist*, 43 (3), 372-375 [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 16.12.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.066>

УДК [314.7 : 379.85] : 008

JEL CLASSIFICATION: G 61, N 30

М.М. БІЛЬ

канд. держ. упр., старш. наук. співроб., докторант

ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»

79000, м. Львів, вул. Козельницька, 4

E-mail: bmm1983@gmail.com

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ПРОСТОРОВОЇ МОБІЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ

Здійснено ретроспективний огляд передумов формування просторової мобільності населення як однієї з визначальних рис сучасного суспільства. З'ясовані основні практики реалізації просторової мобільності населення в розрізі етапів розвитку людства, які показують характер мобільних переходів. Вони відображають сприйняття просторової мобільності як способу: захисту й безпеки в первісному суспільстві; життя й пошуку кращих умов проживання у період мисливсько-збиральницького суспільства; освоєння нових територій в аграрному суспільстві; способу пошуку кращих умов праці в період технологічних змін і стрімкого зростання чисельності населення в індустріальному суспільстві. У сучасному інформаційному суспільстві мобільність трансформується у право та інструмент демографічної й економічної політики. Для подальшого, технологічно-сингулярного, етапу формуються сприятливі передумови сприйняття мобільності як норми. Періодизація розвитку людства з визначенням мобільних переходів розкриває наукову новизну даного дослідження.

Проаналізовано глобальні тенденції зростання просторової мобільності населення за зовнішнім вектором. Аналіз динаміки щодо кількості міжнародних мігрантів, біженців, студентів за останніх 50 років довів інституціоналізацію міграції як звичної практики для сучасного суспільства. Виявлено існування все більшої кількості суспільств, основна частка населення яких перебуває у статусі мігранта. Аналіз даних щодо частки мігрантів у загальній чисельності населення підтвердив зростання демографічної залежності розвинених держав від міграційного чинника.

Результати довгострокового аналізу глобальних процесів щодо реалізації просторової мобільності населення дозволили дійти висновку, що людство нині перебуває на етапі ризику неконтрольованого планетарного перерозподілу людських ресурсів. Така ситуація змушує переорієнтовувати державну міграційну політику зі звичної практики міграційного режиму на організацію системного моніторингу з визначенням рівня і допустимих меж просторової мобільності населення. Це формуватиме інформаційний базис реалізації державної міграційної політики на етапі протидії міграційним втратам.

Ключові слова: просторова мобільність, розвиток людства, мобільні переходи, міжнародна міграція, міжнародний туризм.

М.М. Біль

канд. гос. упр., старш. науч. сотр., докторант

ГУ «Институт региональных исследований им. М.И. Долишнего НАН Украины»

79000, г. Львов, ул. Козельницкая, 4

E-mail: bmm1983@gmail.com

© БІЛЬ М.М., 2017

РЕТРОСПЕКТИВНЫЙ ОБЗОР ПРОСТРАНСТВЕННОЙ МОБИЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ

Осуществлен ретроспективный обзор предпосылок формирования пространственной мобильности населения как одной из определяющих черт современного общества. Выявлены основные практики реализации пространственной мобильности населения в разрезе этапов развития человечества, которые показывают характер мобильных переходов. Они отражают восприятие пространственной мобильности как способа: защиты и безопасности в первобытном обществе; жизни и поиска лучших условий проживания в период общества охотников и собирателей; освоения новых территорий в аграрном обществе; поиска лучших условий труда в период технологических изменений и стремительного роста численности населения в индустриальном обществе. В современном информационном обществе мобильность трансформируется в право и инструмент демографической и экономической политики. Для следующего, технологического-сингулярного, этапа формируются благоприятные предпосылки восприятия мобильности как нормы. Периодизация развития человечества с определением мобильных переходов раскрывает научную новизну данного исследования. Проанализированы глобальные тенденции роста пространственной мобильности населения по внешнему вектору. Анализ количества международных мигрантов, беженцев, студентов за последние 50 лет доказал институционализацию миграции как привычной практики для современного общества. Обнаружено существование все большего количества обществ, доминирующая часть населения которых находится в статусе мигранта. Анализ данных относительно доли мигрантов в общей численности населения подтвердил растущую демографическую зависимость развитых государств от миграционного фактора. Результаты долгосрочного анализа глобальных процессов относительно реализации пространственной мобильности населения позволили прийти к выводу, что человечество сейчас пребывает на этапе риска неконтролируемого планетарного перераспределения человеческих ресурсов. Такая ситуация заставляет переориентировать государственную миграционную политику с обычной практики миграционного режима на организацию системного мониторинга с определением уровня и допустимых пределов пространственной мобильности населения. Это будет формировать информационный базис реализации государственной миграционной политики как противодействия миграционным потерям.

Ключевые слова: пространственная мобильность, развитие человечества, мобильные переходы, международная миграция, международный туризм.

M. M. Bil

PhD (Public Administration), Senior Researcher, Doctoral Student
State Institution «Institute of Regional Research named
after M.I. Dolishnyi of the NAS of Ukraine»
79000, Ukraine, Lviv, st. Kozelnicka, 4
E-mail: bmm1983@gmail.com

RETROSPECTIVE REVIEW OF SPATIAL MOBILITY OF POPULATION

A retrospective review of the prerequisites of formation of spatial mobility as one of the defining features of modern society is made. The basic practices of spatial mobility implementation in the context of the stages of human development, that reveal the nature of mobile transitions, are identified. They reflect the perception of spatial mobility as: a way of protection and security in the primitive society; lifestyle and search for the best living conditions during the period of hunting and gathering society; a way of development of new territories in the agricultural society; a way to search for the best working conditions in the period of technological changes and rapid population growth in the industrial society. Mobility is transformed into the right and tools of demographic and economic policy in the modern information society. The perception of mobility as a norm is expected in the future in technological and singular society. The scientific novelty of this study is the periodization of human development with the definition of mobile transitions.

The global growth trends in spatial mobility (external vector) are analyzed. The institutionalization of migration as a usual practice for modern society is proven by analysing the dynamics of the number of international migrants, refugees, students over the past 50 years. The existence of increasing number of societies, whose dominant share of population consists of immigrants, is found. Analysis of data on the share of migrants in total population confirms the growing demographic dependence of developed countries on the migration factor.

The results of long-term analysis of global processes for the implementation of spatial mobility allowed to conclude that humanity is now located in the plane of the risk of uncontrolled redistribution of global human resources. This situation forces the state migration policy to refocus from the usual migration regime practice to the organization of systematic monitoring and determination of limits of spatial mobility. This information will form the basis for the implementation of state migration policy to counteract migration losses.

Keywords: *spatial mobility, human development, mobile transitions, international migration, international tourism.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство без сумнівів можна означити як високомобільне. У ході тривалого еволюційного процесу, який за останнє століття набув значного динамічного прискорення, людство у своєму розвитку пройшло різні етапи, позначені прогресивними змінами у способах використання ресурсів та якості організації життя. Різні періоди характеризувались різними соціально-демографічними, економічними, технологічними, політико-безпековими умовами, і кожному з них притаманні специфічні особливості людського розвитку.

Питання просторової мобільності населення поки не знаходить належного висвітлення у працях вітчизняних учених. Дуже багато напрацювань розкривають різні аспекти міграції як одного з напрямів реалізації високого рівня мобільності. Є дослідження в царині туризмології, що відображають схильність населення до тимчасових переміщень із метою рекреації та туризму. Цим процесам передують формування певного рівня просторової мобільності і вже на цьому етапі можна впливати на населення, протидіючи ймовірним міграційним втратам та асиметрії у туристичних потоках. Дане дослідження покликане привернути увагу до такої важливої соціально-економічної категорії як «просторова мобільність», розкрити її теоретичну сутність та описати історичні передумови формування. При цьому зроблено акцент на зовнішньому векторі просторових переміщень населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати даного дослідження базуються на напрацюваннях українських учених, які розкривають різні аспекти мобільної властивості сучасного суспільства, у тому числі в просторовому вимірі — О. Білик (O. Bilyk), В. Близнюк (V. Blyznyuk), І. Каленюк (I. Kaleniuk), В. Приймак (V. Pryymak), С. Сардак (S. Sardak) [1], Д. Свириденко (D. Svyrydenko), М. Стрюк (M. Stryuk) [2] та ін. Теоретичні основи вивчення просторової мобільності закладені знаними зарубіжними вченими: З. Бауман (Z. Bauman) — мобільність як захищеність [3]; Ф. Дювель (F. Duval) — методологія мобільності; Е. Тоффлер (A. Toffler) — мобільність як ознака періодизації розвитку; Д. Массей (D. Massey) — міграційні детермінанти [4]; Дж. Уррі (J. Urry) — канали мобільності; П. Вікрамасекара (P. Wickramasekara) — економічні мотиви мобільності [5]; Г. Ворд (G. Ward), Ж. Дельоз (G. Deleuze), Ф. Гваттарі (F. Guattari), М. Кастельс (M. Castells), М. Манн (M. Mann) — концепція мобільного суспільства; П. Сорокін (P. Sorokin) — соціальна мобільність; Т. Фаїст (T. Faist) — транснаціоналізація і міграція та ін. Важливими є також напрацювання вчених з популярного міграційного питання, що відображає один із наслідків реалізації високого рівня просторової мобільності населення. Тут варто відзначити праці Ю. Курунової (Yu. Kurunova) [6], Е. Лібанової (E. Libanova), О. Малиновської (O. Malynovska), О. Позняка (O. Poznyak), Л. Ткаченко (L. Tkachenko), У. Садової (U. Sadova) та ін.

Інформаційною основою аналітичних розрахунків цієї публікації слугували статистичні звіти Міжнародної організації міграції (International Organization for Migration), Інституту міграційної політики (Migration Policy Institute), Організації

економічного співробітництва та розвитку (OECD), Світового банку (Word Bank), а також веб-ресурси ICEF Monitor, Statista, worldometers.info.

Метою статті є ретроспективне дослідження передумов формування просторової мобільності населення у глобальному вимірі з акцентом на зовнішній вектор задля розуміння закономірностей зростання її рівня і можливості реалізації міграційної політики на етапі протидії міграційним втратам.

Наукова новизна. Наукова новизна цієї публікації полягає у розвитку теоретико-методологічних основ дослідження просторової мобільності населення, що залишається мало вивченою категорією з економічної точки зору. Перший етап глибинних методологічних розробок передбачає розуміння історичних передумов формування просторової мобільності населення, яка нині поступово трансформується у звичну норму повсякденного життя кожної людини, а зростання масштабів її реалізації змушує до пошуку нових способів управлінського впливу. Матеріал даної публікації покликаний привернути увагу вітчизняних учених до питання просторової мобільності населення та необхідності наукового обґрунтування її рівня і меж, аби не допустити деструктивного впливу на процеси людського розвитку.

Виклад основного матеріалу. Просторова мобільність населення у теоретичному сенсі відображає його готовність і спроможність здійснювати переміщення у визначених просторово-часових координатах, що в більшості випадків сприймаються як комфортні. У процесі формулювання теоретико-методологічних основ дослідження просторової мобільності населення вкрай важливо здійснити ретроспективний огляд передумов її формування. При цьому доцільно орієнтуватись на загальновідомі періоди цивілізаційного розвитку, що бере початок від первісного (доцивілізаційного) суспільства до теперішнього, що нині інтерпретується як інформаційне, з подальшим імовірним переходом до технологічного-сингулярного.

З табл. 1 бачимо, що на етапі первісного суспільства мобільність людини була вкрай обмеженою, її мета полягала в об'єднанні з іншими представниками людського виду. Практика номадизму була майже відсутньою та проявлялась у пошуку кращого середовища перебування і добування їжі. На етапі мисливсько-збиральницького суспільства номадизм значно поширився. Поступово він інституціоналізувався у стиль життя для багатьох племен, які, як правило, пересувались степовими просторами. Цей етап вважають часом виникнення кочових «імперій» та початку містобудування.

Доволі тривалий період аграрного суспільства характеризувався багатьма значущими змінами. У рамках простеження еволюції розвитку людства і зростання рівня його просторової мобільності на особливу увагу заслуговує велике переселення народів. Аграрний період — це час активного просторового розвитку, що проявлявся як у містобудуванні, так і в освоєнні нових територій. Значну роль тоді відіграв період Великих географічних відкриттів. Фактично був своєрідний переломний момент, коли людство усвідомило просторові масштаби свого існування та сформувало планетарний світогляд самоідентифікації. Також це період прояву перших ознак освітньої мобільності: в середньовіччі в університетських колах можна було знайти студентів, відомих як «clerici vagantes» (мандрівні студенти, колишні студенти та навіть професори), які користувались можливостями переміщення всередині і за межами країни, щоб відвідати кращі університети; кожен із яких мав певну спеціалізацію, де студентська еліта могла знайти кращі знання і кращих учителів [2, с. 47].

Таблиця 1. Практика реалізації просторової мобільності населення у різні етапи розвитку людства

Етап	Основне значення мобільності	Панівні практики реалізації мобільності (мобільні переходи)
Первісне (доцивілізаційне) суспільство (до VIII тис. до н. е.)	спосіб захисту, безпеки	обмежена мобільність з метою пошуку кращих умов перебування і добування їжі
Мисливсько-збиральницьке суспільство (VIII тис. до н. е. – IV тис. до н. е.)	спосіб життя, пошуку кращих умов проживання	активізація кочівництва (номадизму) у ході розвитку скотарства як прояву специфічної культури стилю життя степових племен або з метою військових походів; виникнення кочових «імперій»
Аграрне суспільство (IV тис. до н. е. – сер. XVIII ст. н. е.)	спосіб освоєння нових територій	збереження практики кочівництва; формування міграційної активності внаслідок зростання чисельності населення та нових можливостей переміщень у глобальному просторі після Великих географічних відкриттів; практика переселення з Європи до Америки, Азії, Африки, Океанії; виникнення освітньої мобільності, практика мандрівних студентів; формування туристичної активності в умовах становлення організованого туризму (середина XVIII ст.)
Індустріальне суспільство (сер. XVIII – кін. XX ст.)	спосіб пошуку кращих умов праці в період технологічних змін, стрімкого зростання чисельності населення	початок практики свідомого стимулювання імміграції (як правило, на європейському континенті); зростання трудовіміграційних процесів унаслідок промислової революції й активної індустріалізації економіки; розвиток міграційної мережі «Європа – Новий Світ»; масова еміграція з Британії, Італії, Австро-Угорщини, Німеччини, Іспанії у кінці XIX ст. Імміграційна залежність США, Канади, Австралії; інституціоналізація міграції як чинника просторового розвитку, урбанізаційних процесів; зростання туристичної активності в умовах становлення індустрії туризму
Інформаційне суспільство (кін. XX ст. – 2100 р.)	право, інструмент демографічної та економічної політики	трансформація міграції і туризму в глобальне явище; домінування населення країн «третього світу» в структурі мігрантів; зростання імміграційної залежності Європи; проблеми економічної міграції в умовах поглиблення розривів за рівнем розвитку між країнами; формування глобальної міграційної мережі; масовість туризму в умовах глобалізації індустрії, формування культури рекреації і подорожей
Технологічно-сингулярне суспільство (від 2100 р.)	норма	домінування віртуальних форм мобільності над реальними; реальні форми мобільності виключно з мотивів потреби рекреації, пізнання, саморозвитку

Джерело: складено за даними [1, с. 18; 4, с. 170; 6, с. 16–17].

Індустріальна епоха ознаменована формуванням міграційної політики, що обумовлено активізацією міграційних процесів в умовах науково-технічного прогресу, індустріалізації економіки та виникнення нових ареалів притягнення робочої

сили. Високий рівень мобільності населення на фоні підвищення рівня добробуту та освіченості полягав у зростанні туристичних потоків, що спричинило становлення організованого туризму.

Період інформаційного суспільства як етап розгортання нової форми людського буття – віртуальної реальності, що підміняє соціальну (створює симуляцію власне людського існування), супроводжується сприйняттям високої просторової мобільності як права кожної людини [7].

Поточний трансформаційний перехід до технолого-сингулярного суспільства (з упровадженням роботизованих технологій) означений подальшим зростанням рівня мобільності, що визначає потребу її дослідження на стадії формування та реалізації в туристичній і міграційній активності, а також ймовірних трансформацій у віртуальні форми. Передбачається, що черговий етап забезпечить виникнення нових форм людського буття, в яких тісно переплітатимуться реальний фізичний і віртуальний простори. Нові технології дозволять симулювати різні ситуації, що скоротить потребу людини у реальних переміщеннях. За таких умов просторова мобільність набуде нових ознак, що теж потребує ретельного вивчення.

Простеження формування просторової мобільності населення в розрізі основних етапів розвитку людства привертає увагу до найбільш показових еволюційних змін. Величезну роль у зростанні просторової мобільності відіграє демографічний розвиток. Мобільність населення збільшувалася в умовах значної активізації процесів демовідтворення: щоб досягти чисельності 1 млрд людству потрібно було 1800 років, 2 млрд – 130 років (1930 рік), 3 млрд – 30 років (1959 рік), 4 млрд – 15 років (1974 рік), 5 млрд – лише 13 років (1987 рік) [8]. Лише за період 1955–2016 років чисельність населення зросла в 2,7 рази. Такі самі пропорції має і зростання щільності населення – з 21 осіб/м² у 1955 році до 57 осіб/м² у 2016 році.

Не менш значущими для просторової мобільності населення стали чинники розвитку транспортної та комунікаційної інфраструктури. Новітні проекти створення глобальних транспортних мереж, постійне нарощування швидкості просторових переміщень безумовно відіграють колосальну роль у реалізації мобільності населення, забезпечуючи, водночас, вищу циркуляцію людських та інших ресурсів.

Зростання чисельності населення спричинило інституціоналізацію практики просторових переміщень – міграції. Нині кількість міжнародних мігрантів сягнула майже 244 млн осіб, що складає 3 % від усього населення землі. Особливо показовою є динаміка останніх десятиліть: цей показник упродовж 1960–2015 років збільшився втричі (рис. 1).

Географічна структура міграційної активності, тобто країни походження і призначення міжнародних мігрантів, за останнє століття теж істотно змінилась. Якщо на початку XX століття основними донорами мігрантів були Велика Британія (до 41 % від усього населення), Норвегія (36 %), Португалія (30 %), то в 2000-х – Мексика (10 % від усього населення), Афганістан (10 %), Марокко (9 %). Якщо на етапі формування індустріального суспільства причиною міграцій було освоєння колонізованих територій (Велика Британія – США, Португалія – Латинська Америка і т. д.), то від початку XX століття міграція почала набувати політичних ознак. Нинішній етап економічної міграції характеризується формуванням основних осередків міграційної активності в таких країнах, як Об'єднані Арабські Емірати (88 % міжнародних мігрантів від усього населення), Катар (75 %), Кувейт (74 %), Ліхтенштейн (63 %), Андорра (60 %), Монако (56 %), Бахрейн (51 %), Сінгапур (45 %), Люксембург (44 %), Саудівська Аравія (32 %), Швейцарія (29 %), Австралія і Нова Зеландія (27 %),

Рис. 1. Кількість міжнародних мігрантів у світі, 1960–2015 роки

Джерело: складено за даними [5, 9].

Мальдіви (26 %), Ізраїль (25 %), Бруней (24 %), Казахстан (20 %) і т. д. В Україні, за даними МОМ, частка міжнародних мігрантів у загальній чисельності населення сягає 12 %) [9]. Статистичні дані МОМ доводять зростання кількості специфічних суспільств, які існують в умовах дуже високого рівня реалізованої просторової мобільності населення. Це можуть бути невеликі острівні держави або території зі специфічним економічним режимом. Для таких суспільств переміщення є нормою, стилем життя, що реалізується в умовах розвиненої інфраструктури (в першу чергу, транспортної).

Активні міграційні процеси підвищують демографічну залежність від міграційного чинника. Особливо це характерно для розвинених держав. Підтверджує це така тенденція: 2000 року частка міжнародних мігрантів у чисельності населення країн із високим рівнем доходу становила 9 %, а 2015 сягнула 15 % [9]. Країни з високим рівнем доходу закономірно є привабливими ареалами притягання людських ресурсів. Як підтверджують дані МОМ, на розвинені країни припадає 71,2 % усіх імміграцій станом на 2015 рік, у тому числі на країни ОЕСР — 51,0 %. Показово, що частка міжнародних мігрантів у структурі населення країн із високим рівнем доходу є вищою за середньосвітове значення (15 і 3 % відповідно) і продовжує стрімко зростати [9]. Основними донорами людських ресурсів залишаються країни з середнім рівнем доходу — 70,1 % у 2015 році (рис. 2). Це відповідає нинішній ієрархії мотивів міграції, основними серед яких є економічні.

Зростання рівня просторової мобільності населення підтверджують також інші показники. В умовах нестабільної ситуації та поглиблення розривів за рівнем добробуту між різними країнами зростає кількість осіб з особливим правовим статусом — біженців, шукачів притулку, внутрішньо переміщених осіб. Це явище навіть стало причиною перегляду стандартів міграційної політики і політики у справах біженців країн ЄС після ситуації безпрецедентного зростання кількості біженців із охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу. Станом на 2015 рік у світі нараховувалось понад 16 млн осіб зі статусом біженця, 3 млн шукачів притулку та понад 37 млн внутрішньо переміщених осіб, які реалізували свою просторову мобільність в умовах безвиході, вимушеного пошуку безпечних умов перебування (рис. 3, а).

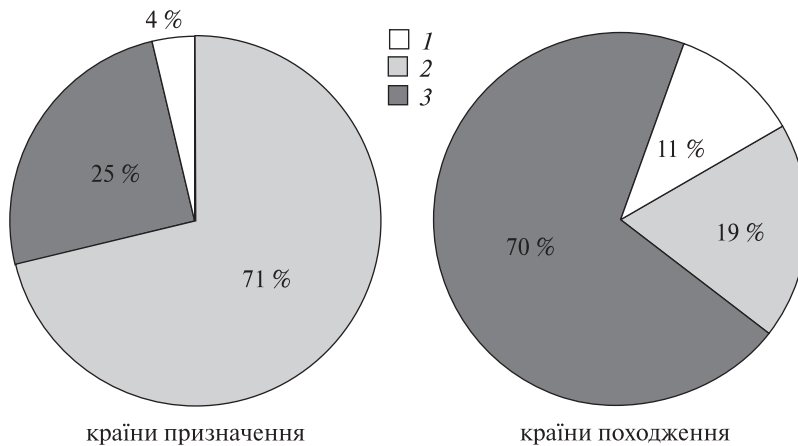

Рис. 2. Розподіл міжнародних мігрантів за рівнем розвитку країн призначення і походження, 2015 рік. Рівень доходу країн: 1 – низький, 2 – середній, 3 – високий

Джерело: складено за даними [9].

Для порівняння, у 2000 році таких осіб налічувалось 12 млн, 948 тис. та 6 млн відповідно [10]. Якщо на початку 2000-х років частка біженців становила 0,3 % від усього населення світу, то в 2015 році сягнула найвищого значення – 0,8 %. Тобто нинішні умови світового розвитку сприяють масовим переміщенням з вимушеною реалізацією просторової мобільності. Особливо вражає зміщення пропорцій у загальній структурі вимушених міграцій на користь частки внутрішньо переміщених осіб (див. рис. 3, б), що свідчить про поширення внутрішніх політичних, воєнних, соціальних, економічних проблем у багатьох країнах світу. Ця проблема торкнулась і України.

Попри вимушені переміщення, зростання рівня просторової мобільності населення підтверджує молодіжний сегмент. Мова йде про збільшення кількості міжнародних студентів. Середньосвітовий показник медіанного віку мігранта – 39 років (станом на 2015 рік, при чому чим розвиненіша країна, тим вік є вищим), але кількість осіб, які здобувають освіту за кордоном, постійно зростає і це суттєво «омолоджує» міграційні процеси. Як підтверджують статистичні дані, кількість міжнародних студентів від початку 1990-х років зросла більше, ніж утричі: у 1990 році – 1,3 млн, у 2000 році – 2,1 млн, у 2014 році – 5,0 млн [11]. Порівнюючи динаміку міграційних процесів (трикратне зростання кількості мігрантів серед усього населення за останні 55 років) бачимо, що молодіжний його сегмент значно швидше підвищує мобільність та часто реалізує її у прагненні здобуття якісної вищої освіти за кордоном.

Постійне зростання інтенсивності міграційних процесів спричинило становлення численних і потужних діаспор. Їхній розвиток супроводжується виникненням другого покоління мігрантів. Такі особи формують специфічну групу – експатріантів, які по-різному себе ідентифікують із країною походження батьків. Частка таких осіб у структурі населення більшості країн світу постійно зростає. Серед країн ОЕСР найвищий показник виявлений для Люксембурга – 43,7 %, Швейцарії – 28,3, Австралії – 27,7, Ізраїлю – 22,6, Нової Зеландії – 22,4, Канади – 20,0, Австрії – 16,7 (дані 2013 року) [12]. Це дуже важливий аспект, який вимагає врахування під час реалізації соціальної, культурної політики відповідних суспільств. Особливого значення він набуває для розвинених держав, які є привабливими з точки зору імміграції.

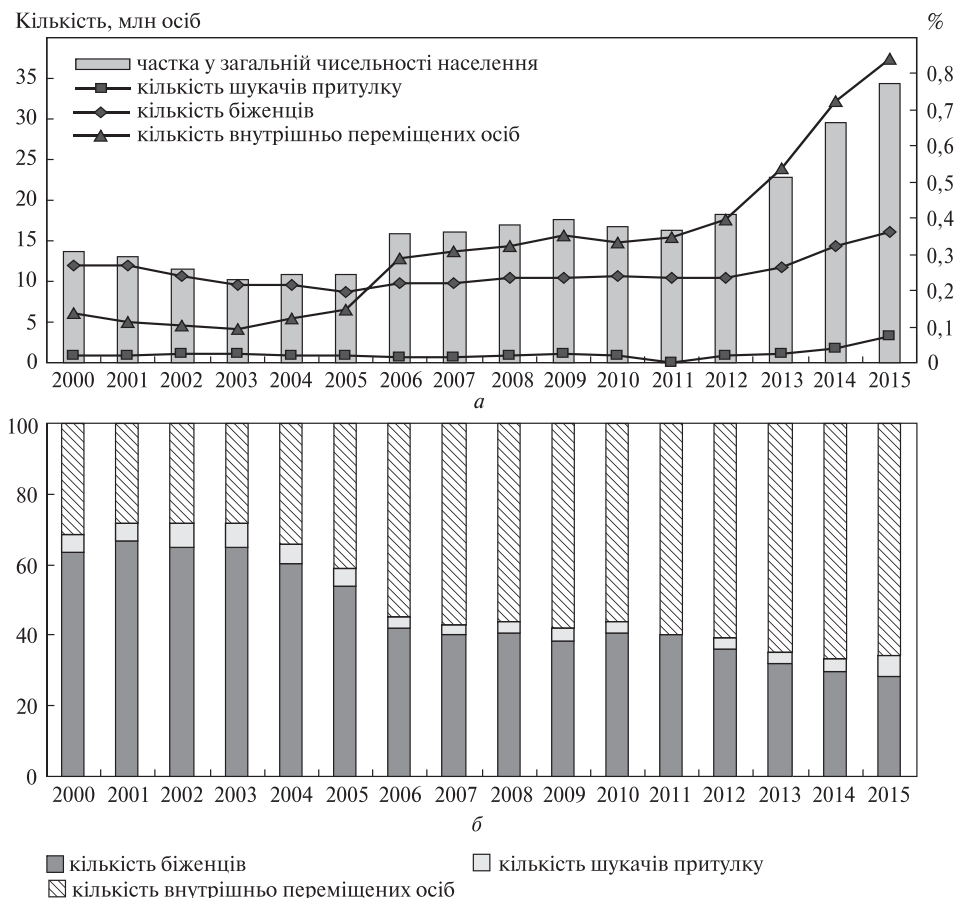

Рис. 3. Кількість біженців, шукачів притулку і внутрішньо переміщених осіб у світі, 2000–2015 роки: а – кількість осіб і сумарна частка (%) у загальній чисельності населення; б – внесок різних категорій мігрантів у загальну кількість вимушених переміщень (%)

Джерело: складено за даними [10].

Альтернативним напрямом реалізації високого рівня просторової мобільності населення є стрімкий розвиток туристичної сфери. Від середини ХХ століття кількість міжнародних туристів зросла у понад 47 разів (рис. 4). У 2015 році, за даними Всесвітньої туристичної організації, налічувалося 1186 млрд міжнародних туристів у всьому світі, що на 5 % більше за показники 2014 року. Якщо в 1950-х роках частка міжнародних туристів у загальній чисельності населення світу становила близько 1 %, то в 2015 році перевищила 16 %. Витрати іноземних туристів складають 6,0 % світового експорту і 5,8 % світового імпорту (дані 2014 року) [13]. Безперечно, туристичний напрям реалізації високого рівня просторової мобільності є ознакою суспільства добробуту, суспільства знань, де потреба подорожей суттєво трансформує систему цінностей сучасної людини і структуру її витрат.

За результатами ретроспективного огляду формування просторової мобільності населення доходимо висновку, що людство нині сягнуло історичного максимуму за

кількістю мігрантів і туристів, продовжуючи зберігати високі мобільні характеристики. Ретроспективний огляд підтверджує інституціоналізацію сприятливих передумов для подальшого зростання рівня просторової мобільності. За таких обставин мобільність повинна слугувати одним із визначальних критеріїв періодизації розвитку людства. Наразі дуже мало фахівців ураховують цю ознаку в еволюційних концепціях, надаючи більшої ваги типу економіки, технологічного укладу, ролі знань та інтелекту. Лише в поодиноких теоретичних обґрунтуваннях мобільність виділена як ознака (індикатор, детермінанта) розвитку. Так, значну роль просторова мобільність відіграє у хвильовій концепції Е. Тоффлера як одна з важливих ознак періодизації розвитку людства. Також мобільність виділяється в освітній парадигмі на підставі того, що низька просторова мобільність накладається на низьку кваліфікаційну мобільність населення.

За умов постійного зростання рівня просторової мобільності населення перед науковцями і фахівцями постає актуальне завдання – обґрунтувати, яким має бути рівень мобільності, чи потрібно його регулювати та впливати на напрями реалізації. Відповідь на ці питання дасть змогу виявити взаємозв'язок просторової мобільності населення з процесами людського розвитку. При цьому проявляється двоїстість сприйняття мобільності. З одного боку, високий рівень мобільності є ознакою розвитку суспільства. Як пише З. Бауман, у сучасному світі мобільність є захищеністю, а високий її рівень – ознакою елітарності [3]. З іншого боку, вимушена мобільність є практикою бідних, проблемних держав (варто лише згадати ситуацію, яка призвела до Європейської міграційної кризи 2015 року, що, по суті, є гуманітарною катастрофою). Існують застороги для країн з перехідною економікою та середнім рівнем доходу, які нині є основними донорами робочої сили у світі, і до яких належить Україна. Для них високий рівень просторової мобільності населення є викликом, що вимагає протидії надмірним міграційним втратам шляхом покращення внутрішніх умов людського розвитку. Тобто сам по собі рівень просторової мобільності не вказує на необхідність запровадження заходів з його регулювання. Для розвинених суспільств висока просторова мобільність є позитивною ознакою, що не може спричинити надмірні міграційні втрати, а для країн, що розвиваються, завищений рівень мобільності часто є ризиком, який потрібно нівелювати. На рис. 5 показані пріоритети регулювання просторової мобільності для різних типів країн. Це узагальнений підхід, який не позбавляє необхідності врахування специфіки розвитку і впливу міграційного чинника для кожного суспільства окремо.

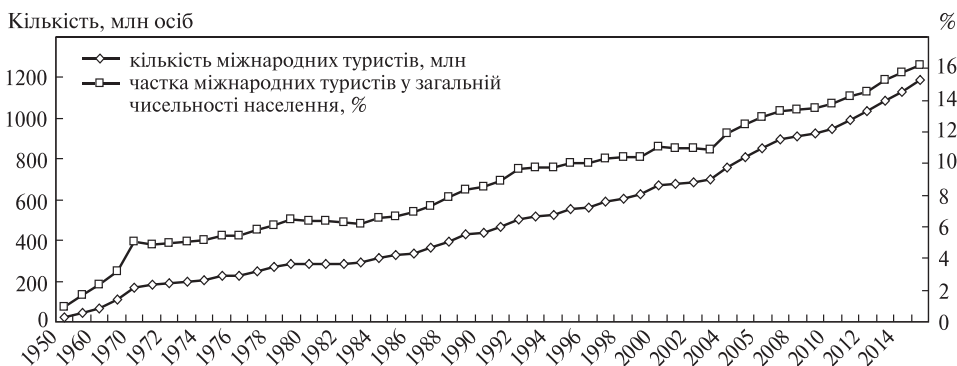

Рис. 4. Кількість міжнародних туристів у світі, 1950–2015 роки

Джерело: складено за даними [13].

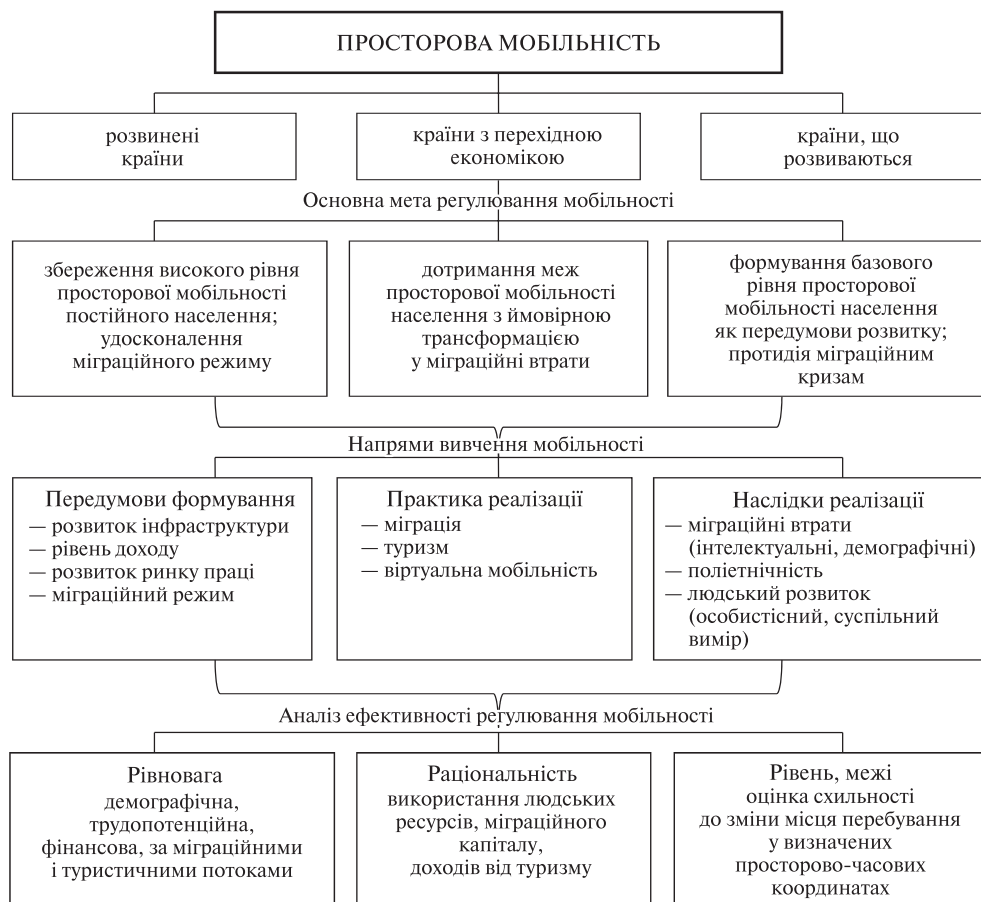

Рис. 5. Необхідність визначення рівня просторової мобільності населення у проблемному контексті

Джерело: складено автором.

Визначення рівня просторової мобільності є необхідним з огляду на негативні наслідки його реалізації в контексті людського розвитку (зокрема, у формі надмірних міграційних втрат). Вважаємо, що має зберігатись такий рівень мобільності, який би забезпечував прогресивні зміни за напрямками: демографічним — підтримка демографічного відтворення за рахунок залучення осіб із інших суспільних систем, трансформації за рахунок цього статеві-вікової структури населення; економічним — перерозподіл робочої сили відповідно до потреб регіональних ринків праці, активізація руху капіталу, в тому числі у формі витрат на туристичні і міграційні послуги; соціальним — забезпечення формування нових комунікаційних, соціальних мереж, соціального капіталу, задоволення потреб пізнання (через туризм); інтелектуальним — задоволення потреб доступу до освітніх послуг, робочих місць із можливостями особистісного розвитку; культурним — забезпечення цілісного розвитку особистості і суспільства, посилення зв'язків у соціумі як реакції на ймовірні міграційні втрати, прагнення самоідентифікації, збереження етнічних особливостей у поліетнічному і полікультурному середовищі.

Висновки. Отже, вивчення ретроспективи формування просторової мобільності населення доводить, що це одна з наріжних ознак розвитку людства. Дані офіційної статистики, інформаційні спостереження підтверджують тенденцію до невпинного зростання рівня просторової мобільності населення, яке все частіше вдається до практик переміщень із метою туризму і міграції. Надалі це може суттєво ускладнити регульованість процесів людських переміщень. Сучасні суспільства до регулювання таких тенденцій поки не готові. Більшість із них, особливо розвинених, які добре розуміють свою привабливість для іммігрантів і туристів, застосовують звичну практику міграційного режиму, що став частиною глобального економічного порядку другої половини ХХ століття [14, с. 96]. За постійного зростання рівня просторової мобільності населення та вимушених міграцій людство може опинитись в умовах неконтрольованого перерозподілу людських ресурсів. Такий процес є деструктивним та вимагає цільового впливу. Тому вкрай важливою є організація на рівні держав (згідно з територіальною специфікою) системного моніторингу з визначенням рівня і допустимих меж просторової мобільності населення. Такі дані слугуватимуть науково-інформаційною основою реалізації державної міграційної політики на етапі протидії міграційним втратам.

У подальших дослідженнях автор планує розвивати теоретико-методологічні основи формування і реалізації просторової мобільності населення з одночасним напрацюванням понятійно-термінологічного апарату та класифікацією видів мобільності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сардак С.Е. Глобальна регуляторна система розвитку людських ресурсів : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.00.02 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / С.Е. Сардак. — Київ, 2014. — 36 с.
2. Стрюк М.І., Семеріков С.О., Стрюк А.М. Мобільність: системний підхід / М.І. Стрюк, С.О. Семеріков, А.М. Стрюк // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2015. — 49, вип. 5. — С. 37–70.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Зигмунт Бауман ; Пер. с англ. — М. : Весь Мир, 2004. — 188 с.
4. Massey D.S. Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century / D.S. Massey. — USA : University of Pennsylvania, 2003. — 42 p.
5. International migration of labour: The missing link in globalization / Piyasiri Wickramasekara [Електронний ресурс]. — Heinrich-Böll-Stiftung. — Режим доступу : <https://heimatkunde.boell.de/20-11/05/18/international-migration-labour-missing-link-globalization>
6. Курунова Ю.О. Міжнародна міграція робочої сили як чинник економічного розвитку країн (на прикладі міграційних потоків між ЄС і Україною) : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.02 / Юлія Олександрівна Курунова. — Одеса, 2015. — 216 с.
7. Усанова Л.А., Усанова І.В. Людина як метаріч у суспільстві споживання / Л.А. Усанова, І.В. Усанов // Філософські обрії. — 2007. — № 17. — С. 97–109.
8. Current World Population [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldometers.info/world-population/>
9. International migration report highlights 2015 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf
10. Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-15 / Migration Policy Institute [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination?width=1000&height=850&iframe=true>
11. The state of international student mobility in 2015 [Електронний ресурс] / ICEF Monitor. — Режим доступу : <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015/>

12. Foreign-born population [Електронний ресурс]. — OECD data. — Режим доступу : <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm#indicator-chart>
13. World Development Indicators: Travel and tourism [Електронний ресурс] / The World Bank. — Режим доступу : <http://wdi.worldbank.org/table/6.14>
14. Тюрюканова Е. Современный миграционный режим и его особенности в России / Е. Тюрюканова // Методология и методы изучения миграционных процессов : Междисциплинарн. учеб. пособ. // под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля; Центр миграционных исследований. — М., 2007. — С. 94–113.

REFERENCES

1. Sardak, S.E. (2014). Hlobal'na rehulyatorna systema rozvytku lyuds'kykh resursiv [Global regulatory system for human resources development]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Stryuk, M.I., Semerikov, S.O., & Stryuk, A.M. (2015). Mobil'nist': systemnyy pidkhid [Mobility: systematic approach]. *Informatsiyni tekhnolohiyi i zasoby navchannya — Information technology and learning tools*, 49, 5, 37-70 [in Ukrainian].
3. Bauman, Z. (2004). *Hlobalyzatsiyya. Posledstviya dlya cheloveka y obshchestva* [Globalization. The consequences for person and society]. Moskva: Ves' Myr. [in Russian].
4. Massey, D.S. (2003). *Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century*. University of Pennsylvania, USA [in English].
5. Wickramasekara, P. International migration of labour: The missing link in globalization. *Heinrich-Böll-Stiftung - Heinrich Böll Foundation*. (n.d.). heimatkunde.boell.de. Retrieved from <https://heimatkunde.boell.de/2011/05/18/international-migration-labour-missing-link-globalization> [in English].
6. Kurunova, Yu.O. (2015). *Mizhnarodna mihratsiya robochoyi syly yak chynnnyk ekonomichnoho rozvytku krayin (na prykladi mihratsiynykh potokiv mizh YeS i Ukrayinoyu)* [International labor migration as a factor of economic development of countries (for example, migratory flows between the EU and Ukraine)]. Candidate's thesis. Odesa [in Ukrainian].
7. Usanova, L.A., & Usanova, I.V. (2007). Lyudyna yak metarich u suspil'stvi spozhyvannya [Man as an objective thing in consumer society]. *Filosofs'ki obriyi — Philosophical horizons*, 17, 97-109 [in Ukrainian].
8. Current World Population. (n.d.). *worldometers.info*. Retrieved from <http://www.worldometers.info/world-population/> [in English].
9. International migration report highlights (2015). *un.org*. Retrieved from http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf [in English].
10. Refugee and Asylum Seeker Populations by Country of Origin and Destination, 2000-15. Migration Policy Institute. (n.d.). *migrationpolicy.org*. Retrieved from <http://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/refugee-and-asylum-seeker-populations-country-origin-and-destination?width=1000&height=850&iframe=true> [in English].
11. The state of international student mobility in 2015. ICEF Monitor. (2015). *monitor.icef.com*. Retrieved from <http://monitor.icef.com/2015/11/the-state-of-international-student-mobility-in-2015/> [in English].
12. Foreign-born population. OECD data. (n.d.). *data.oecd.org*. Retrieved from <https://data.oecd.org/migration/foreign-born-population.htm#indicator-chart> [in English].
13. World Development Indicators. Travel and tourism. The World Bank. (n.d.). *wdi.worldbank.org*. Retrieved from <http://wdi.worldbank.org/table/6.14> [in English].
14. Tyuryukanova, E. (2007). Modern migration regime and its particularly in Russia. *Methodology and methods of the study of migration processes*. Zh. Zayonchkovskoy, Y. Molodykovoy, & V. Mukomelya (Ed.); Tsentr migratsionnykh issledovaniy. Moscow. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 12.12.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.079>

УДК 339.94: 332.12

JEL CLASSIFICATION: F 15, R 15, Q 18, J 10

В.Л. ЖАХОВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

МОЖЛИВОСТІ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ В УКРАЇНІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО МЕХАНІЗМУ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

Актуалізація проблем розвитку сільських населених пунктів і посилення євроінтеграційних тенденцій в Україні вимагає розробки новітніх важелів впливу на трансформаційні процеси, що відбуваються в селах, а також спрямування цих процесів на створення умов для якісного життя та продуктивної зайнятості сільського населення. Узв'язку з цим досліджено основні принципи, пріоритети, стратегічні завдання та механізм реалізації територіально-просторової політики, а також політики розвитку сільських поселень у країнах-членах Європейського Союзу. Виявлено найважливіші аспекти політики сільського розвитку і розселення в ЄС, які доцільно впровадити в українську практику. Розроблено пропозиції щодо реорганізації статистичного забезпечення в Україні відповідно до вимог європейської номенклатури територіальних одиниць. Запропоновано критерії визначення зон активізації сільського розвитку в Україні. Обґрунтовано напрями всебічного розвитку сільських поселень у процесі формування та впровадження сільської політики з урахуванням європейського досвіду, у тому числі щодо зміни пріоритету від підтримки агропромислового сектору до всебічного розвитку сільських поселень, сприяння повноцінному функціонуванню малих міст як необхідної умови збереження сіл, а також посилення горизонтальної та вертикальної взаємодії між різними інститутами в розробці програм і проектів сільського розвитку та сільського розселення.

Ключові слова: сільській розвиток, механізм розвитку сільських поселень, євроінтеграція, регіональна політика, імплементація.

В.Л. Жаховская

канд. экон. наук, старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: valentinnazh@gmail.com

ВОЗМОЖНОСТИ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ В УКРАИНЕ ЕВРОПЕЙСКОГО МЕХАНИЗМА РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ

Актуализация проблем развития сельских населенных пунктов и усиления евроинтеграционных тенденций в Украине требует разработки новых рычагов влияния на трансформационные процессы, происходящие в селах, а также направления этих процессов на создание условий для качественной жизни и продуктивной занятости сельского населения. В связи с этим исследованы основные принципы, приоритеты, стратегические задачи и механизм реализации территориально-пространственной политики, а также политики развития сельских поселений в странах-членах Европейского Союза. Выявлены наиболее важные аспекты политики сельского развития и расселения в ЕС, которые целесообразно внедрить в украинскую практику. Разработаны предложения по реорганизации статистического обеспечения в Украине в соответствии с требованиями европейской номенклатуры территориальных единиц. Предложены критерии определения зон активизации сельского развития в Украине. Обоснованы направления всестороннего развития сельских поселений в процессе формирования и внедрения сельской политики с учетом европейского опыта, в том числе по изменению приоритета от поддержки агропромышленного сектора к всестороннему развитию сельских поселений, содействию полноценному функционированию малых городов как необходимого условия сохранения сел, а также усилению горизонтального и вертикального взаимодействия между различными институтами в разработке программ и проектов сельского развития и сельского расселения.

Ключевые слова: сельское развитие, механизм развития сельских поселений, евроинтеграция, региональная политика, имплементация.

V.L. Zhakhovska
PhD (Economics), Senior Research Fellow
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: valentinnazh@gmail.com

PERFORMANCE CAPABILITIES OF IMPLEMENTING EUROPEAN MECHANISM OF RURAL SETTLEMENTS DEVELOPMENT IN UKRAINE

Actualization of problems of rural areas and strengthening European integration trends in Ukraine requires the development of new levers of influence on transformation processes taking place in the villages, and directing these processes to create the conditions for quality of life and productive employment in rural areas. In this regard, the article explores the principles, priorities, strategic objectives and mechanism for implementing spatial policy and rural development policy settlements in the EU Member States. The most important aspects of rural development policy and settlement in the EU, which should be implemented in the Ukrainian practice, are revealed. The proposals to reorganize the statistical support in Ukraine in accordance with European range of units. The criteria determining areas for enhancement of rural development in Ukraine are proposed. The directions of comprehensive development of rural settlements in the formation and implementation of rural policy with European experience, including the change in priority of supporting the agricultural sector to the comprehensive development of villages, promoting proper functioning of small towns as a prerequisite for the preservation of villages, and strengthening horizontal and vertical cooperation between different institutions to develop programs and projects for rural development and rural settlement are substantiated.

Keywords: rural development, mechanism of rural settlements, European integration, regional policy, implementation.

Постановка проблеми. Дослідження наукових питань і вирішення завдань, пов'язаних з розробкою соціально-економічного механізму розвитку сільських поселень мають розгортатись у контексті виявлення можливостей застосування прогресивного світового досвіду. В умовах посилення євроінтеграційних процесів в Україні вкрай важливо визначити найбільш дієві важелі впливу на сільський розвиток у країнах членах Європейського Союзу (ЄС) та оцінити доцільність їх застосування в українській практиці державного управління та місцевого самоврядування.

Актуальність обраної теми. Імплементація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а відтак — і подальша інтеграція до ЄС, відкривають перед країною не тільки низку можливостей (доступ до інвестиційних ресурсів, нових технологій, можливості безвізового перетину кордонів об'єднаної Європи тощо), але й серйозні виклики, пов'язані з низьким рівнем конкурентоспроможності національної економіки, нереформованістю системи місцевого самоврядування та глибокими диспропорціями у соціально-економічному розвитку. Особливо відчутні ці виклики для сільських поселень України, перспективи яких, у контексті розширення присутності українського агропромислового сектору на ринку країн-членів ЄС, пов'язують із розвитком виробництва сільськогосподарської сировини та продовольства відповідно до європейських потреб та стандартів. Водночас, практично не враховують загальні потреби сільської поселенської мережі, необхідність усебічного розвитку економіки та соціальної інфраструктури села. Проблеми сільських поселень необхідно розв'язувати комплексно, не обмежуючись агропромисловим сектором. Українською важливо створити систему ініціативного та відповідального місцевого управління з чітким окресленням перспектив кожного окремого села, сільської громади. З цією метою доцільно використовувати європейський досвід політики розвитку сільських поселень та адаптувати його до української специфіки.

Ступінь дослідження проблеми. Невідповідність наявних соціально-економічних механізмів реалізації регіональної, економічної та соціально-економічної політики держави реальним потребам українського суспільства, політиці євроінтеграції та вимогам збалансованого розвитку територій, у тому числі сільських, обумовила активізацію досліджень щодо обґрунтування теоретичних основ та науково-практичних рекомендацій з питань імплементації позитивного міжнародного досвіду у цій сфері. Загальні євроінтеграційні імперативи, ризики, виклики та можливості для України досліджували І.В. Клименко (I.V. Klymenko), І.В. Ус (I.V. Us) [1], О.М. Шеретюк, (O.M. Sheretyuk). Регіональна політика в країнах Європейського Союзу і можливості використання її досвіду в Україні відображені в публікаціях А.В. Берези (A.V. Bereza), Д.Г. Лук'яненка (D.H. Luk'yanenka), В.І. Чужикова (V.I. Chuzhykov) [2]. Проблеми розвитку сільських територій, у тому числі на основі узагальнення досвіду країн ЄС окреслено в дослідженнях: В.В. Борщевського (V.V. Borshchevskiy) [3], І.М. Демчака (I.M. Demchak), В.Д. Залізко (V.D. Zalizko), М.Й. Малика (M.Y. Malik), Ю.С. Малько (Yu.S. Mal'ko) [4], М.К. Орлатого (M.K. Orlatyi), М.І. Стегней (M.I. Stegnei) [5], К.О. Шаптали (K.O. Shaptala). На важливості підвищення ефективності управління сільськими поселеннями наголошували О.М. Бородіна (O.M. Borodina), А.І. Доценко (A.I. Docenko), Т.А. Заяць (T.A. Zajats) [6], О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhyn), І.В. Прокопа (I.V. Prokopa) та інші. Однак у наукових публікаціях не розглянуто механізм соціально-економічного розвитку сільських поселень у країнах ЄС та можливості його застосування в Україні у взаємозв'язку з проблемами розселенського характеру в сучасних умовах поглиблення демографічних і соціально-економічних диспропорцій.

Метою статті є визначення складових соціально-економічного механізму розвитку сільських поселень у країнах ЄС, ефективних для впровадження в українську практику державної влади та місцевого самоврядування, а також зорієнтованих на зменшення міжпоселенського демографічного та соціально-економічного дисбалансу.

Виклад основного матеріалу. Країни ЄС мають проблеми щодо територіально-просторового та демографічного розвитку сільських поселень аналогічні українським.

Вони так само обумовлені різницею в умовах життя, зайнятості та ділової активності у сільських поселеннях та містах. Це депопуляція і старіння населення в селах (рис. 1), міграція молоді в міста та розвиненіші країни (особливо актуально для держав, які приєдналися до ЄС після 2004 р.); менші можливості для створення продуктивних робочих місць; нижчий рівень доходу; обмежений доступ до соціальних, громадських послуг (охорони здоров'я, транспорту, освіти), менша розвиненість інформаційної та комунікаційної інфраструктури, ніж у містах; відсутність диверсифікації сільської економіки. Проте розвиток сільських поселень Європи перебуває на вищому за український рівні і має висхідний, прогресивний тренд, обумовлений їх високо-розвиненими економіками та інститутами, що забезпечують високу ефективність регіональної політики та політики сільського розвитку.

Два постійні комітети Європейського парламенту (законодавча влада) що цілеспрямовано формують територіально-просторову політику та політику розвитку сільських поселень країн-членів ЄС: Комітет регіонального розвитку (REGI – Committee on Regional Development) та Комітет сільського господарства й сільського розвитку (AGRI – Committee on Agriculture and Rural Development). Реалізацією цієї політики на рівні виконавчої влади займаються, відповідно, Генеральний директорат Європейської комісії з питань регіональної та міської політики (Regional and Urban Policy – REGIO) та Генеральний директорат сільського господарства й розвитку сільських районів (Agriculture and Rural Development – AGRI).

Управління сільськими поселеннями, що базується на цьому принципі, створює такі умови, за яких найнижчі територіальні рівні (села) спроможні самостійно вирішувати свої проблеми та завдання місцевого управління. Рівні та обсяги підтримки поселень диференціюються залежно від групи регіонів, до якої вони належать (перелік регіонів, віднесених до тієї або іншої групи складає Єврокомісія): менш розвинені регіони (ВВП яких на душу населення менше 75 % від середнього показника по ЄС-27); перехідні регіони (ВВП, відповідно, 75–90 %); більш розвинені регіони (ВВП, відповідно, понад 90 %).

Загалом на період 2014–2020 рр. для фінансування програм розвитку сільських поселень країн-членів ЄС передбачено державні кошти у сумі близько 161 млрд євро. Розподіл цих коштів виглядає так: 44 % виділено на екосистеми; 20 % – на забезпечення конкурентоспроможності ферм та збалансоване управління лісами; 15 % – на соціальну інтеграцію, скорочення бідності, економічний розвиток; 10 % – на організацію харчового ланцюга, гуманне ставлення до тварин, управління безпечністю харчових продуктів; 8 % – на ефективність використання ресурсів, низьковуглецеві технології та підтримку стабільності клімату [7]. Аналіз виконання планів фінансування сільського господарства та розвитку сільських поселень за минулі семирічки показав, що вони чітко виконуються згідно із затвердженими графіками та обсягами фінансування.

Чинною регіональною політикою ЄС встановлено пріоритети розвитку поселень на період 2014–2020 рр. (рис. 2). Головним принципом регіональної політики країн членів ЄС є принцип субсидіарності (закладений Маастрихтським договором 1993 р.).

Ключовий підхід до розвитку сільських населених пунктів країн ЄС базується на методиці LEADER, згідно з якою: стратегії розвитку мають формуватися і впроваджуватися на місцевому рівні, причому саме місцеве населення є основним активом розвитку, що володіє найкращою інформацією про потреби та проблеми сіл, особливості навколишнього середовища, традиції та звички. Для визначення обсягів та формату

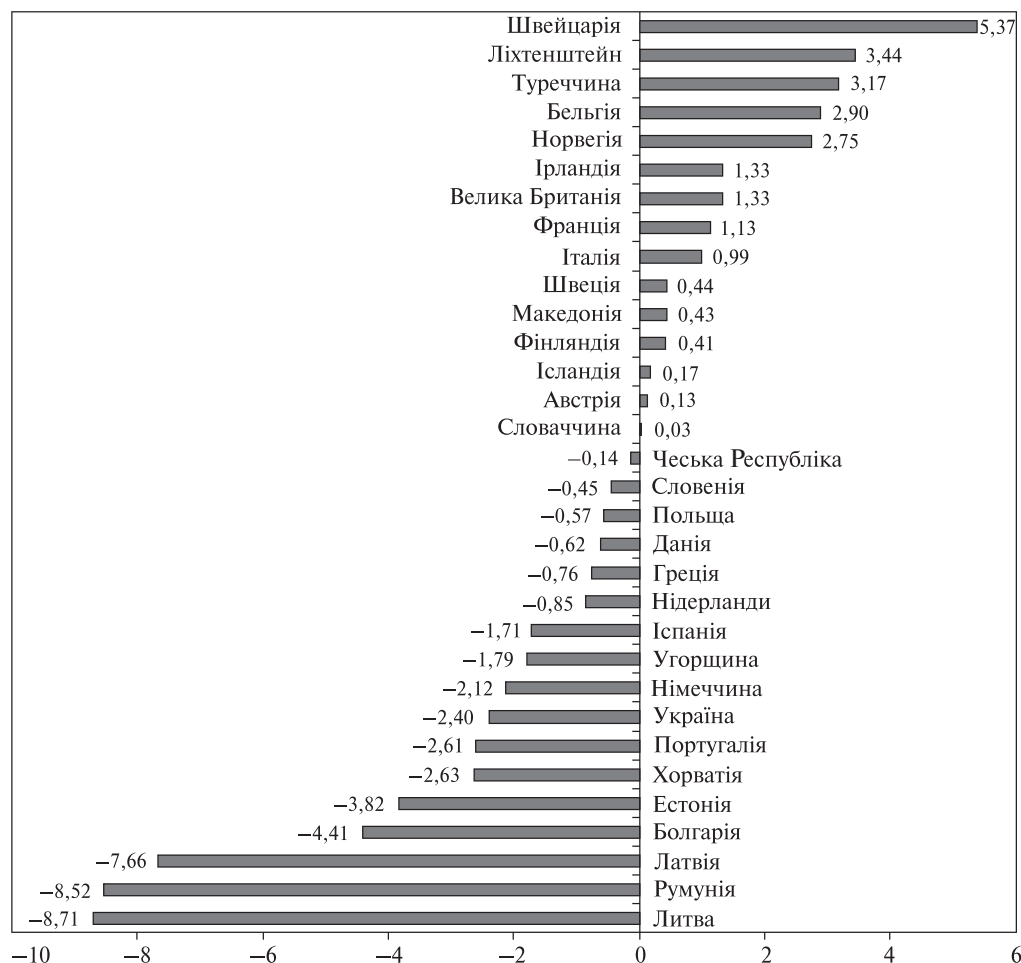

Рис. 1. Темпи скорочення (зростання) чисельності населення, що проживає на переважно сільських територіях (predominantly rural regions) у країнах ЄС та сільського населення України у 2010–2014 рр.

Джерело: складено за даними Євростату, Держкомстату України.

фінансової підтримки за методикою LEADER на місцях діє європейська асоціація сільського розвитку ELARD (European LEADER Association for Rural Development), основною місією якої є поширення філософії, принципів і сфери застосування методики з метою забезпечення сталого розвитку сільських поселень у всій Європі. Принципи методики ELARD, які доцільно впроваджувати в Україні, такі:

- *концентрація зусиль на локальному рівні*, тобто на невеликій території, не обов'язково відповідній адміністративним кордонам, населення якої характеризується спільними традиціями, культурною ідентичністю, є соціально згуртованим та має спільні потреби та очікування. Територію обирають таким чином, щоб мати достатньо людських, фінансових і економічних ресурсів для підтримки життєздатної стратегії місцевого розвитку. Цільові території повинні

- ні бути достатньо малими, щоб їх населення було згуртованим, і водночас достатньо великими, щоб мати ресурси для розвитку;
- *ініціювання прийняття рішень щодо стратегії та вибору пріоритетів за принципом «знизу догори».* Цей підхід передбачає активну участь різних зацікавлених груп (державних органів, приватних підприємців, громадян та їх об'єднань) у розробці, виборі та впровадженні заходів і проектів щодо реалізації політики розвитку сільських поселень. Він не є альтернативою чи протиставленням впливу національних або регіональних органів влади, а передбачає об'єднання і взаємодію з ними для досягнення ефективних результатів;
 - *організація місцевого партнерства, «груп локальної дії» (LAG – The Local Action Group).* До цих груп залучають представників всіх секторів тієї місцевості, де вони працюватимуть: професійні організації та спілки (що представляють фермерів, несільськогосподарських фахівців та малі підприємства), торгові асоціації, громадян-резидентів і їх місцеві організації, місцевих політиків, екологічні асоціації, ЗМІ, культурні і громадські організації, жіночі і молодіжні асоціації тощо. Завданням LAG є формування і реалізація стратегії розвитку сільських поселень, ухвалення рішень щодо розподілу власних фінансових ресурсів і управління ними. Ефективність LAG обумовлена поєднанням інтересів і наявних ресурсів державного сектора, приватного сектора, цивільних і громадських секторів; досягненням синергії в процесі об'єднання місцевих суб'єктів господарювання навколо колективних проектів, міжгалузевих заходів та спільної власності; зміцненням діалогу, співпраці та обміну досвідом між партнерами; сприянням взаємодії різних партнерів у розвитку сільськогосподарського сектора, вирішенні екологічних проблем, диверсифікації сільської економіки і підвищенні якості життя;
 - *стимулювання нових підходів щодо розвитку сільських поселень.* Через низьку щільність населення та відносно низький рівень забезпеченості технологіями і ресурсами сільські поселення мають слабкі зв'язки з науково-дослідними центрами, що ускладнює процес нововведень. Для вирішення цієї проблеми групи локальних дій (LAG) сприяють залученню інформаційних та комунікаційних технологій у сільську місцевість;
 - *комплексний і багатосекторний підхід передбачає інтеграцію дій між секторами і суб'єктами розвитку сільських поселень.* Цей підхід підкреслює, що LEADER не є галузевою програмою, орієнтованою на сільське господарство, вона реалізується у взаємозв'язку з різними секторами, економічними, соціальними, культурними, екологічними суб'єктами;
 - *організація мереж для обміну досягненнями, досвідом і ноу-хау між групами активних дій, сільськими районами, управліннями та організаціями, які беруть участь у розвитку сільських районів у ЄС, незалежно від того, чи є вони безпосередньо залученими до реалізації програми LEADER (з метою поширення інновацій щодо розвитку сільських районів).* З цієї метою створені і діють: *інституційні мережі*, які фінансує та контролює Європейська комісія і об'єднують LEADER-групи, адміністрації й інших партнерів, зацікавлених у розвитку сільських районів (європейська мережа розвитку сільських районів та національні сільські мережі, розгорнуті в кожній державі-члені ЄС); *національні, регіональні та локальні мережі*, створені неформально на місцевому, регіональному або національному рівні в деяких державах-членах і на європейському рівні для зв'язку між людьми, проектами та сільськими громадами в рамках співпраці за програмою LEADER;

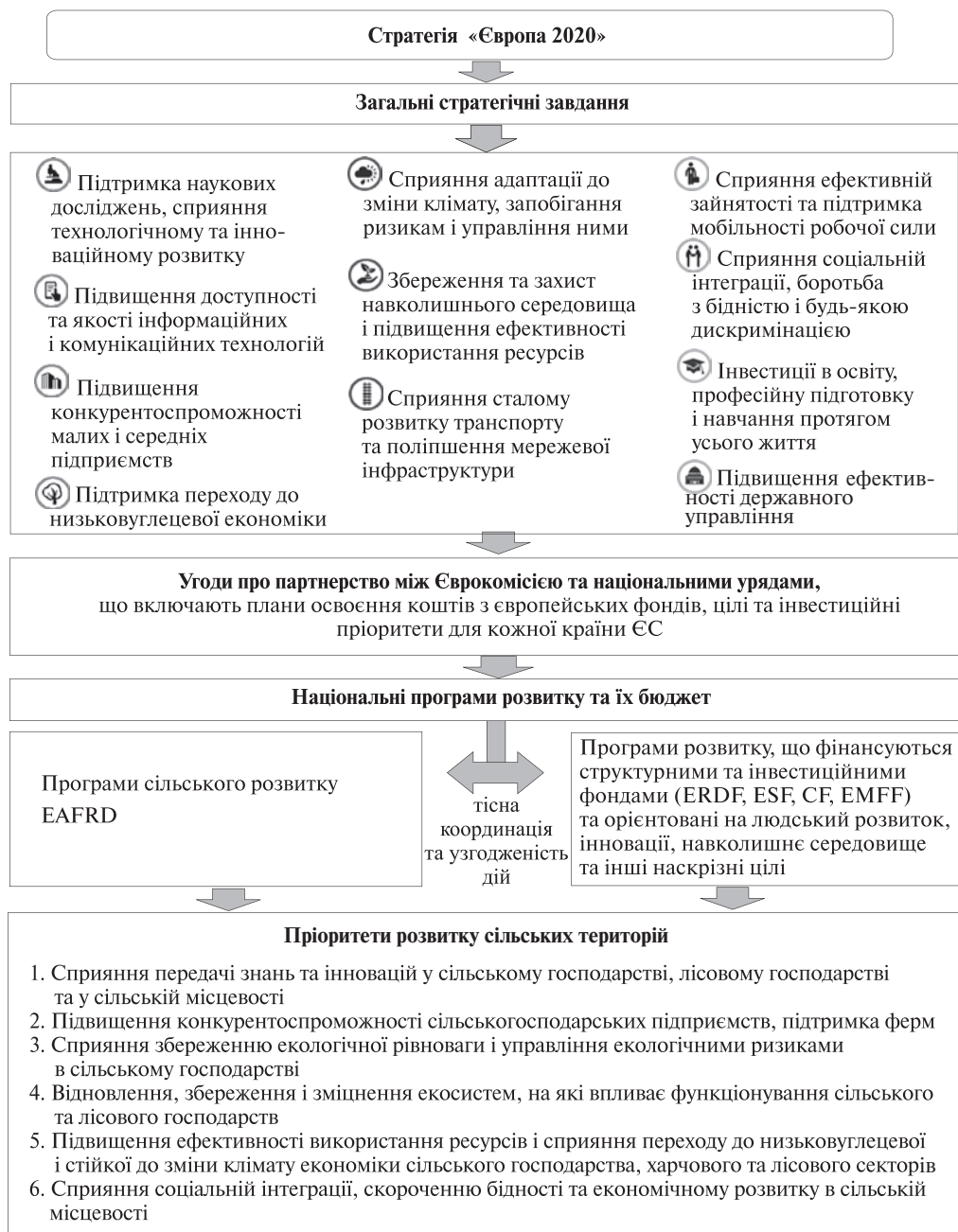

Рис. 2. Розвиток сільських територій у складі стратегії розвитку Європи

- *співробітництво*; практикують два різні типи співпраці в рамках програми LEADER: міжтериторіальне співробітництво (між різними сільськими районами, між групами, що використовують такий підхід); транснаціональне співробітництво (між LEADER-групами щонайменше з двох держав-членів);

- *децентралізоване управління* передбачає відносну автономію й відповідальність місцевих партнерів за реалізацію програми, що посилює місцеві ініціативи та зміцнює соціальний капітал.

Нижче викладені найважливіші аспекти політики сільського розвитку і розселення в ЄС, які окрім досвіду з реалізації програми LEADER, доцільно впровадити в українську практику.

У процесі формування, реалізації та оцінки ефективності політики сільського розселення в Україні доцільно використати, зокрема, європейський інструментарій *типології територій, що базується на критеріях густоти розселення, частки сільського населення та розміру (чисельності населення) міських поселень у регіоні*. В основу такої типології покладено методикау ОЕСР, удосконалену для країн ЄС у 2010 р. Відповідно до цієї методики територія оцінюється за квадратами сітки 1×1 км² — так визначаються кластери цієї сітки з мінімальною щільністю населення 300 мешканців на 1 км² і мінімальною кількістю населення 5000 осіб. Всі квадрати поза цим кластером вважаються сільськими. Їхня подальша класифікація здійснюється за єдиною схемою на всій території ЄС. Адміністративно-територіальні утворення рівня NUTS* (префектури і графства) ідентифікуються як сільські на підставі частки сільського населення. Якщо понад 50 % їх населення потрапляє до квадратів сітки, ідентифікованих як сільські, то вся ця територія класифікується як переважно сільський регіон (Predominantly Rural Regions, PR). Регіони, де спостерігається 20–50 % сільського населення у кожному з квадратів, вважаються проміжними (Intermediate Regions, IR), а ті, де менш ніж 20 % сільського населення — переважно міськими (Predominantly Urban regions, PU).

На наступному етапі враховується наявність великих міських центрів:

- регіони (група регіонів), які на попередньому етапі були визначені як переважно сільські, повторно класифікуються як проміжні, якщо в них є міський центр з населенням понад 200 000 осіб, і це становить не менше 25 % населення всього регіону;
- проміжна область (група регіонів) підлягає повторній класифікації як переважно міська, якщо вона має міський центр з населенням понад 500 000 осіб, і це становить не менше 25 % всього населення.

Аналогічний підхід застосовують для класифікації ступенів урбанізації місцевих адміністративних одиниць рівня LAU2 з поділом території на: густонаселені райони / міста / великі міські райони; ділянки проміжної щільності / міста і передмістя / малі міські райони; малонаселені райони / сільські райони [7].

Ця типологія слугує для формування бази даних про розвиток сільських районів різних рівнів агрегації. На її основі відображаються та аналізуються відмінності розвитку сільських поселень незалежно від офіційно встановлених адміністративно-територіальних меж. У результаті отримані дані зіставні за географічними параметрами, розміром, щільністю та чисельністю населення. З їх урахуванням формується політика підтримки цих територій та оцінюється ефективність її реалізації. Звичайно, що прийняття конкретних стратегічних та адміністративних рішень щодо розвитку територій різного типу здійснюється відповідно до правової та інституційної основи кожної з

* NUTS (Nomenclature of Territorial Units for Statistics) — номенклатура територіальних одиниць для статистики ЄС. Рівні NUTS відповідають чисельності населення в адміністративно-територіальних одиницях: NUTS I — від 3 000 000 до 7 000 000, NUTS II — від 800 000 до 3 000 000, NUTS III — від 150 00 до 800 000. Нижче NUTS III розташовані «місцеві адміністративні одиниці» (Local Administrative Units, LAU), що підпадають під місцеве регулювання та контроль.

країн ЄС, тобто владними органами регіонів, департаментами, муніципалітетами (комунами, зокрема сільськими), які діють в офіційно встановлених адміністративно-територіальних межах. Проте через подібні проблеми на територіях певного типу вони мають високу мотивацію до співпраці.

Упровадження аналогічного підходу в Україні сприятиме поширенню диференційованого підходу до сільського розвитку, адже проблеми сільських поселень, ідентифікованих як «проміжні», відрізняються від віднесених до категорії «переважно сільських», і, відповідно, потребують використання інакших підходів та інструментів реалізації політики сільського розселення та розвитку загалом.

Реорганізацію статистичного забезпечення відповідно до вимог європейської номенклатури територіальних одиниць в Україні доцільно здійснити таким чином: до статистичних одиниць NUTS1 віднести соціально-економічні райони, запропоновані групою авторів на чолі з М.І. Долішнім [8], NUTS2 – області, місто Київ, тимчасово окуповані місто Севастополь та АР Крим. Щодо NUTS3, то визначення статистичних одиниць цього рівня ускладнюється тим, що адміністративно-територіальний устрій (АТУ) України не має структурних одиниць, параметри яких йому відповідають. Вирішення проблеми полягає в об'єднанні районів за критеріями NUTS3 та за принципами економічної, організаційної та культурної доцільності без створення відповідної ланки в системі АТУ.

Найбільш важливою та необхідною для налагодження ефективного механізму соціально-економічного розвитку сільських поселень в Україні є рівні LAU1 та LAU2 (їх введено в країнах ЄС з 01.01.2015 р. на зміну рівням NUTS4 та NUTS5), оскільки саме вони дають необхідне для цього інформаційно-аналітичне підґрунтя. LAU1, відповідно до європейської практики, може співпадати з NUTS3. Майже третина країн ЄС дотримується цього правила і ми пропонуємо його і для України, щоб не обтяжувати процедуру збору статистичних даних. LAU2 в Україні доцільно представити селами, селищами міського типу, містами без районного поділу та районами у містах з районним поділом. Кожен об'єкт LAU2 при цьому повинен мати статистичну інформацію за кілометровою сіткою. Таким чином сільське поселення як об'єкт статистичного обстеження представлятиме собою кластер з певної кількості квадратів 1×1 км. Може виникнути запитання: як бути з селами (наприклад, ланцюгової форми поселення), один із параметрів площі яких менше 1 км? Така форма є дуже рідкісною для розселення в Україні, для таких сіл можна взяти середнє значення сітки.

Організація міжвідомчого та територіального співробітництва у формуванні «поліусів соціально-економічного зростання в сільській місцевості»^{}.* У Франції реалізацію цього напрямку покладено на міжвідомчу комісію з регіонального планування та підвищення конкурентоспроможності територій DATAR (La Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale), яка розробляє, підтримує і координує державну політику просторового розвитку країни з метою дезурбанізації, субурбанізації та розвитку сільських поселень. Важливим принципом діяльності DATAR є залучення до формування рішень стосовно просторового розвитку та підвищення привабливості певної території представників усіх адміністративних рівнів (Європи, держави, місцевих органів влади, громадянського суспільства).

^{*} Поліуси зростання створюються для забезпечення прискореного розвитку економічно відсталих територій. Така практика набула значного поширення в багатьох країнах світу в 1960–1980-их рр.

У структурі кожного міністерства Франції створено підрозділ задля сприяння розвитку сільських поселень, міжгалузеву координацію між цими підрозділами покладено на DATAR. На рівні регіонів і департаментів Генеральний секретаріат з регіональних питань (SGAR, структурний підрозділ DATAR) здійснює координацію та супровід реалізації стратегічного плану розвитку території. Основними цілями такого плану є: встановлення особливостей функціонування економіки поселень, виявлення територіальних та функціональних «полісів соціально-економічного зростання в сільській місцевості» (P'les d'Excellence Rurale, PER), підвищення привабливості поселень, диверсифікація сільської економіки, підтримка проектів, що створюватимуть робочі місця в селах. Задля цього здійснюється інформаційна, консультативна, комунікаційна та маркетингова діяльність на сільських територіях; здійснюються розрахунки для збалансування потреб та виробництва, оцінка демографічної ситуації, потенціалу сімей та їхнього складу у розрізі кожного сільського поселення, оцінка потужностей та потенціалу всіх суб'єктів підприємницької діяльності на перспективу для кожної території.

Окрім зон «полісів соціально-економічного зростання в сільській місцевості» визначаються зони активізації сільського розвитку (Zones de revitalisation rurale, ZRR) на основі критеріїв:

- демографічних (щільність населення менше або дорівнює 31 ос./км² за середньої щільності населення в країні 108 ос./км²);
- соціально-економічних (сільські населені пункти, де скорочується чисельність населення або робочої сили);
- інституційних (сільські населені пункти, що співпрацюють з іншими в системі EPCI з питань оподаткування (EPCI – Établissement Public de Coopération Intercommunale, структура, що складається з державних установ міжкомунного співробітництва стосовно територіального планування, транспорту тощо) [9].

Для використання позитивного французького досвіду управління сільським розвитком в Україні доцільно створити в структурі Кабінету Міністрів України спеціальний департамент, який відповідатиме за розвиток сільських населених пунктів. Причому він повинен мати підрозділи по всій вертикалі – від столиці до районів.

Зони активізації сільського розвитку в Україні пропонуємо визначати за такими критеріями:

- кількість мешканців. Це мають бути великі села. За теорією полісів росту (обґрунтованою Ф. Перу, Ж.-Р. Будвілем, Х.Р. Ласуэном, П. Потье), компактно розміщені об'єкти економіки, що динамічно розвиваються, створюють ланцюгову реакцію виникнення та зростання інших об'єктів на певній території. Тобто великі села поширюватимуть імпульси соціально-економічного розвитку та відтворення поселенського потенціалу на прилеглі до них середні та малі села;
- темп депопуляції. З метою недопущення подальшого здрібнення сільської поселенської мережі до зон активізації розвитку потрібно включити села, що характеризуються коефіцієнтом природного скорочення більшим за середньоукраїнський рівень (в 2015 р. це – 6,7 ‰);
- участь органів місцевого самоврядування в розробці проектів зі створення робочих місць, а також розвитку об'єктів соціальної, транспортної та комунікаційної інфраструктури. Це дасть змогу врахувати і використати наявні в межах обраної сільської території внутрішні і зовнішні передумови та чинники розвитку.

У результаті будуть визначені зони активізації сільського розвитку, які потребуватимуть підтримки, та в межах яких доцільно запровадити особливі умови оподаткування та соціальних внесків для роботодавців, пільгові схеми інвестицій в економіку, соціальну та транспортну інфраструктуру, нерухомість, звільнення від податку на прибуток для медичних працівників та підприємств, пільги на податок з нерухомого майна.

З аналогічними цілями в практиці європейської регіональної політики здійснюється *всебічна підтримка малих міст як необхідна умова збереження сільських поселень*. Малі міста стають «хабами» та «драйверами економічного процвітання» сільських поселень, вигоди від їх розвитку поширюються і на сільську місцевість. Зокрема, ринок праці малих міст надає ширші можливості для несільськогосподарської зайнятості сільського населення, там концентрується інституційний та інфраструктурний потенціал, існує доступний ринок збуту для дрібних сільських підприємств тощо.

В Україні державна підтримка малих міст практично відсутня. 2015 року втратила чинність постанова Кабінету Міністрів України (КМУ) про Державну цільову програму підтримки соціально-економічного розвитку малих міст на 2011–2015 роки. Під час першого етапу її реалізації (2011–2013) передбачалися розробка та прийняття нормативно-правових актів щодо соціально-економічного розвитку малих міст та удосконалення територіального управління. На практиці ж останній нормативно-правовий акт, який було ухвалено на загальнодержавному рівні стосовно малих міст, датовано 2012 р. Це постанова КМУ про деякі питання проведення моніторингу соціально-економічного розвитку малих міст. Було заплановано, що Міністерство економічного розвитку і торгівлі здійснить його у III кварталі 2012 року (перенесено з 2011 р.), однак цього не відбулося.

Існує нагальна потреба в розробці нової дієвої цільової програми підтримки соціально-економічного розвитку малих міст, яка враховуватиме також посилення взаємозв'язків у напрямі «місто — село».

Зміна пріоритету від підтримки агропромислового сектору до всебічного розвитку сільських поселень у процесі формування та впровадження сільської політики. У сучасних умовах автоматизації сільськогосподарської праці та контролю обсягів її виробництва з метою запобігання перенасичення ринку в країнах ЄС аграрний сектор не здатний забезпечити необхідну для сільського населення кількість робочих місць. У 2000 р. в процесі реформування Загальної сільськогосподарської політики (Common Agricultural Policy, CAP) було заявлено про важливість розвитку сільських поселень, диверсифікації їхньої економіки, сприяння соціальному розвитку, зниження рівня бідності, підтримки інфраструктури, підвищення якості надання медичних послуг, збереження та зміцнення екосистем тощо. Задля цього була збільшена частка фінансування розвитку сільських територій з 10 % бюджету CAP у 2000–2006 до 25 % у 2007–2013 рр. Таке збільшення було забезпечене шляхом запровадження семирічних регіональних програм розвитку сільських районів (Regional Rural Development Programmes, RDPs) [10].

В Україні також втрачає свої позиції секторальний (галузевий) підхід до формування політики сільського розвитку. Було затверджено Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року, в якій визначено стратегічні цілі, заходи з розвитку регіонів та сільських поселень зокрема. Стратегія охоплює комплекс найбільш актуальних завдань щодо розвитку сільських поселень, не обмежуючись підтримкою сільськогосподарського сектору економіки. Вона містить дієвий механізм реалізації, у тому числі на рівні селищних та сільських рад. Фактично по-

літику розвитку сільських поселень закріплено як складову державної регіональної політики, а контроль за її виконанням покладено на Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. Це цілком логічно, оскільки інтеграція сільських поселень до єдиного соціально-економічного простору регіонів неможлива без збалансування розвитку на рівні «місто — приміська територія — сільська територія».

Для належного виконання завдань цієї стратегії важливо посилити горизонтальну і вертикальну взаємодію центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, а також забезпечити дотримання нормативів фінансування Державного фонду регіонального розвитку. Щорічний обсяг державного фонду регіонального розвитку у державному бюджеті регламентовано не менш як 1 % доходів загального фонду. Однак у 2015 році у ДФРР було закладено 2,9 млрд грн (що складає 50 % від нормативу), у 2016 р. — 3,0 млрд грн (44 % відповідно).

Активізація інституційної складової програм розвитку сільських поселень і посилення горизонтальної та вертикальної взаємодії між різними інститутами в розробці програм і проектів сільського розвитку та сільського розселення. Прикладом такої взаємодії є розробка та реалізація програм розвитку сільських регіонів — PDR. На початку періоду програмування держави-члени ЄС можуть запропонувати одну національну або набір регіональних програм до Єврокомісії, співпрацюють з комісією щодо корегування та адаптування цих програм до конкретних пріоритетів їх сільських територій і бюджетних обмежень. На етапі реалізації органи держав ЄС здійснюють управління і поточний контроль за їх виконанням. На регіональному та муніципальному рівні країн ЄС діють спеціальні відділи та агенції сільського розвитку, що навчають робочі групи сільських громад та консультують їх з питань підготовки проектів та оформлення заявок на фінансування в рамках програм PDR.

Активізації горизонтальної та вертикальної взаємодії між різними органами місцевого самоврядування може сприяти Програма ЄС для України «U-LEAD з Європою», спрямована на підвищення рівня інституційного розвитку органів влади, у тому числі на рівні селищ та сіл, для ефективної реалізації децентралізації, регіональної політики та забезпечення активної участі громадян у місцевому розвитку. Її бюджет становить 97 млн євро, а термін реалізації — 2016—2020 рр. Участь сільських і селищних громад у цій програмі дасть їм змогу налагодити необхідну співпрацю з суб'єктами регіональної політики у виявленні і реалізації прихованого та недооціненого потенціалу сільських поселень кожного регіону, підготовці інвестиційних проектів з розвитку сільських територій та місцевої інфраструктури.

Використання експериментальних короткотермінових цільових проектів для визначення ефективного інструментарію політики розвитку сільських поселень. Їх прикладом є трирічний проект «Майбутнє європейського села» — EURUFU (The Future of European Rural Areas), який складався з 17 пілотних проектів щодо розвитку соціальної інфраструктури, соціального житла, освіти, можливостей працевлаштування, мобільності і громадського транспорту. Проект базувався на принципах: міждисциплінарного підходу; залучення широкого кола активних учасників, зацікавлених у розвитку місцевих ініціатив та використанні підходу «знизу догори»; запровадження консультацій, зустрічей, дискусій, тренінгів для обміну досвідом між цільовими групами на місцевому рівні як найбільш ефективного каналу для просування ідей, концепцій та досвіду передової практики розвитку села (на протигагу масовим комунікаціям).

Українські сільські громади також мають можливість долучатися до подібних пілотних проектів, однак на практиці багатьом із них бракує організованості у налагодженні співпраці з координаторами проектів. Так, у рамках Швейцарсько-українського проекту «Підтримка децентралізації в Україні» DESPRO у регіонах започатковано проведення громадських обговорень, консультацій, тренінгів щодо вироблення методології складання стратегій розвитку сільської території та розробки місцевих стратегій розвитку. Керівники проекту на місцевому рівні (Івано-Франківської, Сумської, Вінницької, Дніпропетровської та Полтавської областей) вказують на проблеми щодо співпраці з громадами, які не створюють робочі групи та ігнорують запрошення на відвідування семінарів. З метою уникнення подібних випадків доцільно посилити роз'яснювальну роботу серед лідерів територіальних громад щодо можливостей, які відкриваються завдяки співпраці з міжнародними проектами, а також гарантувати консультативну допомогу щодо складання відповідної звітності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Більшість українських сільських поселень, особливо периферійних, перебуває в глибокій кризі. Тому назріла нагальна потреба в розробці оновленого механізму розвитку сільських поселень, орієнтованого на мінімізацію й розв'язання гострих демографічних, соціально-економічних та інфраструктурних проблем. Найбільш актуальними і першочерговими для впровадження в Україні інструментами в частині розвитку сільських поселень є ті, що ґрунтуються на принципі субсидіарності і передбачають активну концентрацію зусиль на місцевому рівні, вибір пріоритетів розвитку за принципом «знизу-догори», а також організацію місцевого партнерства та формування полюсів сільського зростання.

Перспективні дослідження у цьому напрямі мають бути пов'язані з обґрунтуванням механізмів здійснення успішних трансформаційних перетворень у сфері сільського розселення, орієнтованих на збереження соціально-демографічного потенціалу, модернізацію соціальної інфраструктури, зміцнення економічної основи сільських поселень. Зокрема, у напрямках: розроблення і реалізації ефективних програм і проектів соціально-економічного розвитку поселень, розвитку публічно-державного партнерства на селі, самоорганізації сільських територіальних громад засобами децентралізації територіального управління та адміністративно-територіальних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ризики європейського інтеграційного проекту: виклики та можливості для України: аналіт. доп. / Клименко І.В., Ус І.В. ; за ред. Я.А. Жаліла; Нац. ін-т стратег. дослідж. — К. : НІСД, 2012. — 83 с.
2. Спільний європейський економічний простір: гармонізація мегарегіональних суперечностей : монографія. / За заг. редакцією Д.Г. Лук'яненка, В.І. Чужикова. — К. : КНЕУ, 2007. — 544 с.
3. Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України : монографія. / В.В. Борщевський, Х.М. Притула, В.Є. Крупін та ін. / Інститут регіональних досліджень НАН України. — Львів, 2012. — 217 с.
4. Малько Ю. Конвергенція політики сільського розвитку в європейському просторі // Науковий вісник. — 2014. — Вип. 14 «Демократичне врядування» [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf
5. Стегней М.І. Сучасні напрями забезпечення сталого розвитку сільських територій: європейський досвід і українські реалії // Актуальні проблеми економіки. — 2013. — № 3 (141) [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ape_2013_3_14.pdf.
6. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів : [монографія] /

- [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць]; за ред. М.С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ : Видання Нац. держав. ун-т, 2015. — С. 221–229.
7. Rural Development Programmes 2014-2020 // European Commission. — 2015 [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/country-files/common/rdp-list_en.pdf.
 8. Долишній М.І., Паламарчук М.М., Паламарчук О.М., Шевчук Л.Т. Соціально-економічне районування України / НАН України; Інститут регіональних досліджень. — Львів, 1997. — 50 с.
 9. Sur Quels Critères A Été Établi Le Zonage? // La Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale. — 2016 [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу <http://zonages.territoires.gouv.fr/sur-quels-criteres-ete-etabli-le-zonage>.
 10. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information / European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development. — 2013 [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf.

REFERENCES

1. Klymenko, I.V., & Us, I.V. (2012). *Ryzyky yevropeiskoho intehtratsiinoho proektu: vyklyky ta mozhlyvosti dlia Ukrainy [Risks European integration project: challenges and opportunities for Ukraine]*. Ya.A. Zhalilo (Ed.). Kyiv : NISD [in Ukrainian].
2. Luk'ianenko, D.H., & Chuzhykov, V.I. (Eds.). (2007). *[Spilnyi yevropeyskyi ekonomichnyi prostir: harmonizatsiia meharehionalnykh superechnoste] A common European economic space: harmonization meharehionalnykh contradictions*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].
3. Borschevs'kyj, V.V., Prytula, Kh.M., & Krupin, V.Ye. (2012). *Rozvytok silskykh terytorii v systemi yevrointehratsiinykh prioritetiv Ukrainy [Development silskih territory system evrointehratsiinykh priorities of Ukraine]*. Lviv: Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
4. Mal'ko, Yu. (2014). Konverhentsiia polityky silskoho rozvytku v yevropeiskomu prostori [The convergence of rural development policy in the European]. *Naukovyj visnyk - Scientific Bulletin, Vol. 14*. Retrieved from http://www.lvivacademy.com/vidavniststvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf [in Ukrainian].
5. Stehnej, M.I. (2013). Suchasni napriamy zabezpechennia staloho rozvytku silskykh terytorii: yevropeyskyi dosvid i ukraïnski realii [Current areas of sustainable rural development: European experience and Ukrainian realities]. *Aktualni problemy ekonomiky - Recent economic problems, 3 (141)*, 125-133. Retrieved from http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/ap_2013_3_14.pdf
6. Zajats, T.A., Diakonenko, O.I., Kravtsova, T.H. & Zajats, V.S. (2015). Rural settlements of Ukraine: potential output. *The development of the Ukrainian economy under the influence of economic, social, technological and environmental trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.); Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy; Zaporizkyi natsionalnyi tekhnichnyi universytet; Natsionalnyi hirnychyi universytet. Dnipropetrovsk : NHU [in Ukrainian].
7. Rural Development Programmes 2014-2020. (2015). *European Commission*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020/country-files/common/rdp-list_en.pdf [in English].
8. Dolishnii, M.I., Palamarchuk, M.M., Palamarchuk, O.M., & Shevchuk, L.T. (1997). *Sotsialno-ekonomichne raionuvannia Ukrainy [Socio-economic regionalization of Ukraine]*. Lviv: Institute of Regional Research of the NAS of Ukraine [in Ukrainian].
9. Sur Quels Critères A Été Établi Le Zonage? (2016). *La Délégation interministérielle à l'aménagement du territoire et à l'attractivité régionale*. Retrieved from <http://zonages.territoires.gouv.fr/sur-quels-criteres-ete-etabli-le-zonage> [in French].
10. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information. (2013) *European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 26.12.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.093>

УДК 316.334.55 : 316.422 (477)

JEL CLASSIFICATION: J 11, J 19

Л.В. ГОЛОВКО

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., старш. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ЗМІНИ ПРОСТОРОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК

Досліджено сучасні тенденції розвитку сільських населених пунктів України в контексті динамічних змін їх основних просторових характеристик. Виявлено особливості трансформаційних зрушень у сільських поселеннях за людністю та віддаленістю їх від найближчих адміністративно-господарських центрів (райцентру, сільської, селищної та міської ради) і об'єктів соціальної інфраструктури (дошкільних, загальноосвітніх і лікарняних закладів). Визначено характер впливу просторових параметрів поселень на процеси трансформації поселенської мережі, що полягає у структурному перерозподілі сільських поселень, зокрема у їх здрібненні та поляризації структури сільського розселення. Виявлено загрози скорочення мережі дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладів, що ускладнюють процес надання населенню якісних освітніх послуг внаслідок дії просторового (зростання відстані до об'єктів соціальної сфери) та географічного чинників. Обґрунтовано взаємозв'язок віддаленості сільських поселень від об'єктів медичної інфраструктури та обмеженості отримання населенням якісних медичних послуг.

Установлено позитивний вплив нових форм (котеджних) поселень на розвиток соціальної інфраструктури сіл. Обґрунтовано необхідність активізації адміністративно-територіальної реформи на найближчу перспективу. Запропоновано напрями територіального вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів і підвищення рівня життя населення України.

Ключові слова: сільські поселення, сільське населення, трансформаційні зміни, просторові характеристики, територіальний аспект, поселенська мережа, соціально-економічний розвиток, соціальна інфраструктура.

Л.В. Головка

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., старш. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

© ГОЛОВКО Л.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 1 (29): 93–108

93

СЕЛЬСКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ: ТРАНСФОРМАЦИОННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК

Исследованы современные тенденции развития сельских населенных пунктов Украины в контексте динамических изменений их основных пространственных характеристик. Выявлены особенности трансформационных изменений в сельских поселениях по населенности и размещению относительно ближайших административно-хозяйственных центров (райцентров, сельских, поселковых и городских советов) и объектов социальной инфраструктуры (дошкольных, общеобразовательных и лечебных учреждений). Определено влияние пространственных параметров поселений на процессы трансформации поселенческой сети, которое характеризуется в структурном перераспределении сельских поселений, в частности в их уменьшении и поляризации структуры сельского расселения. Выявлены риски, возникающие вследствие сокращения сети дошкольных и общеобразовательных учебных заведений, что в конечном итоге приводит к усложнению процесса предоставления населению качественных образовательных услуг в результате усиления действия пространственного (увеличение расстояния до объектов социальной сферы) и географического факторов. Обоснована взаимосвязь между отдаленностью сельских поселений от объектов медицинской инфраструктуры и ограниченностью получения населением качественных медицинских услуг.

Определено положительное влияние новых (котеджных) форм поселений на развитие социальной инфраструктуры села. Обоснована необходимость активизации административно-территориальной реформы на ближайшую перспективу. Предложены направления территориального выравнивания социально-экономических условий развития сельских населенных пунктов и повышения уровня жизни населения Украины.

Ключевые слова: сельские поселения, сельское население, трансформационные изменения, пространственные характеристики, территориальный аспект, поселенческая сеть, социально-экономическое развитие, социальная инфраструктура.

L.V. Holovko

PhD (Economics), Senior Research

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Ukraine, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: holovko_lilia@ukr.net

RURAL SETTLEMENTS OF UKRAINE: TRANSFORMATION CHANGES OF SPATIAL CHARACTERISTICS

The modern trends of the development of rural settlements of Ukraine in the context of dynamic changes of their basic spatial characteristics are investigated. The features of transformational changes in rural settlements for populations and remoteness of the nearest administrative and economic centres (district centre, village, town and city councils) and social infrastructure (kindergartens, schools and hospitals) are considered. The character of the influence of spatial parameters of settlements is determined in the transformation process of the settlement network, which is a structural reallocation of rural settlements, including the growth of processes of grinding and polarization patterns of rural settlements. There exists a threat of a decrease in network of preschool and secondary schools, which complicates the process of providing quality educational services to population as a result of spatial (increase of the distance to the social sphere) and geographical factors. The relationship of remoteness of rural settlements from medical infrastructure facilities and limits of receiving quality health services by the population is grounded. The positive impact of the new forms of (cottage) settlements on the development of social infrastructure of villages is determined. The necessity of intensification of administrative reform in the near future is grounded. The directions to take in the effort to territorially equalize the social-economic conditions of rural areas and improve the living standards in Ukraine are given.

The positive impact of the new forms of the (cottage) settlements on the development of social infrastructure of villages is set up. The necessity of intensification of administrative reform in the near future is grounded. The directions of territorial equality of social-economic conditions of rural areas and improvement of living standards in Ukraine is offered.

Keywords: rural settlements, rural population, transformation changes, spatial characteristics, the territorial aspect, settlement network, social-economic development, social infrastructure.

Постановка проблеми. У наш час посилюються процеси деградації структури сільської поселенської мережі, зокрема її здрібнення, глибокої деформації демографічного потенціалу, зменшення кількості сільських населених пунктів і земельного фонду цільового використання сільських поселень. Актуальними є заходи зі збереження та розвитку національної сільської поселенської мережі, передусім відродження дрібних і малих сільських поселень.

Актуальність теми. Сучасна соціально-економічна ситуація в Україні призвела до зміни просторових характеристик сільських поселень. Значущими залишаються питання збереження демографічних параметрів відтворення їх населення, створення належних умов доступності отримання ним якісних соціальних послуг зі зменшенням витрат.

З огляду на це актуальності набуває визначення впливу на умови життя та праці сільського населення трансформаційних змін у просторових характеристиках сільських поселень України. Результати дослідження є актуальними у процесі децентралізації. Формування спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) сприяє економічному зростанню сільських поселень, покращує умови отримання соціальних послуг сільським населенням. Створення ОТГ – це гарантована економічна підтримка державою модернізації доріг, соціальних закладів, транспортного сполучення, в першу чергу, між сільськими населеними пунктами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу питанням трансформаційних змін сільської поселенської мережі приділяли вітчизняні й зарубіжні вчені у контексті вивчення аграрного сектору економіки і сільських територій. Теоретико-методологічним питанням соціально-економічних досліджень сільського розселення на національному та регіональному рівні, проблемам соціального розвитку сільських поселень присвятили праці А.І. Доценко (A.I. Dotsenko), В.О. Джаман (V.O. Djaman), О.І. Дяконенко (O.I. Dyakonenko), Т.А. Заяць (T.A. Zajats), Т.Г. Кравцова (T.G. Kravtsova) [1–7]. Проблеми соціального розвитку і комплексної перебудови сіл, реформування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України висвітлювали Г.М. Рогожин (G.M. Rogozhin), О.Г. Рогожин (O.G. Rogozhin) [8, 9]; проблеми комплексного розвитку сільських територій – О.В. Заставецька (O.V. Zastavetska) [10], Д.О. Мотруніч (D.O. Motrunich), М.К. Орлатий (M.K. Orlatyi), О.І. Павлов (O.I. Pavlov).

Демографічна і поселенська криза та її вплив на деструктивні зміни в сільській місцевості України через встановлення тенденцій, чинників, ареалів поширення була досліджена І.В. Прокопою (I.V. Prokora) та О.Л. Поповою (O.L. Popova), які розробили пропозиції щодо удосконалення методології визначення меж сформованого явища [11].

Регіональні особливості функціонування сільського сектору, відтворення та використання головної складової його потенціалу, соціальних ресурсів за умов трансформаційних змін економічних відносин – досліджено Л.О. Шепотько (L.O. Shepot'ko), І.В. Прокопою (I.V. Prokora), С.О. Гудзинським (S.O. Gudzunc'ky) [12].

Відзначаючи вагомий внесок вітчизняних науковців, варто вказати на недостатню дослідженість питань розвитку сільських поселень із врахуванням трансформаційних змін їхніх просторових характеристик.

Мета статті – виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських поселень на основі оцінки їхніх просторових характеристик у контексті територіального розвитку.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі суспільного розвитку вагоме місце у розселенні населення України належить сільській поселенській мережі, яка

є середовищем для проживання, праці та відпочинку сільських мешканців [1, с. 7]. Для виявлення сучасних тенденцій розвитку сільських поселень України оцінено їхні просторові характеристики в контексті територіального розвитку за визначеними показниками: площа населеного пункту, щільність сільського населення, густота сільських поселень, розташування поселень відносно адміністративно-господарських центрів і об'єктів соціальної інфраструктури.

2014 року в Україні, як і в більшості європейських країн, щільність сільського населення становила 23 особи/км² (середня щільність населення – 75 осіб/км²). Сільські регіони в країнах ЄС більш густозаселені, ніж міські. Щільність сільського населення значно варіює у різних країнах. У сільських районах щільність населення становить, осіб/ км² : Швеція та Фінляндія – 8–9, Франція – 58, Велика Британія – 28, Іспанія – 23, максимальна щільність сільського населення є в Нідерландах – 45 осіб/км². У деяких областях України вона становить 64 – 11 осіб/км², у Чернівецькій – 64 особи/км², Закарпатській – 61, Львівській – 45, Тернопільській – 43, Вінницькій – 30, Луганській – 11 осіб/км² (рис. 1).

У регіональному розрізі найвища густота сільських поселень (понад шість сіл на 100 км²) сформувалася у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій, Полтавській і Сумській областях. Найнижчою є густота сіл (2–3 села на 100 км²) у Херсонській, Одеській та Запорізькій областях.

Трансформація соціально-економічного розвитку сільських територій, занепад соціальної інфраструктури, негативні демографічні процеси призвели до структурного перерозподілу сільських поселень. Постійне збільшення кількості дрібних (до 49 жителів) та малих (50–99 жителів) сільських поселень супроводжується зростанням якісних відмінностей між ними і середніми (500–999 жителів), невеликими (100–299 і 300–499 жителів) та великими (людністю понад 1000 жителів) сільськими поселеннями.

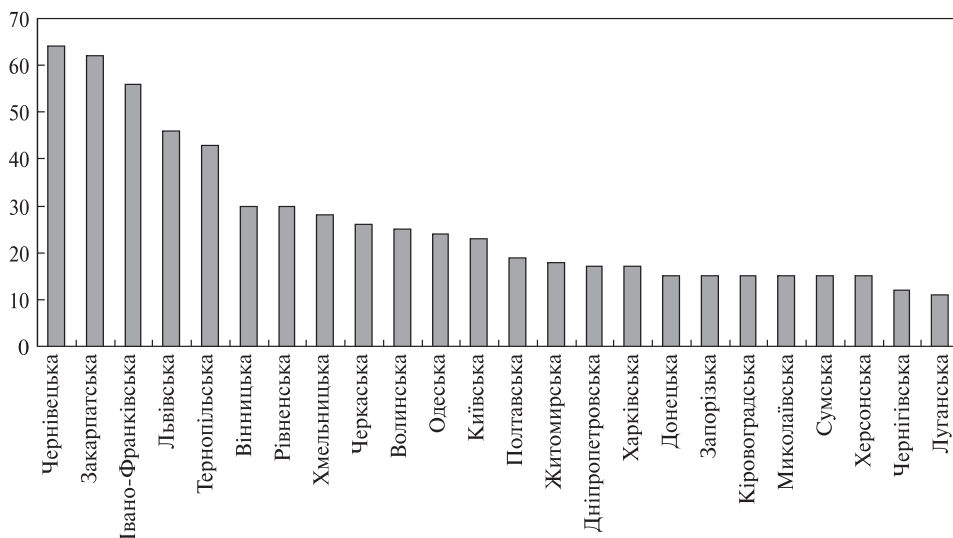

Рис. 1. Щільність сільського населення, осіб на 1 км², 2014 р.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Протягом 1996–2014 рр. у структурі поселень частка дрібних населених пунктів збільшилась майже на 6 %, малих — на 0,8 %. У системі сільського розселення дрібні та малі села переважають у північних і північно-східних регіонах України (у Чернігівській, Полтавській, Сумській та Харківській областях). На більшості території поширені середні і великі села. Значна концентрація населення спостерігається у великих селах — понад 50 % сільського населення України. Однак, тривала депопуляція та міграційний відтік молоді призводять до вимирання сіл, зумовлює зростання кількості сільських населених пунктів, які не мають населення і не зняті з обліку, зокрема, у 2005 р. їх нараховувалось 215, у 2014 р. — 369 [15, с. 13]. Збільшення кількості таких поселень унеможливорює відновлення процесів їх самовідтворення за рахунок власного демографічного потенціалу, призводить до погіршення використання природних та матеріальних ресурсів певної території, формування депресивності їхнього розвитку. На сучасному етапі суспільного розвитку практично кожне четверте українське село перебуває під загрозою зникнення.

Під прискоренням процесів поляризації структури сільського розселення розуміємо дисбаланс у перерозподілі груп сільських поселень за людністю: збільшення значної частки дрібних поселень (до 49 осіб) по відношенню до інших груп поселень розпочалось внаслідок зменшення кількості невеликих поселень із людністю 200–299 та 300–499 жителів. Формування тенденцій скорочення людності у сільських населених пунктах призвело до значного збільшення площі господарської території цих поселень, обсягу земельних ділянок у розрахунку на одного жителя та розширення площ садових кооперативів (табл. 1).

Міграційна активність молоді, прогресивне збідніння селян, дисбаланс ринку праці внаслідок незначного працевлаштування молодих спеціалістів посилили негативний вплив на розвиток житлового будівництва та призвели до зменшення площ під новобудови у всіх категоріях сільських поселень країни. Так, у 2014 р. порівняно з 1996 р. площі під нове житлове будівництво у 2,6 рази зменшились у великих сільських населених пунктах, в 1,7–2,0 разів — у всіх інших групах сільських населених пунктів.

Сталий розвиток у сфері сільського будівництва у регіональному аспекті спостерігається в деяких областях України. Зокрема, в 2014 р. в Запорізькій області питома вага площі під нове житлове будівництво до загальної площі сільських населених пунктів по групах поселень становить, %: з людністю 100–199 осіб — 6,6 %, 200 — 299 осіб — 7,1 %, 300 — 499 осіб — 6,5; у Львівській області у поселеннях з людністю 200–299 осіб — 7,2, з 300–499 осіб — 6,4. Найвищі в Україні показники питомої ваги площі під нове житлове будівництво спостерігаються в Херсонській області у групі дрібних та малих поселень — 16,3 % [15, с. 105]. На сучасному етапі розвитку сільських поселень динаміка введення в експлуатацію загальної площі житла має епізодичний характер нарощування обсягів забудови в сільській місцевості.

Для відновлення демографічного потенціалу у трудонедостатніх і таких, що занепадають, селах потрібно створювати ефективні фінансово-кредитні механізми, які забезпечать економічну доступність житла (в першу чергу для молодих спеціалістів і багатодітних сімей). Упровадження програм житлового будівництва в сільських поселеннях сприятиме подоланню тенденції до стрімкого скорочення сільського населення, відродженню будівельної сфери, діяльності об'єктів соціальної інфраструктури і, як наслідок, сталому розвитку територій. Забезпечення сільського населення житлом у селах, віддалених від об'єктів соціальної інфраструктури потребує координації зусиль владних структур і першочергового вирішення транспортних питань та покращення стану доріг як до сільських поселень, так і на їх території.

Упродовж 1996–2014 рр. трансформаційні процеси у розподілі сільських населених пунктів за відстанню до адміністративно-господарських центрів супроводжувались тенденціями:

- збільшення частки дрібних поселень (з людністю менше 49 осіб) до загальної кількості сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані 10 км до райцентру на 6,5 %, на відстані 5–10 км – 3,3 % відповідно, 3–5 км – 0,7 %, до 3 км – 4 % (рис. 2);
- збільшення частки невеликих поселень (100–199 осіб) до загальної кількості сільських населених пунктів, що знаходяться на відстані 5–10 км до райцентру, на 0,5 %, відповідно на відстані 3–5 км – 2,4 %, до 3 км – 2,1 % (табл. 2).

Занепад соціальної інфраструктури села ускладнює умови отримання сільської освіти, можливості підвищення культурного рівня населення, отримання якісного медичного обслуговування, особливо жителями віддалених сільських поселень. Також це призводить до деградації поселенської мережі, зниження добробуту селян, їхньої економічної активності та поляризації розвитку сільських територій.

Знелюднення сіл України призводить до зникнення бюджетних установ. Упродовж 1996–2014 рр. збільшилась кількість сільських населених пунктів, що не мають основних об'єктів соціальної інфраструктури, це створює загрози суспільному розвитку. Нині понад 65 % сільських поселень від загальної кількості сільських населених пунктів не мають дошкільних закладів (рис. 3), більше половини поселень (55 % від загальної кількості сільських населених пунктів) – не мають шкіл (рис. 4).

Внаслідок демографічної кризи опинилась під загрозою деформації мережа загальноосвітніх навчальних закладів малих та середніх сіл, що створює проблему якості надання освітніх послуг. Упродовж 2006–2014 рр. зберігалась негативна тенденція до зростання кількості поселень людністю 300–499 осіб, що не мають загальноосвітніх закладів, а найближчий знаходиться на відстані 3–5 км (рис. 4).

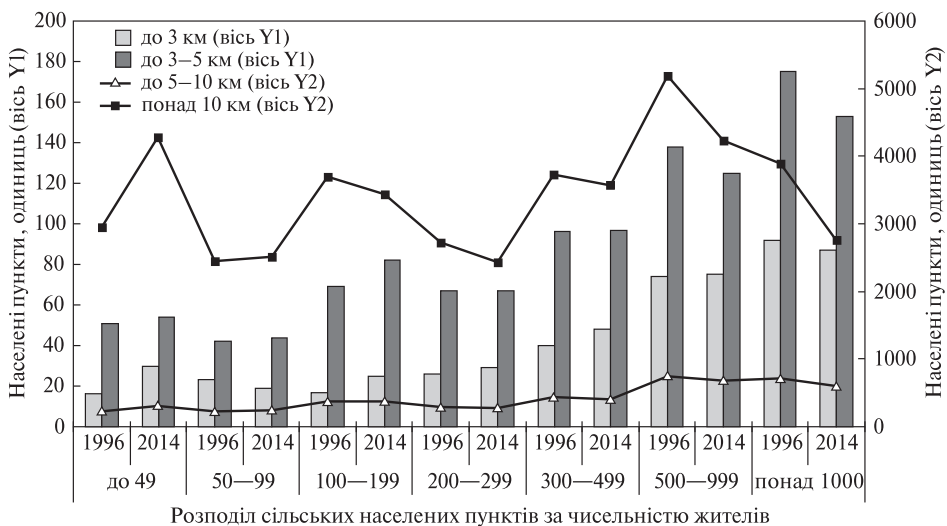

Рис. 2. Розподіл сільських населених пунктів України за відстанню до райцентру у 1996 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Таблиця 1. Основні характерні особливості сільських населених пунктів України, 1996–2014 рр.

Параметри населеного пункта	Всі населені пункти, одиниць		У тому числі з чисельністю жителів												понад 1000			
			менше 99			100–199			200–299			300–499			500–999			
	1996	2006*	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	1996	2006	2014	2014
Кількість населених пунктів, тис. од.	28,6	28,3	27,0			6,0	6,8	7,5				3,1	3,0	2,8	4,3	4,3	4,1	3,6
Питома вага населених пунктів, %	100	100	100	23,9	27,7	21,0	23,9	27,7				10,9	10,7	10,4	15,0	21,5	18,9	13,3
Площа населених пунктів, млн га	4,9	5,4	5,5	0,3	0,4	0,3	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	0,3	0,4	0,4	1,4	1,6	1,5	1,9
Площа під нове житлове будівництво																		
• тис. га	187,2	139,5	103,0	12,8	12,2	13,6	13,4	12,2	12,7	11,4	9,5	25,2	23,1	18,2	52,6	39,0	29,0	24,8
• частка у загальній площі сільських населених пунктів, %	3,8	2,6	1,9	6,8	11,8	4,7	9,6	11,8	4,1	3,1	2,4	4,1	3,1	2,2	3,7	2,5	1,9	1,3
Площа господарської території, млн га	44,2	48,3	46,4	2,2	3,1	3,7	3,3	4,2	3,1	3,7	3,7	3,1	3,7	3,7	12,9	14,2	12,7	14,6
у тому числі, у розрахунку на 1 жителя, га	0,3	0,3	0,3	0,8	1,4	0,6	1,1	1,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,3	0,4	0,4	0,2
Площа земельного запасау, млн га	–	3,4	2,9	–	0,2	–	0,2	0,2	–	0,2	0,2	–	–	–	–	1,2	0,9	0,8
Площа земельного державного резерву, млн га	–	1,5	1,1	–	0,09	–	0,1	0,09	–	0,1	0,09	–	–	–	–	0,5	0,3	0,3
Площа земель садових кооперативів, тис. га	–	117,1	101,7	–	9,8	–	10,7	9,8	–	7,4	6,0	–	–	–	–	25,6	24,1	38,4

Джерело: [13, с. 10; 14, с. 14, 119; 15, с. 14, 101]; * дані станом на 1 листопада 2005 р.; – дані відсутні.

Таблиця 2. Структурні зміни у розподілі сільських поселень в Україні за відстанню до адміністративно-господарських центрів, 2014 р. до 1996 р. (+/- одиниць, %)

Населені пункти, що знаходяться на відстані до	Усі населені пункти, од.	У тому числі з чисельністю жителів						
		менше 49	50–99	100–199	200–299	300–499	500–999	понад 1000
Райцентру: 3 км, од.*	25	14	–4	8	3	8	1	–5
% **		4,0	–1,9	2,1	0,2	1,4	–1,7	–4,1
3–5 км, од.	–16	3	2	13	0	1	–13	–22
%		0,7	0,5	2,4	0,3	0,5	–1,5	–2,8
5–10 км, од.	–158	83	2	–4	–18	–29	–71	–121
%		3,3	0,5	0,5	–0,1	–0,2	–1,1	–2,9
понад 10 км, од.	–1443	1339	55	–258	–303	–162	–967	–1147
%		6,5	0,9	–0,2	–0,6	0,2	–2,9	–4,0
Сільської (селищної, міської) ради: 3 км, од.	–125	175	35	–34	–29	–119	–127	–26
%		6,3	1,7	–0,2	–0,3	–3,2	–3,6	–0,7
3–5 км, од.	–450	421	14	–86	–231	–302	–211	–55
%		9,4	1,5	0,2	–3,0	–4,3	–3,0	–0,8
5–10 км, од.	–605	645	–28	–174	–301	–324	–336	–87
%		11,6	1,0	–0,6	–3,2	–3,6	–4,1	–1,1
понад 10 км, од.	–292	200	12	–108	–135	–108	–107	–46
%		12,3	2,8	–2,1	–4,3	–3,2	–3,7	–1,8

Джерело: розраховано автором за даними: [13, с. 21; 14, с. 124; 15, с. 106].

* Одиниць, різниця кількості сільських поселень України за відстанню до адміністративно-господарських центрів у загальній кількості поселень, у тому числі поселень за людністю;

** %, частка поселень за людністю у загальній кількості сільських поселень України.

Ускладнення в отриманні соціальних послуг пов'язані також з віддаленістю населених пунктів від зупинки громадського транспорту. В групі великих сільських населених пунктів (понад 1000 осіб) питома вага населення, що мешкає на відстані близько 3 км до найближчої зупинки громадського транспорту, становить 62 % від загальної чисельності населення в групі [15, с. 111]. Відсутність шкіл створює незручності для дітей, які проживають на відстані понад 10 км до загальноосвітньої школи, що потребує налагодження процесу надання якісних транспортних послуг, зокрема за програмою «Шкільний автобус». Питання територіальної доступності населенню соціальних послуг найбільш гостро постало у селах, що мають лінійно-видовжену геопросторову структуру, в тому числі у гірських поселеннях, де регулярно посилюється негативний вплив природних факторів, наприклад, внаслідок стихійних лих: зсувів та повеней.

Рис. 3. Розподіл сільських поселень без дошкільних закладів за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

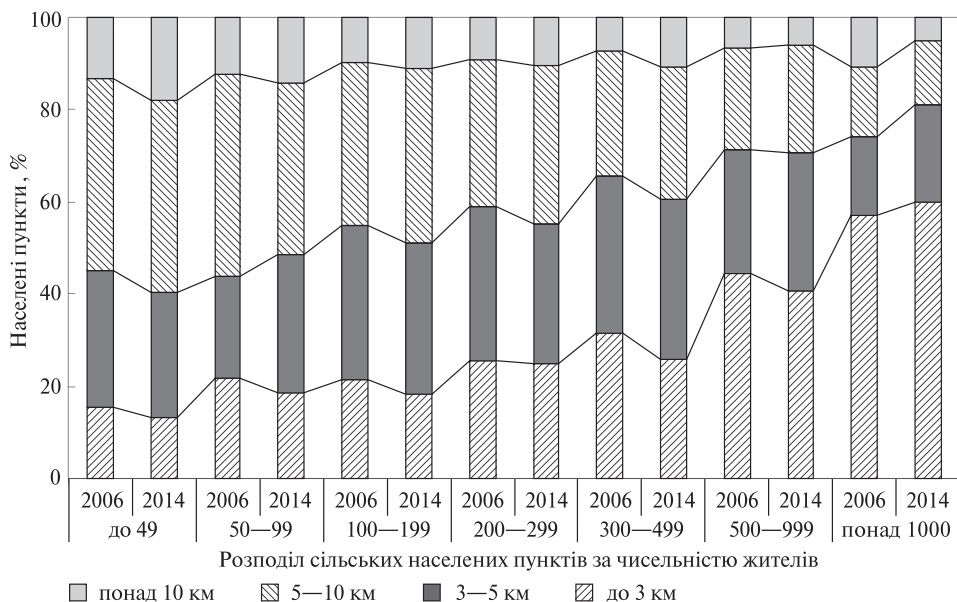

Рис. 4. Розподіл сільських поселень без шкіл за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр.

Джерело: за даними <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Посилення негативної дії просторового фактору зумовлено віддаленістю сіл від об'єктів соціальної інфраструктури, що збільшує загрози відтворення сільського населення, зниження якості його життєвого потенціалу. Відсутність об'єктів медичної інфраструктури, значна віддаленість сільських поселень від найближчого медичного закладу, а також незадовільний технічний стан селищних та районних поліклінік, незабезпеченість останніх відповідним медичним оснащенням та кадровим потенціалом обмежують можливості сільського населення в отриманні доступних медичних послуг, посилюють ризики збереження демографічного потенціалу. Несвоєчасне отримання медичної допомоги зумовлено відсутністю доріг із твердим покриттям, нерозвиненістю дорожньо-транспортної мережі. Оскільки існує тісний зв'язок між обсягом надання медичної допомоги та віддаленістю закладів від споживачів: розташування медичного закладу на відстані понад 5 км від населеного пункту знижує частоту звернень пацієнта на 40 %, понад 10 км – утричі.

Особливо загострилась ця проблема у ході реформ у сфері медицини. Під егідою скорочення кількості ліжко-місць закривають лікарні не тільки в селах, а і в районних центрах. Під загрозу закриття потрапляють пологові будинки, тож майбутнім матерям доводиться отримувати медичні послуги на відстані 30–40 км від місця проживання. Частішають випадки, коли породіллю не встигають довести до пологового будинку, то пологи доводиться приймати у домашніх умовах, що підвищує загрозу поширення вірусних захворювань, призводить до зростання кількості летальних випадків.

У структурі сільських поселень без лікарняних закладів понад 2,3 % поселень людністю 200–299 осіб; 1,5 % – 300–499 осіб; 0,8 % – 500–999 осіб, 0,3 % – понад 1000 осіб (табл. 3). Несвоєчасність надання медичних послуг у дрібних та малих сільських поселеннях збільшує ризик розширення категорії безлюдних сіл, а неукомплектованість медичним оснащенням і відсутність кваліфікованого медичного кадрового потенціалу посилює міграційний відтік молоді із середніх і великих сільських населених пунктів у міста обласного значення, що суттєво впливає на динаміку процесів деформації сільської системи розселення.

Формування ринкових відносин у сфері охорони здоров'я шляхом розширення спектру платних послуг не покращує ситуацію внаслідок збідніння сільського населення. Забезпечення медичного обслуговування в межах населеного пункту за рахунок підтримки територіальної громадської ініціативи не є альтернативним через низький рівень зайнятості населення за місцем проживання. Пріоритетом може бути реформа системи охорони здоров'я, яка передбачає з 2017 р. автономізацію медичних установ (автономізація і надання самостійності за незмінної організаційно-правової форми власності: комунальна установа, державне підприємство). Необхідність змін у мережі закладів охорони здоров'я має визначатись змінами у чисельності населення, його захворюваності та реальними потребами громадян у тих чи інших видах медичної допомоги з урахуванням фактору територіальної віддаленості поселень від місць надання медичної допомоги. Однак без модернізації дорожньо-транспортної інфраструктури процеси соціального реформування є неефективними.

Значно впливає на розвиток соціальної інфраструктури сільських поселень відстань їх від міст і нових котеджних поселень. З розвитком останніх покращується і розвиток сфери сільської соціальної інженерної інфраструктури, забезпечується кращий доступ до прилеглих сільських населених пунктів, об'єктів надання соціальних послуг.

Таблиця 3. Розподіл сільських поселень України без лікарняних закладів за їх відстанню до найближчих об'єктів у 2006 та 2014 рр. (одиниць)

Сільські населені пункти	Усі населені пункти, одиниць	У тому числі з чисельністю жителів											
		менше 99		100–199		200–299		300–499		500–999		понад 1000	
		2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014	2006	2014
Що не мають лікарняних закладів													
• одиниць	9539	9741	5973	6585	2033	1850	462	462	621	248	212	77	69
• частка в загальній кількості населених пунктів, %	33,7	36,1	21,1	24,4	7,2	6,9	1,6	1,6	2,3	0,9	0,8	0,3	0,3
Відстань до найближчого лікарняного закладу, км:													
< 3	2241	2254	1107	1212	533	488	261	186	237	119	109	35	36
3–5	2809	2831	1746	1880	618	586	230	133	187	62	48	20	17
5–10	2699	2902	1932	2210	508	479	149	73	124	31	30	6	9
понад 10 км	1790	1754	1963	1283	374	297	106	70	73	36	25	16	7

Джерело: [14, с. 166; 15, с. 148].

Сучасній урбанізації властиві процеси суспільної трансформації, що супроводжуються активізацією міграції сільської молоді до великих міст. Водночас зберігаються тенденції до зростання темпів заміської деурбанізації як альтернативи міському розселенню. Характерними рисами є розширення зон забудови котеджних селищ на відстані від 20 до 50 км від мегаполісів; власниками котеджів переважно є особи з високим рівнем доходу, які працюють у місті, а живуть у приміській зоні [16].

Унаслідок взаємодії урбанізації та руралізації почали формуватись сільські урбанізовані ареали. Сільські поселення певної території за адміністративно-територіальним поділом належать до сільського адміністративного району, а функціонально-просторово перебувають у зоні впливу обласного центру і характеризуються відносно високою середньою людністю та щільністю сіл. Такими урба-руральними ареалами є концентрації приміських сіл навколо регіональних центрів та великих міст. Причому зв'язки приміських сіл з містом інтенсивніші, ніж у межах районної системи розселення. Населення цих сіл усі соціальні послуги, окрім адміністративно-управлінських, отримує у місті, що зумовлює значне зростання навантаження на міську соціальну інфраструктуру.

Враховуючи сформовані тенденції розвитку сільських поселень, стратегічною альтернативою вдосконаленню системи розселення є територіальне вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів і підвищення рівня життя завдяки впровадженню механізмів підтримки збереження цих пунктів за рахунок коштів суб'єктів підприємницької діяльності та організацій, що функціонують у межах сільських територій.

Залежно від потреб населення на основі резервного потенціалу ресурсної бази та можливостей сільських поселень доцільно розробляти варіанти конструктивних моделей розвитку села, створювати умови для формування нових каналів соціальної мобільності сільських жителів, особливо молоді, що сприятиме покращенню їх соціального статусу і підвищенню рівня суспільного розвитку. Пріоритетним напрямом трансформації розвитку сільських поселень є формування моделей ендегенного розвитку, що базується на максимальному використанні місцевих ресурсів, трудового потенціалу, впровадженні нового механізму перерозподілу коштів локальних бюджетів, формуванні нових форм суспільних партнерських відносин з урахуванням цілеспрямованості розвитку сільських населених пунктів у контексті впливу глобалізаційних процесів на суспільні зміни.

Адміністративно-територіальні зміни сільських населених пунктів України упродовж досліджуваного періоду характеризуються збільшенням території міст за рахунок земель сільських рад, включенням сільських населених пунктів до меж міст, об'єднанням двох і більше таких пунктів. На сучасному етапі їхнього розвитку альтернативою є активізація адміністративно-територіальної реформи.

Трансформаційні зміни в системі сільського розселення зумовлюють необхідність процесів об'єднання громад, підвищення їхньої економічної та соціальної спроможності. Процес об'єднання громад у регіонах України відбувається різними темпами. За даними Інформаційного порталу Об'єднань територіальних громад (ОТГ) України, у Тернопільській області створено 36 ОТГ, Дніпропетровській – 34, Житомирській – 32, Хмельницькій – 26, Львівській – 25, Полтавській – 20, Рівненській – 19 та Чернівецькій – 18. В Україні створені 414 ОТГ: міських – 59, селищних – 122, сільських – 233. За даними Центральної виборчої комісії України у 2017 році планується утворити 550 ОТГ. Ця реформа сприятиме модернізації сільської інф-

раструктури, соціальних об'єктів сільських населених пунктів, формуванню нових центрів економічної активності, підвищенню соціальної циркуляції населення за рахунок виникнення нових моделей саморозвитку сільських поселень.

Водночас структурна перебудова соціально-економічного зростання сільських населених пунктів можлива шляхом диверсифікації сільської економіки; забезпечення дієвості кластерного механізму, зокрема створення територіальних профільних та біцентричних кластерів, що дозволить муніципальним структурам реалізувати інноваційні бізнес-плани локального призначення з можливістю залучення зовнішніх інвестицій, створення нових робочих місць, розширення мережі соціальних підприємств (основна мета діяльності яких — працевлаштування безробітних), що сприятиме збалансованості рівня зайнятості економічно активного населення.

Диференціація поселень за соціальними прерогативами в межах певного регіону зумовлює розширення спектру важелів регуляторної політики країни. Перерозподіл повноважень через надання переваг територіальним громадам у контексті концептуального розвитку поселень, взаємодія локальних владних інституцій з представниками бізнес-структур сприятиме швидкій стабілізації соціально-економічного стану сільських поселень, забезпечить високий рівень добробуту населення та стандартів життєдіяльності.

Усе більшої актуальності набуває територіальний аспект розвитку сільських поселень, у контексті якого доцільним є визначення опорних центрів та зон їхнього впливу на прилеглі поселення з урахуванням віддаленості населених пунктів один від одного з метою мінімізації витрат населення на отримання соціальних послуг.

Пріоритетами розвитку сільського розселення є зміцнення поселенського потенціалу на основі практики створення багатофункціональних центрів соціального розвитку за умови зміцнення ролі місцевих бюджетів у розвитку соціальної сфери шляхом підвищення ефективності управління комунальним майном та землею територіальної громади [5].

Назріла гостра потреба у створенні такої соціальної інфраструктури сільських населених пунктів, яка б враховувала освітні запити сільського населення, забезпечувала ефективне використання фінансових, матеріально-технічних та кадрових ресурсів [17]. Отже, трансформація виробничої і соціальної інфраструктури є основним напрямом модернізації сільських поселень.

Висновки. Формування сучасних тенденцій розвитку сільських поселень тісно пов'язане з їх просторовою основою — територіальним розвитком. На часі глобальними процесами є зменшення загальної кількості сіл унаслідок скорочення сільського населення, зниження темпів його відродження. Водночас зберігаються регіони, в яких щільність сільського населення значно вища, ніж в окремих провідних європейських країнах.

Систематизуючи сучасні тенденції розвитку сільських поселень на основі оцінки просторових характеристик, соціально-економічного розвитку і типологізації, можна визначити такі пріоритетні напрями територіального вирівнювання соціально-економічних умов розвитку сільських населених пунктів та підвищення рівня життя населення:

- розробка концептуальних напрямів державного регулювання організації сільських територій;
- забезпечення державної підтримки всіх типів населених пунктів, які входять до складу поселенської мережі;

- здійснення планування розвитку поселень із використанням потенціальних внутрішніх можливостей, мінімізацією ризику зменшення демографічного і розселенського потенціалу, нарощуванням трудового потенціалу з метою вирівнювання соціально-економічних умов життя та праці сільського населення;
- покращення соціальних параметрів сільських поселень;
- соціально-економічне оновлення сіл, у тому числі за рахунок мобілізації внутрішнього ресурсного потенціалу розвитку об'єднаних територіальних громад;
- створення нових робочих місць у нових альтернативних секторах сільської економіки;
- надання додаткових видів послуг, зокрема нетрадиційних видів сільського зеленого туризму, культури та дозвілля;
- нарощування виробничої та соціальної бази поселень;
- фінансування та інвестування виробничо-економічних та соціально-економічних програм та проєктів;
- регулювання екологічної складової діяльності, землекористування та землеволодіння;
- раціональне використання природних ресурсів у сільській місцевості, врахування особливостей локального розвитку, нових форм ведення сільськогосподарського виробництва, диверсифікація сільської економіки, що вносить значні корективи у формування та впровадження нової політики розвитку сільських поселень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доценко А.І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура : монографія / А.І. Доценко; РВПС України НАН України. — К. : Фенікс, 2010. — 288 с.
2. Джаман М.О. Теорія економіки регіонів : навч. посіб. / М.О. Джаман — К. : ЦУЛ, 2014. — 384 с.
3. Дяконенко О.І. Основні детермінанти трансформації сільського розселення в Україні / О.І. Дяконенко // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Механізм регулювання регіонального розвитку в Україні: [зб. наук. пр.] / НАН України. Ін-т регіональних досліджень; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). — Львів, 2014. — Вип. 5 (109). — С. 381–389.
4. Дяконенко О.І. Вплив на сільське розселення зрушень у продуктивності сільської економіки / О.І. Дяконенко // Демографія та соціальна економіка. — 2016. — № 2 (27). — С. 76–88. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2016.02.076>
5. Заяць Т.А. Державні пріоритети розвитку сільського розселення України / Т.А. Заяць, Г.О. Краєвська // Економіка та держава. — 2014. — № 10. — С. 15–17.
6. Заяць Т.А. Сільські поселення України: потенціал продуктивності // Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів : [монографія] / [Т.А. Заяць, О.І. Дяконенко, Т.Г. Кравцова, В.С. Заяць]; / за ред. М. С. Пашкевич, Ж.К. Нестеренко; М-во освіти і науки України, Запор. нац. техн. ун-т, Нац. гірн. ун-т. — Дніпропетровськ, 2015. — С. 221–229.
7. Кравцова Т.Г. Актуальні проблеми збереження та нарощування людського капіталу сільських територій / Т.Г. Кравцова // Соціально-економічні трансформації в умовах глобалізації: світовий та вітчизняний виміри [текст] : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 1–2 берез. 2013 р.), / ред. кол. : К.С. Шапошников [та ін.]. — Херсон : Гельветика, 2013. — С. 90–92.
8. Рогожин О.Г. Системи розселення як основа для реформування адміністративно-територіального устрою в сільських районах України / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. — 2007. — № 1. — С. 39–49.

9. Рогожин О.Г. Економічні механізми міграцій та природного відтворення населення: концепція демоекономічної ніші / О.Г. Рогожин // Демографія та соціальна економіка. — 2009. — № 1. — С. 61–70. — doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2009.01.061>
10. Заставецька О.В. Шляхи оптимізації розвитку сільських територій в Україні / О.В. Заставецька, Л.Б. Заставецька // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія. — 2014. — № 2. — С. 45–48.
11. Прокопа І.В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І.В. Прокопа, О.Л. Попова // Економіка і прогнозування. — 2008. — № 1. — С. 63–84.
12. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть : У 2 т. Т. 2. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий; НАН України. Ін-т економіки. — К., 2003. — 467 с.
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / Управління соціальної статистики Мінстату України. — К. 1996. — 86 с.
14. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. І.В. Качалова]; Державний комітет статистики України. — К. 2006. — 207 с.
15. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України : стат. зб. / [відп. за вип. О.О. Кармазіна]; Державна служба статистики України. — К. 2014. — 187 с.
16. Полулях С. Деурбанізація. — 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://polite.com.ua/digest/3470-.html>
17. Головка Л.В., Жаховська В.Л., Цісецький О.Є. Проблеми розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів / В.Л. Жаховська, Л.В. Головка, О.Є. Цісецький // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України — Тернопіль : ВПЦ ТНЕУ «Економічна думка», 2014. — С. 16–24.
18. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information [Електронний ресурс] // European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development. — 2013. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf.

REFERENCES

1. Dotsenko, A.I. (2010). Silske rozselennia v Ukraini: dynamika ta struktura [Rural resettlement in Ukraine: dynamics and structure]. Kyiv : Phenix [in Ukrainian].
2. Dzhaman, M.O. (2014). Teoriia ekonomiky rehioniv [The theory of regional economies]. Kyiv : CEL [in Ukrainian].
3. Dyakonenko, O.I. (2014). Osnovni determinanty transformatsii silskoho rozselennia v Ukraini [The main determinants of transformation of rural settlement in Ukraine]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy. Mekhanizm rehuliuвання rehionalnoho rozvytku v Ukraini - Socio-economic problems of the modern period Ukraine. Mechanism of regulation of regional development in Ukraine*, Vol 5(109), 381-389 [in Ukrainian].
4. Dyakonenko, O.I. (2016). Vplyv na silske rozselennia zrushen u produktyvnosti silskoi ekonomiky [The impact on the rural population shifts in the productivity of the rural economy]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 2 (27), 76-88. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2016.02.076> [in Ukrainian].
5. Zajats, T.A. & Kraievs'ka, H.O. (2014). Derzhavni priorytety rozvytku silskoho rozselennia Ukrainy [Government development priorities of rural settlement Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava - Economics and the State*, 10, 15-17 [in Ukrainian].
6. Zayats, T.A., Dyakonenko, O.I., Kravtsova, T.H., & Zayats, V.S. (2015). Rural settlements of Ukraine: potential of productivity. *Economic development of Ukraine under the influence of economic, social, technological and ecological trends*. M.S. Pashkevych, Zh.K. Nesterenko (Ed.); MON Ukraine; ZNTU; NMU. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
7. Kravtsova, T.H. (2013). Aktualni problemy zberezhenia ta naroshchuvannia liudskoho kapitalu silskykh terytorii [Actual problems of preservation and growth of human capital in rural areas]. Proceedings from Socio-economic transformation in the context of globalization: international and domestic dimensions '13: *Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia (1-2 bereznia 2013 roku) — International Scientific and Practical Conference*. (pp. 90-92). Kherson : Helvetika [in Ukrainian].

8. Rohozhyn, O.H. (2007). Systemy rozselennia yak osnova dlia reformuvannia administratyvno-terytorialnoho ustroiu v silskykh raionakh Ukrainy [Settlement system as a basis for reforming the administrative-territorial structure of rural Ukraine]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 39-49 [in Ukrainian].
9. Rohozhyn, O.G. (2009). Ekonomichni mekhanizmy mihratsii ta pryrodnoho vidtvorennia naselennia: kontseptsiiia demoekonomichnoi nishi [The Economic Mechanisms of the Population Migrations and Human Reproduction: the Demo-Economic Niche Concept]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and social economy*, 1, 61-70. - doi: <https://doi.org/10.15407/dse.2009.01.061> [in Ukrainian].
10. Zastavetska, O.V. & Zastavetska, L.B. (2014). Shliakhy optymizatsii rozvytku silskykh terytorii v Ukraini [Ways to optimize rural development in Ukraine]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Heohrafiia - Scientific notes Ternopil National Pedagogical University named after Vladimir Hnatyuk. Series: Geography*, 2, 45-48 [in Ukrainian].
11. Prokopa, I.V., & Popova, O.L. (2008). Zaselenist silskykh terytorii: destruktyvni zminy i zahrozy [Population of rural areas, and the threat of destructive changes]. *Ekonomika i prohnozuvannia - Economics and Forecasting*, 1, 63-84 [in Ukrainian].
12. Shepot'ko, L.O., Prokopa, I.V., Hudzyns'kyj, S.O., & Yarovyj, V.D. (2003). Rural sector Ukraine the Millennium. *Social resources of rural areas*. NAN Ukraine. In-t ekonomiki. (Vols. 1-2; Vol. 1). Kyiv [in Ukraine].
13. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (1996). Kyiv : Management of Social Statistics Ministry of Statistics Ukraine [in Ukrainian].
14. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2006). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
15. *Sotsialno-ekonomichne stanovyshche silskykh naselenykh punktiv Ukrainy [Socio-economic position of rural settlements of Ukraine]*. (2014). Kyiv : State Statistics Office of Ukraine [in Ukrainian].
16. Polulyakh, S. (2007). Deurbanizatsiya [Deurbanizatsiia]. *polite.com.ua* Retrieved from <http://polite.com.ua/digest/3470-.html> [in Ukrainian].
17. Holovko, L.V., Zhakhovs'ka, V.L. & Tsisets'kyj, O.Ye. (2014). Problemy rozvytku sotsialnoi infrastruktury silskykh naselenykh punktiv [Problems of development of social infrastructure of rural areas]. *Rehionalni aspekty rozvytku produktyvnykh syl Ukrainy - Regional aspects of development of the productive forces of Ukraine*, 19, 16-24 [in Ukrainian].
18. Rural Development in the European Union Statistical and Economic Information (2013). *European Commission Directorate-General for Agriculture and Rural Development*. Retrieved from http://ec.europa.eu/agriculture/statistics/rural-development/2013/full-text_en.pdf [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 06.01.2017.

<https://doi.org/10.15407/dse2017.01.109>

УДК 64.036-058.32:303.094.5 (477)

JEL CLASSIFICATION: I31, C18, C55

N.M. ROMANCHUK

PhD (Economics), Researcher

Ptoukha Institute for Demography and Social Studies

of the National Academy of Sciences of Ukraine

01032, Kyiv, Blvd. Taras Shevchenko, 60

E-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

MULTI-SOURCE DATA APPROACH IN EVALUATIONS OF HOUSEHOLD STANDARD OF LIVING

The paper deals with the approach of multi-source data use to evaluate the indicators of standard of living of households including high income households which are usually associated with higher unit non-response rate in sample surveys. Two approaches that are based on complex use of several sources of information are presented. The first approach implies the formation of cumulative microdata set which is based on the results of Household Budget Survey for few periods. Such approach serves to assess the social and demographic profile of high income households. It is shown that the second approach presupposes the formation of a corrected microdata set with the use of the results of Household Budget Survey and additional source of information either as the data of System of National Accounts or the results of Salary Survey or the data of Fiscal Office. With the second approach it is possible to obtain more accurate evaluations of expenditures and incomes of households and of high income ones as well.

Keywords: multi-source data approach, data of Household Budget Survey, data of System of National Accounts, data of Salary Survey, fiscal data, high income households.

Н.М. Романчук

канд. екон. наук, наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ ДЕКІЛЬКОХ ДЖЕРЕЛ ДАНИХ ДЛЯ ОЦІНЮВАННЯ ПОКАЗНИКІВ РІВНЯ ЖИТТЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Розглянуто основні підходи до використання декількох джерел даних для оцінювання показників рівня життя домогосподарств, у тому числі домогосподарств із порівняно високим рівнем доходів, які часто відмовляються брати участь у вибіркових обстеженнях. Викладено два підходи, що ґрунтуються на комплексному використанні даних із декількох джерел інформації різних рівнів агрегації. Перший із

© ROMANCHUK N.M., 2017

запропонованих підходів передбачає формування кумулятивного масиву даних мікрорівня, що ґрунтується на результатах вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств за кілька періодів. Підхід використовується для оцінки соціально-демографічного профілю домогосподарств із високими доходами. Показано, що другий запропонований підхід передбачає формування скоригованого масиву даних мікрорівня на основі результатів вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств і додаткового джерела інформації, зокрема даних системи національних рахунків, або результатів вибіркового обстеження відомостей про заробітну плату працівників підприємств, або даних фіскальної служби. Застосування другого підходу уможливорює отримання точніших оцінок показників рівня життя домогосподарств/населення, в тому числі домогосподарств із високими доходами.

Ключові слова: комплексне використання даних із декількох джерел, дані вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств, дані системи національних рахунків, дані вибіркового обстеження відомостей про заробітну плату працівників, дані фіскальної служби, домогосподарства із високим рівнем доходів.

Н.Н. Романчук

канд. екон. наук, науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

e-mail: Romanchuk_Nataliia@ukr.net

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕСКОЛЬКИХ ИСТОЧНИКОВ ДАННЫХ ДЛЯ ОЦЕНКИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ЖИЗНИ ДОМОХОЗЯЙСТВ

Рассмотрены основные подходы к использованию нескольких источников информации для оценивания показателей уровня жизни домохозяйств, в том числе домохозяйств со сравнительно высоким уровнем доходов, которые, как правило, отказываются участвовать в выборочных обследованиях. Изложено два подхода, основанные на комплексном использовании данных из нескольких источников информации разных уровней агрегации. Первый из предложенных подходов предполагает формирование кумулятивного массива данных микроуровня, на основе результатов выборочного обследования бюджетов домохозяйств. Метод предназначен для оценки социально-демографического профиля домохозяйств с высоким уровнем доходов. Показано, что второй предложенный подход предполагает формирование скорректированного массива данных микроуровня, на основе результатов выборочного обследования бюджетов домохозяйств и данных дополнительного источника информации, таких как данные системы национальных счетов, или результаты выборочного обследования данных о заработной плате работников предприятий, или данные фискальной службы. Применение второго подхода делает возможным получение более точных оценок показателей уровня жизни домохозяйств/населения, в том числе, домохозяйств с высоким уровнем доходов.

Ключевые слова: комплексное использование данных из нескольких источников, данные выборочного обследования бюджетов домохозяйств, данные системы национальных счетов, данные выборочного обследования данных о заработной плате работников предприятий, данные фискальной службы, домохозяйства с высоким уровнем доходов.

Introduction. The majority of studies concerning standards of living of population and its various income groups are based on the analysis of household budget sample surveys. However, the general issue of the survey conducting is the constantly growing unit non-response rate, which significantly affects the quality of these survey results. Besides, the higher non-response rate is typical of high income households/individuals [1]. Hence, one of the problems of evaluation of these households' standard of living is the lack of relevant and reliable information concerning their incomes and expenditures, welfare, etc. On this basis, the evaluations of population which are based on the results of the mentioned surveys are obviously biased towards the poorer households. The following problem is topical from the point of view of reliable and actual evaluations of whole population's standard of living.

Analysis of recent publications highlights the main approaches aimed at improving the reliability of data based on sample surveys results, in terms of both unit non-response bias reduction and approaches to evaluating indicators of household/population standards of living with the use of multi-source data.

The approach which is capable of improving the reliability of estimates and decreasing non-response rate implies oversampling of potentially high income households/individuals [2, p. 34–35]. Also, complex sample design, i. e. few sampling frames, could be applied for this purpose [3, p.147].

Additional widely used approach for verification of income evaluations based on results of budget sample surveys is the record linkage. It involves merging the survey data and tax records for the same period and the same person to verify the data of household incomes (Manfred, A. et al. (2014) [4].

The approach that uses multi-source data is applied for evaluation of the well-offs' expenditures as presented in Ogay, M. (2011) [5]. The paper shows the results of study with different data sources: results of Household Living Condition Survey, data of System of National Accounts, the information of Kyiv city household electricity consumption. In [5] the results of approach, the key indicators of standard of living are shown and compared but the author does not specify the methodology of implementation and limitations of such approach in detail.

Theoretical aspects of using data from various sources, including results of sample surveys are presented in Sarioglu, V. (2005) [6]. However, the paper does not refer to the use of multi-source data while studying small groups of households/populations, in particular the use of the most appropriate sources of information.

The lack of technical procedures of implementing the developed approaches which are presented in most publications significantly limits the possibility of their replication in other studies. The actual paper deals with presentation of detailed procedures for the implementation of the suggested methodological approaches in studies of household groups, which are characterized by a significant non-response rate in household budget sample surveys.

Thus, the **aim of this paper** is to present the methodological approaches in order to increase of reliability of assessment of indicators of household standards of living with the use of multi-source data. These approaches are developed to minimize the impact of high income households' non-response when conducting the sample survey and they are based on disposable data from various sources of different levels of aggregation.

Main results. Based on the analysis of the recent publication, the additional information can be applied in order to increase the reliability of sample survey data and to reduce the unit non-response. It can be used at the following stages:

- data collection (e. g. when conducting a sample survey) to provide the correct representation of households/individuals with the required characteristics [1; 2; 3];
- during the study/evaluation with the use of disposable information (data which has been obtained already). It means that the data from various sources concerning the same subject (i. g. household incomes) could possibly improve the reliability of final evaluations [4; 5].

This paper aims to present the approaches to the more reliable assessment of indicators of household standards of living including high income households, which are based on the simultaneous and complex usage of disposable data from different sources of information. The specific feature of the complex use of multi-source data lies in the fact that additional data is used only for adjustment and improvement of the reliability of the main information. The necessary data are:

- microdata (main source of information) – the results of household budget sample survey (hereinafter – HBS);
- macrodata (additional source of information), for instance:
 - fiscal data – data of State fiscal offices, e. g. centile distribution of the employed by their labour incomes;
 - information concerning salaries of the employed based on the results of sample surveys of enterprises (salary sample surveys);
 - data of household sector of the System of National Accounts – information concerning final consumption expenditures of households.

Employing the relevant statistical tools provides simultaneous use of main and additional sources of information which results in adjusted microdata sets. These datasets are used for more adequate complex assessment of indicators of standards of living of households/population (including high income households).

So, the use of multi-source data of different levels of aggregation provides the formation of new (adjusted) datasets. It can be achieved with two methodological ways (Fig. 1). They could be used separately or simultaneously, depending on a study's aim.

The first approach presupposes the formation of cumulative microdata set by joining the results of HBS of several years. The formation of cumulative microdata set provides *ad hoc* increase of high income households' records in dataset of HBS of the certain year through their accumulation within few periods. Increasing the number of observation units in a cumulative

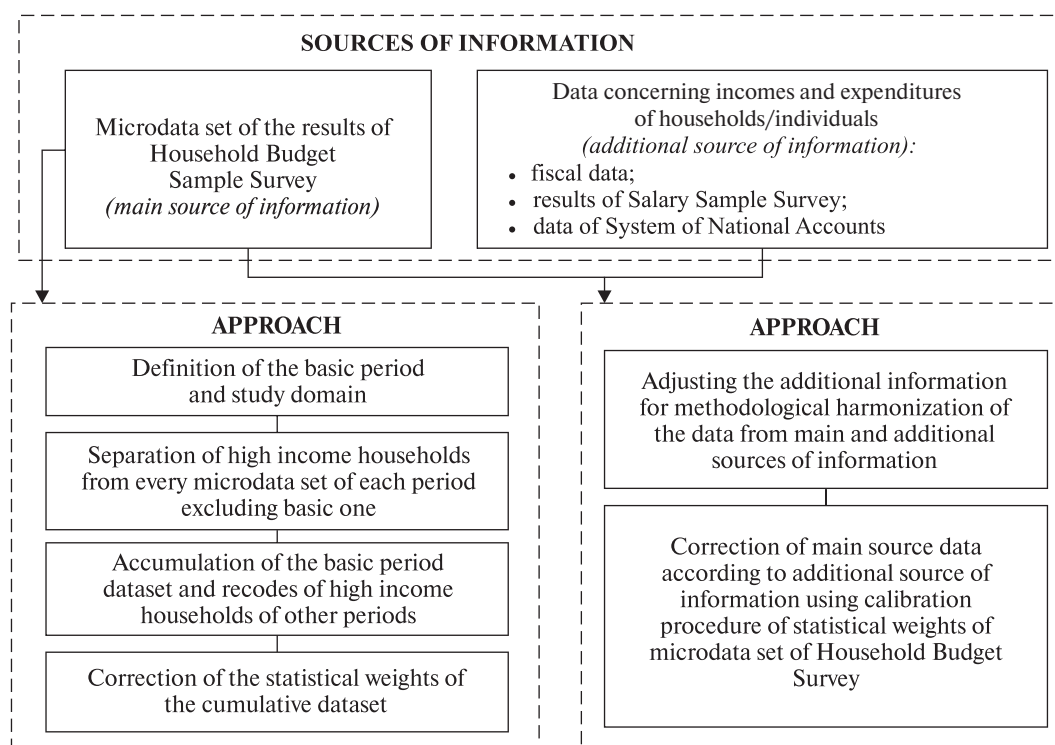

Fig. 1. Methodological approaches for formation of the adjusted microdata set based on multi-source data

Source: compiled by the author.

dataset requires correction of system of statistical weights to ensure the correspondence of the results of survey to the population. Besides, the cumulative dataset is based on information of different time periods, so there is a necessity to adjust monetary variables, i. e. incomes, expenditures, etc., whose values are exposed to the impact of inflation.

The major reason to develop and apply this approach is the usually small number of households/individuals with high incomes in HBS dataset of a single period (year). The share of these households assessed by various criteria is 0.1%–1.4% of total number of households of Ukraine (evaluations are based on the results of the *Household Living Condition Sample Survey*, 2012). This means that for reliable evaluations of demographic, social and economic characteristics of these households the formation of cumulative dataset with enlarged number of their records is quite beneficial. On methodological basis such procedure is possible because of:

- annual sample rotation which makes it impossible to interview the same households repeatedly in a few year period;
- the consumption behavior of households for a few years could be defined as inertia;
- households' standards of living have relatively low probability of significant changes during relatively short period of time (in a case of stable economic and political conditions).

The suggested methodological approach includes:

- increasing number of records of high income households in the dataset by the means of their accumulation in a single HBS microdata set;
- value adjustment of monetary indicators for a few periods within one dataset;
- correction of statistical weights of cumulative microdata set by applying special adjusting procedures.

The adjustment of monetary indicators implies the harmonization of amounts of household incomes, expenditures and other indicators which have monetary value. This adjustment procedure presupposes the harmonization of all monetary values with the baseline.

Depending on what the research is aimed at the monetary variables could be adjusted by the means of:

1. Consumer Price Index (hereinafter – CPI);
2. relative units.

The first type of adjustment should be used in an analysis, which requires the consideration of inflation impact on household incomes (i.e. their purchasing power). The leveling of inflation impact on the values of goods and services consumed by households during the studied periods as well as the purchasing power of household incomes needs additional information, such as CPI that reflects the changes of the monetary value of the consumer basket which includes a fixed set of consumption goods and services.

The procedure for adjustment with the use of relative units is simplified so there is no need for additional information, and it could be used in rough analysis (see Fig. 2).

Algorithm for formation of the cumulative dataset is based on three adjacent periods and presupposes the adjustment of monetary variables with the use of CPI includes the following stages:

1. Harmonization of the monetary variables for the base period prices.

At this stage the baseline values of household incomes, expenditures, etc. are determined with the use of CPI. For the three periods the calculations are as follows:

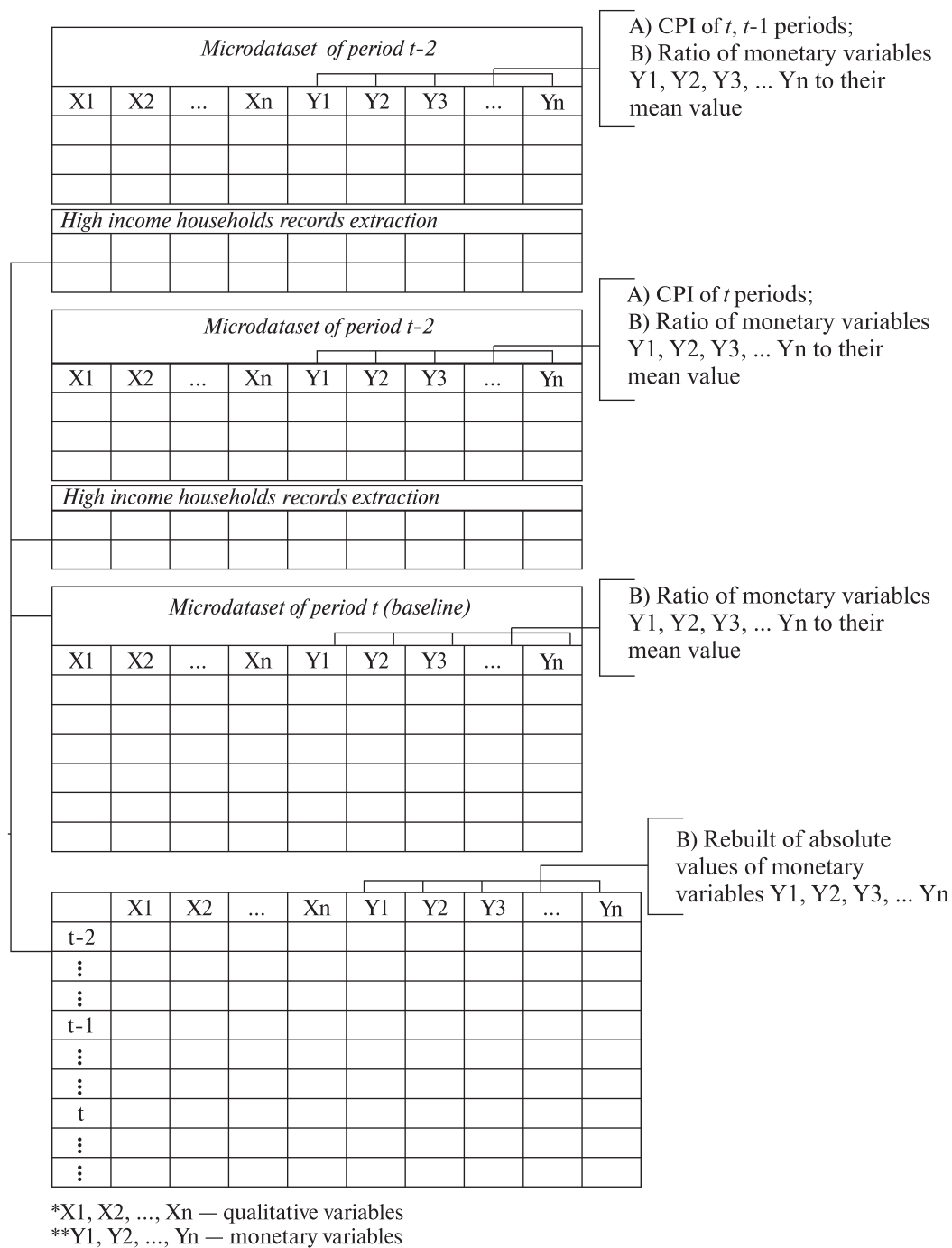

Fig. 2. Scheme of formation of cumulative microdata set with the use of A) CPI; B) relative units

Source: compiled by the author.

$$h_i^{*t} = h_i^{t-2} * \tilde{NPI}_i^{t-1} * CPI_i^t \quad (1)$$

$$h_i^{*t} = h_i^{t-1} * CPI_i^t \quad (2)$$

where t – baseline period;

$t-1, t-2$ – prior periods for baseline t ;

h_i^{*t} – monetary variable of t -th household which is expressed in the base period prices;

h_i^{t-1}, h_i^{t-2} – the values of monetary variable of t -th household which is expressed in the prices of $t-1, t-2$ periods;

CPI_i^{t-1}, CPI_i^t – CPI of baseline and $t-1$ period;

2. Identification and extraction of high income households records from the microdata sets.

The application of this approach involves prior selection of a criterion for high income household identification in order to define the target population group. Such criterion reflects the level of income, expenditures, etc. or the share of population which, according to the researcher, identifies high income households. Accordingly, the records of high income households/individuals identified by the use of this criterion are extracted from datasets for all periods (but not from the baseline one).

3. Increase of the number of records within dataset of the base period.

Information, which is extracted at the previous stage and represents the households/individuals who meet the defined criterion, should be attached to the microdata set of the base period.

4. Adjustment of statistical weights of base period dataset.

The increased number of records on high income households/individuals in the baseline dataset presupposes adjusting the statistical weights of the other records. This stage substantiates that the assessments of cumulative dataset (the number of households/individuals, their distribution by region, type of area) meet the population estimates of the base year. The method of iterative approximation or the calibration of dataset weights can be used for the adjustment procedure (see Fig. 2A).

In order to use variables expressed in relative units, the relative values (ratios) of monetary indicators of each record (household/individual) are calculated to make the use of information possible for different periods in one cumulative dataset (see Fig. 2B).

Algorithm for construction of cumulative microdata set with the use of relative units is provided by the following stages:

1. Calculation of mean values for each of the monetary variables.

Within the microdata sets of each studied period the mean value of the monetary indicator for all the records (households or individuals) should be defined.

2. Ratios construction.

Mean values calculated at the previous stage are used for calculation of relative values for each record. The mentioned calculations are as follows:

$$h'_{i,t1} = \frac{h_{i,t1}}{m_{t1}} \quad (3)$$

$$h_{i,t2}^* = h_{i,t1}' g m_{t2} \quad (4)$$

where $h_{i,t1}'$ – ratio of of hth indicator for the ith household in $t1$ period;

$h_{i,t1}'$ – value of hth indicator value for the ith household in $t1$ period;

m_{t1}, m_{t2} – mean values of hth indicator in $t1, t2$ periods, respectively;

$h_{i,t2}^*$ – reconstructed value of hth indicator for the ith household for $t2$ period.

3. The identification and extraction of high income households from the microdata sets. Methodologically, the stage corresponds to p. 2 of the previous algorithm.

4. The information on households which are extracted at the previous stage is joined to the base period microdata set. The stage reflects the p. 3 of the previous algorithm.

5. The reconstruction of absolute values of monetary indicators in the cumulative dataset. They are calculated as multiplication of the relative values (ratios) and mean value defined for base period (see Fig. 2B).

Application of the above-mentioned approach is appropriate when analyzing characteristics of small groups of population, including high income households, when characteristic evaluations of these groups, e.g. the region of residence, the size and composition of the household, type of residence area, employment, level of education etc., vary substantially which are assessed on the basis of sample survey data.

The second approach provides the formation of adjusted microdata set based on harmonization of multi-source data: information from main data source (microdata) and additional information (see Fig. 1). The implementation of this approach is aimed at harmonizing data from different sources and different levels of aggregation with the use of special statistical tools. The use of calibration procedure of statistical weights is the most beneficial. In general, the idea of the procedure is to transform the statistical weights of HBS dataset using external (additional) information.

As already mentioned, data of SNA, fiscal information or results of salary sample survey may be used as additional information. Selection of one of these information sources depends on the purposes of the research, the reliability of the information source, the coverage of the studied population. Besides, sources must have the same or similar period and regularity of publication and be available for users etc.

According to the results of previous studies, the most accessible data source for this approach is from SNA. However, the use of this source is often doubtful in terms of methodological comparability of the HBS and SNA data in case they are the sources of information which differs substantially in methodological nature. Sample surveys data are received from respondents (household members), SNA data are aggregate information from various branches of statistics that is balanced within the whole economy. In order to maximize the compatibility of these information sources, imputed rent, subsidies of population should be excluded from SNA data. In case of the SNA as is used additional information source, the system of statistical weights of the HBS microdataset is calibrated according to the structure of household final consumption expenditures of SNA.

The practical implementation of the approach with the use of SNA as additional information during the evaluations of households welfare including incomes and expenditures of

high income households [8] show a significant decline of the quality of statistical weights, provided when the household expenditures' structure of the SNA and one of the HBS do not substantially correspond each other because of several reasons mentioned above. So, the gap between main data and additional information can be «artificially» reduced to improve the quality of weights after calibration.

The results of the salary sample survey can be also used as a source of additional data as well. In this case, workers' salary data from survey results need to be adjusted for the amount of tax payments and deductions, because HBS records contain net income of individuals (employees). When it is necessary to use the results of salary survey, the calibration procedure of statistical weights of HBS microdata set agrees with the decile employees' salary distributions which are evaluated on the base of the results of two surveys.

It is beneficial to use fiscal data as additional information such as centile income distribution of tax payers (defined by place of their registration) grouped by region. Amounts of fiscal data on salary taxes and fees must be reduced to harmonize two types of data methodologically. The application of calibration procedure adjusts the employees' salary distributions derived from fiscal data and HBS results.

When the latter two sources of information are used, the application simultaneously of two sources of data (HBS results and salary survey data or HBS results and fiscal data) that are characterized by the different statistical unit – household and individual – is possible. For the purpose of leveling of the mentioned methodological inconsistencies of data sources the estimations of employees' salary distribution (deciles) of additional data are used. These estimates are compared with the distribution of employed household members (individuals) that are aggregated into households whose weights are calibrated at the next stage.

It is sufficient to note that the use of the mentioned data sources as additional information gives a close estimation results. In particular, the table below shows the comparison of the Gini index estimates obtained by means of adjusted microdata set and the results of Household Living Conditions Sample Survey (hereinafter – HLCS).

Table. Gini index evaluated by the adjusted data set and the results of HLCS

Additional data source used in calibration procedure	Data source for Gini index evaluation	
	Adjusted dataset	HLCS results
SNA*	0.27	0.23
Salary Survey*	0.26	0.23
Fiscal data**	0.24	0.23

*Y2012 data

**Y2015 data

Source: calculated by the author

Calibration procedure is defined methodologically as procedure of re-weighting used to incorporate auxiliary information. The calibrated weights are obtained by minimizing the distance between the calibration weights and weights that are calibrated, provided that the calibration weights give more reliable estimates of the auxiliary variables for population [7].

When the results of salary survey data as additional information are used, the problem of calibration could be defined as the follows:

$$\left\{ \begin{array}{l} 0.5 \sum_{i=1}^n \frac{(w_i - d_i)^2}{d_i} \rightarrow \min; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{1i} = Dec1; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{2i} = Dec2; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{3i} = Dec3; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{4i} = Dec4; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{5i} = Dec5; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{6i} = Dec6; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{7i} = Dec7; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{8i} = Dec8; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{9i} = Dec9; \\ \sum_{i=1}^n w_i dec_{10i} = Dec10. \end{array} \right. , \quad (5)$$

where d_i – statistical weights of ith household before calibration, $i=1,2,\dots, n$;

n – population;

w_i – statistical weights of ith household after calibration, $w_i = g_i d_i$;

$dec_{1i}, dec_{2i}, \dots, dec_{10i}$ – salary of employed household members, defined by 1st – 10th deciles of employees' salary distribution which is defined using HBS results, where i – the number of household;

$Dec_{1i}, Dec_{2i}, \dots, Dec_{10i}$ – amounts of salary of household members grouped by decile which are defined by employees' salary distribution based on the results of salary sample survey.

It is sufficient to note that some aspects of the second approach should be highlighted. It must be emphasized that during the evaluation procedure, initial data (records) of the sample survey are not changed; procedure implies only modification of statistical weights of surveyed households. The shortcoming of the approach application is the potential increase of variation of weights and, therefore, the decreasing of reliability of evaluations. Calibration

procedure changes high income households' weights to the larger ones in order to «increase» the number of high income households in population. But it does not increase the amount of information concerning high income households (i. e. number of their records is unchangeable after calibration). Thus, any social and demographic characteristics of this group of households assessed for the population can vary considerably because of their relatively small number in the survey sample. Accordingly, the reliability of conclusions based on such evaluations is usually insufficient.

So, the procedure of harmonization of multi-source data should be conducted with mandatory quality control of statistical weights which takes place at every stage of gradual implementation of procedure. Evaluation of the quality of statistical weights at each stage of procedure implementation makes it possible to stop calibration if their quality is reduced significantly.

In total, the construction of adjusted microdata set by means of this approach provides more accurate evaluations of basic indicators of household standards of living including high income households.

To sum up, to evaluate some indicators of standard of living of households and also some groups of households which are difficult to survey it is beneficial to use multi-source data. Depending on what the study is aimed, the approaches, presented above as well as the data sources to be used in the evaluation are to be selected. However, it is obligatory to take into account the shortcomings and restrictions imposed by the use of the mentioned approaches.

Conclusions. The lack of reliable information for the research and evaluation of various social and economic phenomena is the problem for major statistical studies. The information concerning the study of population/household standard of living is microdata such as results of household budget sample survey, administrative etc.

One of the approaches referring to evaluating of complex social and economic structures and processes, including incomes and expenditures of high-income households, is the use multi-source data of different levels of aggregation.

Two methodological approaches for the assessment of incomes and expenditures are presented. Their application depends on the research aims and disposable data sources.

In order to determine social and demographic characteristics of high income households or to analyze their specific expenditures the cumulative microdata set based on household budget survey results of a few years is used. The formation of the microdata set presupposes the adjustment of monetary variables of different periods (with the use of Consumer Price Index or relative units). The main disadvantage of such approach is «artificial» increase in the number of records of high income households in a dataset for a period. This implies the addition of information (records) into dataset which is not taken during the survey of a particular year. This procedure makes the study more subjective because it is the researcher who determines the criteria and reasons whether to choose and add information to the dataset.

The approach of cumulative microdata set formation is suggested to evaluate and analyze incomes and expenditures of households/population and their groups as well. Such approach implies the harmonization of multi-source data of different levels of aggregation: main source of information – results of household budget survey (microdata) and additional (auxiliary) information – aggregated macro level data (e. g. data of System of National Accounts or results of sample survey of employees' salary, fiscal data) with the use of calibration procedure of statistical weights of survey microdata set. The advantage of application of the mentioned procedure is the absence of changes for the microdata set records – the only modification is applied to the system of statistical weights. On the contrary, the calibration procedure can

lead to increase of variance of weights which reduce the reliability of final estimates that requires mandatory quality control of statistical weights for every stage of procedure implementation. Besides, the application of the mentioned additional data source gives similar results of assessments of the standard of living indicators of households which are evaluated on the base of cumulative microdata set.

The application of the suggested approaches for studying of incomes and expenditures of households and their groups (e.g. high income households) demands careful examination of all data sources to be used and statistical tools to be applied to clearly understand the final results of research and main restrictions which presuppose the analysis.

LITERATURE

1. Osier G. Unit non-response in household wealth surveys: Experience from the Eurosystem's Household Finance and Consumption Survey [Електронний ресурс] : Statistics Paper Series European Central Bank/Guillaume Osier. — 2016. — No 15. — p. 61. — Режим доступу: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecbsp15.en.pdf?2f354a8519e343ed4bce974d250d87e5>
2. The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey: Methodological report for the first wave [Електронний ресурс] : European Central Bank. — Statistics paper Series. — No 1. — April 2013. — p. 114. — Режим доступу: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecbsp1en.pdf>.
3. Measuring household wealth through surveys [Електронний ресурс] : OECD Guidelines for Micro Statistics on Household Wealth. — 2013. — P.131–159. Режим доступу : <http://www.oecd.org/statistics/OECD-Guidelines-for-Micro-Statistics-on-Household-Wealth-Chapter6.pdf>.
4. Interviewers' influence on bias in reported income [Електронний ресурс]/Manfred A., Vicari B., Bela D. — European Conference on Quality in Official Statistics. — Режим доступу : http://www.q2014.at/fileadmin/user_upload/Antoni_Q2014_socdes_presentation.pdf.
5. Огай М. Методологічні підходи до підвищення надійності оцінювання індексу споживчих цін в Україні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка/Огай Марина Юріївна. — 2011. — №129. — С. 32–34.
6. Сариогло В. Г. Проблеми статистичного зважування вибірових даних : Монографія. — К.: ІВЦ Держкомстату України, 2005. — 264 с.
7. Методика розрахунку системи статистичних ваг для поширення результатів державного вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на генеральну сукупність [Електронний ресурс] : Державний комітет статистики України. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2006/521/metod.htm
8. Методологічні положення щодо коригування показників життєвого рівня домогосподарств з метою врахування доходів і витрат найбільш забезпеченого населення [Електронний ресурс] : Державна служба статистики України. — Режим доступу: https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2014/415/metod_pol_koryg_zhrn.zip.

REFERENCES

1. Osier, G. (2016) *Unit non-response in household wealth surveys: Experience from the Eurosystem's Household Finance and Consumption Survey*. European Central Bank. Retrieved from: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecbsp15.en.pdf?2f354a8519e343ed4bce974d250d87e5>.
2. *The Eurosystem Household Finance and Consumption Survey: Methodological report for the first wave*. (2013). European Central Bank. Statistics paper Series, 1. Retrieved from: <https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpsps/ecbsp1en.pdf>.
3. *Measuring household wealth through surveys* (2013). OECD. Retrieved from <http://www.oecd.org/statistics/OECD-Guidelines-for-Micro-Statistics-on-Household-Wealth-Chapter6.pdf>.
4. Manfred, A., Vicari, B., & Bela, D. (2014). *Interviewers' influence on bias in reported income*. European Conference on Quality in Official Statistics. Retrieved from http://www.q2014.at/fileadmin/user_upload/Antoni_Q2014_socdes_presentation.pdf.
5. Ogay, M. (2011). *Metodolohichni pidkhody do pidvyschennia nadiynosti otsiniuvannia indeksu spozhyvchykh tsin v Ukraini* [Methodological approaches to assessment of the reliability of consumer prices

- index improvement in Ukraine]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Ekonomika - Taras Shevchenko National University Bulletin. Economy*, 129, 32-34 [in Ukrainian].
6. Sarioglu, V. (2005). *Problemy statystychnoho zvazhuvannya vybirkovykh danykh* [Sample data statistical weighting issues]. Kyiv [in Ukrainian].
 7. *Metodyka rozrakhunku systemy statystychnykh vah dlia poshyrennia rezultativ derzhavnoho vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv na heneralnu sukupnist* [The Methodology of statistical weights calculation for the dissemination of the results of the State sample survey of household living conditions to the population]. (2006). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2006/521/metod.htm [in Ukrainian].
 8. *Metodolohichni polozhennya shchodo koryhuvannya pokaznykiv zhyttyevoho rivnya domohospodarstv z metoyu vrakhuvannya dokhodiv i vytrat naybil'sh zabezpechenoho naselennya* [The Methodology of adjustment of indicators of standards of living of household to include incomes and expenditures of high income population]. (2014). State Statistics Service of Ukraine. Retrieved from https://ukrstat.org/uk/metod_polog/metod_doc/2014/415/metod_pol_koryg_zhrn.zip [in Ukrainian].

Article submitted on 21.12.2016.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.12.2016.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.122>

УДК 159.923

JEL CLASSIFICATION: J 31, J 44

В.Я. БРИЧ

д-р екон. наук, проф.

Тернопільський національний економічний університет

46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11

E-mail: v.brych@tneu.edu.ua

Х.А. СНИГУР

канд. екон. наук, старш. викл.

Тернопільський національний економічний університет

46400, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11

E-mail: vira.snigur@gmail.com

АКМЕОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ФАХІВЦЯ НОВОГО ТИПУ

Ефективність процесу розвитку фахівця нового типу визначається як його активністю в реалізації особистісно-професійного потенціалу і досягненням особистісної зрілості та професійної компетентності, так і сформованістю в рамках професійної діяльності акмеологічного середовища. Оптимізувати процес розвитку фахівців нового типу можна за рахунок урахування і реалізації акмеологічних умов і факторів. Акмеологічний підхід до розвитку професіоналізму фахівця нового типу є одним із важливих сучасних підходів, які передбачають дослідження людини як цілісної особистості. Узв'язку з цим особливо актуальними стають розробки акмеологічної моделі формування професійної компетентності, що, в свою чергу, пов'язано з пошуком і виділенням відповідних умов і факторів. З точки зору акмеології особистісно-професійний розвиток — це «процес формування особистості та її професіоналізму в результаті професійної діяльності і професійних взаємодій». У роботі підтверджено, що в процесі формування фахівця нового типу відбуваються розширення інтересів і зміна системи потреб, зростання потреби в самореалізації та саморозвитку, актуалізація мотивів досягнення цілей, підвищення фахової компетентності, пошук нових шляхів вирішення поставлених професійних завдань, розвиток професійно важливих, особистісно-ділових якостей та акмеологічних інваріант професіоналізму. Зазначено, що оптимізувати процес розвитку акмеологічних компетенцій фахівця нового типу можна в рамках акмеологічного супроводу його діяльності. Акмеологічна модель у формуванні фахівців нового типу представлена як система взаємопов'язаних елементів, що забезпечують цілісний процес розробки і реалізації технологій розвитку акмеологічних знань, умінь і навичок.

Ключові слова: акмеологія, акмеологічна модель, фахівець нового типу, компетентність, професійність, нові професійні якості.

В.Я. Брич

д-р екон. наук, проф.

Тернопольский национальный экономический университет

46400, Украина, Тернополь, ул. Львовская, 11

E-mail: v.brych@tneu.edu.ua

© БРИЧ В.Я., СНИГУР Х.А., 2017

Х.А. Снигур

канд. экон. наук, старш. препод.

Тернопольский национальный экономический университет

46400, Украина, Тернополь, ул. Львовская, 11

E-mail: vira.snigur@gmail.com

АКМЕОЛОГИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СПЕЦИАЛИСТА НОВОГО ТИПА

Эффективность процесса развития специалиста нового типа определяется как его активностью в реализации личностно-профессионального потенциала и достижением личностной зрелости и профессиональной компетентности, так и сформированностью в рамках профессиональной деятельности акмеологической среды. Оптимизировать процесс развития специалистов нового типа можно за счет учета и реализации акмеологических условий и факторов. Акмеологический подход к развитию профессионализма специалиста нового типа — один из важных современных подходов, предусматривающих исследование человека как целостной личности. В связи с этим особенно актуальными становятся разработки акмеологической модели формирования профессиональной компетентности, предполагающие поиск и выделение соответствующих условий и факторов. С точки зрения акмеологии личностно-профессиональное развитие — это «процесс формирования личности и ее профессионализма в результате профессиональной деятельности и профессиональных взаимодействий». В работе подтверждено, что в процессе формирования специалиста нового типа происходят расширение интересов и изменение системы потребностей, рост потребности в самореализации и саморазвитии, актуализация мотивов достижения целей, повышение профессиональной компетентности, поиск новых путей для решения поставленных профессиональных задач, развитие профессионально важных, личностно-деловых качеств и акмеологических инвариант профессионализма. Указано, что оптимизировать процесс развития акмеологических компетенций специалиста нового типа можно в рамках акмеологического сопровождения их деятельности. Акмеологическая модель в формировании специалистов нового типа — система взаимосвязанных элементов, обеспечивающих целостный процесс разработки и реализации технологий развития акмеологических знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: акмеология, акмеологическая модель, специалист нового типа, компетентность, профессионализм, новые профессиональные качества.

V. Ya. BRYCH

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Ternopil National Economic University

46400, Ukraine, Ternopil, Lvivska Street, 11

E-mail: v.brych@tneu.edu.ua

H.A. SNIHUR

PhD (Economics), Senior Teacher

Ternopil National Economic University

46400, Ukraine, Ternopil, Lvivska Street, 11

E-mail: vira.snigur@gmail.com

ACMEOLOGICAL MODEL OF THE NEW TYPE OF SPECIALIST

The efficiency of development of the new type of specialist is defined both by their activity in realization of personal and professional potential and achievement of personal maturity and professional competence, as well as by formation within acmeological professional work environment. Streamlining of the process of development of the new type of specialists can be done by considering and implementing acmeological conditions and factors. Acmeological approach to professional development of the new type of specialist is one of important modern approaches that forecast the study of the human as an integrated personality. Consequently, development of acmeological model of professional competence becomes especially relevant, which in turn is related to the search and allocation of appropriate conditions and factors. From the view of acmeology, personal and professional development is «the formation of personality and its professionalism as a result of professional work and professional interactions». It is confirmed that during the formation process of the new type of specialist involves expanding of interests and changing of needs of the system, increase of the need for self-realization and self-development, actualization of motives aimed at achievement of goals, increase of professional competence, finding new ways of solving profes-

sional problems, development of professionally important, personal and professional qualities and acmeological invariants of professionalism. The article states that optimization of the development process of acmeological competences of the new type of specialist is possible within acmeological support of their activities. Acmeological model in forming of the new type of specialists is represented as a system of interrelated elements that ensure the whole process of development and implementation of technologies of the development of acmeological knowledge, abilities and skills.

Keywords: *acmeology, acmeological model, the new type of specialist, competence, professionalism, new professional skills.*

Постановка проблеми. Основу формування особистості фахівця нового типу відповідно до вимог науково-технічного прогресу (далі – НТП) становить розвиток його здібностей – тих індивідуальних, професійних, психологічних і фізичних якостей, з якими безпосередньо пов’язано успішне виконання трудової діяльності. Практика показує, що працівники, які не мають достатньо умінь і навичок з певного виду діяльності, значно довше за інших і з великими труднощами оволодівають фахом, а також більш схильні до помилок і прорахунків. Тому розвиток здібностей, що безпосередньо стосуються фахової майстерності і творчої своєрідності особистості в умовах НТП, набуває особливої значущості.

Актуальність теми. Необхідність формування фахівця нового типу, в діяльності якого дедалі більшої ваги набувають інтелектуальні зусилля, творчість, здатність до освоєння нового, диктують соціально-економічні потреби розвитку нашого суспільства. Як ніколи гострою стає потреба в ініціативній і діяльній особистості, здатній безперервно поповнювати запаси професійних знань і умінь, грамотно ставити цілі у своїй професійній діяльності і досягати їх, творчо підходити до своєї справи.

Виявлення акмеологічних умов і факторів розвитку фахівця нового типу можуть бути використані в рамках кадрової роботи та відповідного супроводу на всіх етапах професійної діяльності, бізнес-тренерами у практиці індивідуального консультування для розробки акмеологічних моделей оптимізації процесу кар’єрного, особистісно-професійного розвитку і підвищення ефективності професійної діяльності, а також самими фахівцями як один із засобів оптимізації процесу їх саморозвитку для досягнення високого рівня конкурентоздатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям нашого дослідження, яке розкриває сутність акмеологічного вчення про особливості розвитку особистості, становлення професійності фахівця нового типу є праці К.А. Абульханової-Славської (K.A. Abulhanova-Slavskaja) [1], А.А. Деркача (A.A. Derkach) [3], С.С. Пальчевського (S.S. Palchevskij) [6], Є.В. Сайко (Ye.V. Sajko) [4], О.В. Москаленко (O.V. Moskalenko) [2].

Цілеспрямовані теоретико-методологічні дослідження проблеми акмеологічного розвитку почалися в 2007 році, коли А.А. Деркач і Є.В. Сайко опублікували в журналі «Світ психології» статтю «Розвиток в акмеології та акмеологічний розвиток в структурі онтогенезу». У вказаній статті і подальших публікаціях ці дослідники розглядали методологічні основи та окреслили проблемне поле досліджень акмеологічного розвитку.

Мета статті. Метою нашого дослідження є аналіз акмеологічних особливостей системи становлення фахівців нового типу і розвитку професійної компетентності та її оптимізації. Практика господарювання показує, що нині необхідно розпочати підготовку фахівців нового типу, які володіли б інтегрованими знаннями, вміннями, навичками та компетенціями, високою загальною і професійною культурою, конкурентоспроможністю, що даватиме їм змогу швидко адаптуватися до нових умов.

Наукова новизна. У процесі дослідження реалізовано гіпотезу ефективності акмеологічного підходу в процесах становлення фахівців нового типу і розроблено акмеологічну модель формування фахівців нового типу.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інформаційного суспільства потребує фахівців нового типу — професіоналів, які творчо становляться до обов'язків і гнучко реагують на соціокультурні зміни.

Ускладнення характеру трудової діяльності актуалізує екстрафункціональні характеристики фахівця як суб'єкта праці. До них належать ті якості і властивості особистості, які виходять за рамки власне професійних характеристик, тобто культура спілкування, естетичне виховання, широка інтелектуальна діяльність, загальна культура людини. Підготовка фахівця нового типу повинна здійснюватись через вплив на різні сфери його особистості: когнітивну, особистісну, професійну. Розвиток когнітивної сфери передбачає цілісне сприйняття навколишнього світу, володіння культурою системного підходу в діяльності, здатність до економічного мислення, вміння швидко оновлювати і поповнювати знання, високу мотивацію до творчості, почуття нового, уміння мислити нестандартно, винахідливість, вміння приймати рішення у ситуаціях невизначеності. Особистісна сфера включає дисциплінованість, ініціативність, почуття відповідальності, комунікабельність, відданість і творче ставлення до справи, вміння відстоювати власну позицію, працювати в колективі, виходячи з інтересів справи. Власне фахова сфера передбачає: фахову етику, підготовку в області маркетингу з урахуванням господарських, соціальних та культурних аспектів нових технологій, фахову гнучкість і мобільність, тобто здатність у разі потреби швидко перекваліфікуватися, вміння вирішувати нетипові завдання, орієнтуватися у світі спеціальностей, опанувати нову професію, знати особливості суміжних. Принципово інший тип фахівця характеризується здатністю до усвідомленого особистісного росту, спрямованістю на подолання стереотипів, розвинутістю фахової відповідальності та прогностичних навичок. Вказані характеристики повністю відповідають якостям життєздатної й успішно адаптованої до складних умов життя і ринку праці особистості.

Предметом вивчення акмеології є особливості шляху людини до вершин фахової діяльності і до зрілості особистості (Н.В. Кузьміна, А.А. Бодальов, А.А. Деркач та ін.). Розрізняють «об'єктивні» і «суб'єктивні» акме [3]. Об'єктивні акме передбачають не тільки високі результати діяльності, а й прояви зрілості особистості, визнані соціумом. Суб'єктивні акме розглядають як рівні діяльності та особистості, усвідомлювані людиною як власні найвищі досягнення, що максимально повно реалізують її можливості на даному етапі розвитку, але не завжди визнаються соціумом.

Акмеологічний підхід до становлення фахівця нового типу, приєднуючись до суб'єктно-особистісного і антропоцентрично-гуманістичного підходу, має і певну специфіку. Він припускає виявлення умов мобілізації у людини налаштувань на найвищі досягнення і найповнішу самореалізацію. Оцінюючи фахівця нового типу, акмеологічний підхід орієнтований не тільки на врахування зовнішніх показників праці (успішність, результативність), внутрішній стан (мотивацію, задоволеність працею), а також на існування особливої мотивації, що спонукає до високопродуктивної праці, до поступового висхідного саморозвитку тощо. Водночас, акмеологічний підхід передбачає вивчення і «психологічної ціни» високих досягнень, тобто забезпечення балансу між окремими сторонами розвитку [3, с. 94]. Основним змістом акмеологічного підходу є виявлення акмеологічних факторів і умов розвитку фахівця нового типу і становлення його професіоналізму.

Рис. Акмеологічна модель формування фахівця нового типу

Джерело: розроблено авторами на основі [3].

Розглянемо формування акмеологічної моделі фахівця нового типу з системних позицій (рисунк), у взаємозалежності з розвитком підсистем діяльності та особистості, нормативного регулювання, мотивації на саморозвиток і фахові досягнення, рефлексивної самоорганізації, а також у плані розвитку творчого потенціалу особистості.

Підсистема професіоналізму діяльності фахівця нового типу характеризується злагодженим поєднанням умінь і навичок на рівні фахової майстерності та високої фахової компетентності, а також акмеологічних інваріантів професіоналізму як фахових базисних вмінь. Професійна компетентність слугує головним когнітивним компонентом у підсистемі професіоналізму діяльності, системою знань, яка постійно зростає, що дає змогу реалізовувати фахову компетентність із високою продуктивністю, розширити коло вирішуваних проблем і питань. Професійна компетентність пов'язана з професіоналізмом людини. Психологічній компетенції належить особлива роль у структурі фахової компетентності. Вона уможливорює продуктивну взаємодію і управління «людською складовою» у керованих системах. Психологічна компетентність — структурована система знань про людину як особистість, індивідуальність, суб'єкт праці та особистість, що включена в індивідуальну або спільну діяльність, здійснює фахові та інші взаємодії. Розглянемо сукупність компонентів, що формують склад психологічної компетентності:

- гностичний — охоплює систему необхідних психологічних знань;
- проектувальний — пов'язаний із процесами передбачення та прогнозування;

- регулятивний або конструктивний — полягає в умінні впливати;
- комунікативний — забезпечує ефективне спілкування.

Охарактеризуємо п'ять провідних взаємопов'язаних видів психологічної компетентності:

- 1) соціально-перцептивна, основою якої є спостережливість та інтуїція;
- 2) соціально-психологічна — передбачає наявність знання закономірностей у поведінці, діяльності та стосунках між членами колективу, професійної групи;
- 3) ауто-психологічна — визначає здатність керувати власним станом і працездатністю, самоефективністю;
- 4) комунікативна — це наявність знань щодо різних стратегій і методів ефективного спілкування;
- 5) психолого-педагогічна — знання методів здійснення впливу.

Акцентуючи увагу на продуктивності фахової діяльності (творчі досягнення, соціальне визнання, особистий успіх і т. п.) на різних етапах життя, акмеологія досліджує особливості діхронічного аспекту буття людини. Одна з першорядних проблем для акмеології — питання становлення і розвитку в різних видах фахової діяльності творчого потенціалу людини. Згідно з шаблонами вікового підходу до акмеологічної проблематики, продуктивністю фахової творчості називають кумулятивний ефект, що є похідним від розкриття вікових можливостей людини, обумовлених такими соціальними чинниками як освіта, кар'єра та ін. Альтернативним є системно-функціональний підхід до акмеології [7], відповідно до якого вона повинна здійснювати вивчення процесів зародження та розвитку творчого потенціалу людини, що сприятиме успіху в фаховій діяльності. Таке вивчення здійснюється з урахуванням психологічних, фізіологічних, культурологічних, генетичних, соціологічних та інших детермінант фахівця, які впливають на його фаховий розвиток, здійснюваний з метою досягнення оптимальної стадії майстерності і бажаного суспільного визнання. Важливою психологічною особливістю успіху є те, що він завжди є очевидним і конкретним, а також є результатом тривалого та конфліктного розвитку суб'єкта діяльності у взаємодії багатьох її детермінант.

Підсистема професійності особистості. Значущою для розуміння суті становлення фахівця нового типу є група завдань акмеології, пов'язаних із: висвітленням феноменології акме як найвищої точки зрілості особистості та її науковим обґрунтуванням; дослідженням суб'єктивних і об'єктивних факторів, що характеризують кількісно-якісні особливості акме; розкриттям механізмів та закономірностей, факт наявності яких потрібний для того, щоб особистість здобула справжнє акме. Це дослідження ступеня зрілості особистості, який показує, наскільки особа сформувалася як громадянин, як фахівець у певній галузі діяльності, а також умови і чинники, які цьому сприяли чи не сприяли.

Фахівцям нового типу, з точки зору теорії зрілої особистості, на нашу думку, притаманні такі характеристики: розвинене відчуття відповідальності, здатність до ініціативної участі в житті суспільства і до продуктивного застосування своїх знань і здібностей, до конструктивного вирішення різних проблемних життєвих ситуацій, що виникають на шляху до максимальної самореалізації.

З точки зору акмеології характерною особливістю зрілості є визнання соціально-психологічних якостей і властивостей людини в групі. Якщо така оцінка є достатньо високою, то соціально-групове визнання не лише покриває, а й виправдовує в очах особистості навіть невдачі в сфері міжособистісних стосунків. Відсутність визнання індивідуума на груповому й особистісному рівні спровокує появу психологічної кризи

особистості. За таких обставин можна говорити про те, що індивід як фахівець і працівник нового типу не відбувся. Беззаперечним є той факт, що для суспільства, особистості важливо продовжити акме — найбільш активний творчий період життя людини.

У системі важливих якостей, що повинні бути притаманні фахівцю нового типу, виділяють [3] особливу групу особистісно-професійних чи особистісно-ділових якостей, а саме: організованість, дисциплінованість, відповідальність, ініціативність, уважність.

Виконання подальших цілеспрямованих досліджень може призвести до виявлення інших якостей.

За підтримки акмеологічних технологій успішно відбувається розвиток значущих фахових і особистісно-ділових якостей. Акмеологічні дослідження підтверджують, що розвиток фаховості працівника співвідноситься з рефлексивною організацією діяльності [4, с. 196].

Вагомою гарантією зростання фахової майстерності фахівців нового типу є розкриття їхнього творчого потенціалу, самореалізація у професійній діяльності. Особистісна креативність обов'язково реалізується в фаховій діяльності, пошуку нових, дієвіших способів вирішення завдань, нетривіальних висновків. Потужним стимулом для піднесення активності особистості є сам процес, отримані нові результати, що позначатимуться на економічній ефективності організації. Креативність як якість особистості повинна мати інноваційне спрямування, тому на практиці креативність отримала назву інноваційної. По суті, досягнення професіоналізму фахівця нового типу є неможливим без новаторського підходу, який полягає в опануванні нових ефективних алгоритмів і способів здійснення діяльності, в нетривіальному вирішенні фахових завдань. Тільки спрямованість на інновації дасть змогу отримати якісно інші результати, реалізовувати прорив у нові галузі фахової діяльності, що призведе до значних економічних і соціальних зрушень в організації та, відповідно, до підвищення життєвого рівня працівників. Брак інноваційної спрямованості може призупинити зростання фахової майстерності. Аналіз діяльності і особистісних якостей осіб, які досягли відчутних професіональних результатів, констатує їхню потужну інноваційну спрямованість [3]. Розвиток у фахівця нового типу інноваційного потенціалу може відбуватися передовсім шляхом відбору належних еталонів і їх дотримання. Хороші результати дають деякі акмеологічні технології рефлексивного змісту.

Підсистема нормативності діяльності і поведінки. Високотренований спеціаліст прагне особистісно-фахового розвитку і досягнення професіоналізму усвідомлюючи мотивованість фахових здобутків і фахової самореалізації. Людська поведінка та діяльність повсякчас регулюються певним об'єднаним мотивом — потребою актуалізації, тобто працівнику для збереження і розвитку фаховості, потрібно розвивати всі свої здібності.

Формування «мотивації досягнення цілей» поєднується з соціалізацією особистості і може розкриватися як «прагнення до підвищення рівня власних можливостей». Отже фахівцям нового типу, на нашу думку, повинні бути притаманні такі властивості:

- наполегливість у досягненні цілей;
- відсутність духу нездорової конкуренції;
- незадоволеність досягнутим;
- постійне прагнення зробити роботу краще, ніж раніше;
- потреба у створенні нових способів виконання звичайних справ;
- схильність захоплюватися своєю роботою;
- відчуття радості від успіху у роботі;

- нездатність працювати на низькому професійному рівні;
- незадоволеність успіхом, досягнутим без зусиль;
- готовність прийняти допомогу і надати її іншим.

Мотиваційною основою розвитку фахівця нового типу є сукупність умов і факторів, що стимулюють особистість до досягнення поставлених цілей та завдань і отримання здобутків. Розглянемо рівні мотиваційного підґрунтя формування фахівця нового типу.

Перший рівень — розгляд особливостей розвитку фахівця нового типу як суб'єкта. Він віддзеркалює намагання стати першопричиною, детермінантним началом, безперешкодним у діях, незалежним від обставин і людей. Досягнення даного рівня можливе шляхом опанування фаховою майстерністю, наслідком чого є зміна системи відносин.

Другий рівень полягає у формуванні нової системи цілей, ідеалів і стандартів, їх регульовальної ролі, тобто наявний щільний взаємозв'язок між мотивами досягнень і результативністю діяльності (формування великомасштабних цілей, розвиток особистісних стандартів і еталонів, привабливість самооцінки, адекватність мотивації досягнення особових можливостей, індивідуальні переваги типу атрибутів). На формуванні мотивації досягнення позначаються обрані фахівцем особистісні стандарти та еталони, які є «образом-метою» розвитку.

Розуміння особистістю процесу фахового розвитку неодмінно призводить його до думки про протиріччя, незлагодженість процесу, нерівномірність власного розвитку (наприклад, мотиви і прагнення випереджають фактичні можливості) або до оцінки порушення балансу, гармонії (коли нові цілі вимагають надмірних зусиль, що вичерпують усі резерви особистості). Причиною розладу у розвитку може бути надто рання або надто пізня професіоналізація. Баланс між вихолощенням розумових, професійних можливостей і надбанням нових ресурсів є необхідною умовою підтримання якості життя на належному рівні.

Відсутність ціннісно-мотиваційної сфери перетворює професійну діяльність на несистемне накопичення окремих дій без чіткої й усвідомленої мети, де формування операційно-технічної сфери призводить до нерегульованої сукупності дій, а недостатнє формування суб'єктної сфери «провокує» неусвідомлення і несприйняття своєї професійної суб'єктності, тобто є причиною відсутності професійної Я-концепції. Таким чином, втрачається головна мета діяльності та зникають уявлення про шляхи та засоби її досягнення.

У нашому розумінні когнітивний компонент акмеологічної моделі охоплює знання і розуміння загальних принципів, закономірностей і методів особистісно-професійного розвитку, систему знань про акмеологію, акмеологічний потенціал, його складові тощо. Він направлений на реалізацію на практиці отриманих знань, сприяє розумінню необхідності розвитку акмеологічного потенціалу, визначає спрямованість на підвищення рівня професіоналізму, професійної майстерності та компетентності, узагальнення та систематизацію власного професійного досвіду і досвіду інших для досягнення економічних і соціальних цілей організації.

Підсистема формування професійної Я-концепції. Розвиток фахівця нового типу неможливий без продуктивної Я-концепції, тобто без усвідомленої як виняткової системи уявлення особистості про себе. Розвиток продуктивної Я-концепції передбачає вміння:

- гностичне (дослідницьке) — здатність аналізувати ситуацію;
- проектувальне — здатність виявляти наявні функціональні та причинно-наслідкові зв'язки;

- конструктивно створювати і редагувати систему діяльнісних і поведінкових стратегій;
- комунікативно реалізовувати і корегувати стосунки, налагоджувати зв'язки всередині групи та емоційно позитивні контакти, керувати і здійснювати вплив на поведінку;
- рефлексивно адекватно реагувати на ситуації та суб'єктів взаємодії;
- соціально-перцептивні — здатність обирати належну рольову позицію, реалізовувати співробітництво, діяти з урахуванням індивідуальних особливостей суб'єктів взаємодії.

Розвиток конкурентоспроможності фахівця нового типу залежить від виду і складності його діяльності у професійній (знання, компетенції, особливі вимоги до діяльності), психологічній (професійно важливі якості, здібності, рівні суперпрофесіоналізму), акмеологічній (акмеологічна мотивація на саморозвиток, акмеологічний супровід) складових, а також необхідної точності оцінки конкурентоспроможності, мети оцінювання та інших зовнішніх факторів. Він визначений як цілеспрямований процес реалізації особистісно-професійного потенціалу і досягнення особистісної зрілості та професійної компетентності суб'єкта професійної діяльності, обумовленої соціальною ситуацією, провідною діяльністю, творчими можливостями індивіда.

Альбуханова-Славська К.А. визначає професійну компетентність як комплексну характеристику суб'єкта праці, яка характеризує його професійну підготовленість і здатність ефективно, творчо вирішувати завдання і виконувати обов'язки в повсякденній діяльності [1].

Акмеологічні умови розвитку фахівця нового типу передбачають: особистісну орієнтацію в процесі базової підготовки професійного становлення кадрів; використання в системі безперервної освіти сучасних технологій навчання. Однією з умов розвитку фахівця нового типу є налаштування на розкриття резервів підвищення результативності навчання, властивостей і закономірностей мислення, пам'яті та засвоєння інформації. Розвиток фахівця забезпечується становленням його особистості в системі з закономірно обумовленими соціальними відносинами, характером зв'язків і взаємодій із навколишнім культурним середовищем, що не тільки визначає світогляд майбутнього фахівця, а й істотно впливає на формування його особистісного статусу, рівня соціальних прагнень і життєвих планів. Вагомою ланкою в системі розвитку фахівця нового типу є безперервна освіта, що забезпечується дотриманням таких умов: готовність людини до удосконалення освіти протягом життя; вмотивованість у необхідності підвищення освітнього рівня; можливість (доступність) отримання освіти (в тому числі і додаткової); узгодженість засад освіти на всіх її етапах. До умов успішності безперервної професійної освіти належать: а) забезпечення позитивної мотивації навчальної та професійної діяльності, розвиток потреби в продовженні професійної освіти, зміцнення емоційно-вольової сфери, спрямованої, у тому числі, на освоєння необхідних компетенцій; б) організація навчання на високому рівні складності з використанням контекстного і проблемно-діяльнісного підходів до професійної освіти фахівців протягом тривалого періоду; в) активізація свідомості, мислення, уяви, волі, спрямованих на розвиток інтересу до отримуваної спеціальності; г) виховання високих морально-психологічних якостей, дисциплінованості, свідомості і відповідальності за доручену справу; д) виявлення професійно важливих здібностей і якостей особистості та їх розвиток.

Висновки. Акмеологічні знання, акмеологічний підхід, акмеологічні методи, моделі та технології все ширше застосовують у практиці підготовки фахівців нового

типу, в розробці індивідуальних програм професійного зростання і саморозвитку, в плануванні та втіленні професійної кар'єри. Розвиток фахівця нового типу можна описати як процес і як наслідок системних трансформацій, що полягають у наявності та розвитку взаємопов'язаних прогресивних змін основних властивостей індивіда. Останні проявляються у таких підсистемах акмеологічної моделі: професіоналізм діяльності; професіоналізм особистості; нормативність діяльності і поведінки; продуктивна Я-концепція. Реалізація цієї моделі розвитку дозволить працівнику нового типу здобути високий фаховий рівень. Складність і багатогранність розглянутої в роботі проблеми вимагає подальших міждисциплінарних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / К.А. Абульханова-Славская. — М. : Наука, 1980. — 335 с.
2. Акмеологические основы профессионального самосознания личности: [учеб. пос.] / А.А. Деркач, О.В. Москаленко, В.А. Пятин, Е.В. Селезнёва. — Астрахань : Изд-во Астраханского гос. пед. ун-та, 2000. — 330 с.
3. Деркач А.А. Акмеология / А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин. — М., 2009. — 246 с.
4. Деркач А.А. Деятельность как основание акмеологического развития субъекта и надситуативная активность субъекта как действенный фактор ее развития / А.А. Деркач, Э.В. Сайко // Мир психологии. — М. : Воронеж, 2008. — № 2. — С. 193–205.
5. Деркач А.А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости / А.А. Деркач, Л.Э. Орбан. — М. : Изд-во РАГС, 1995. — 119 с.
6. Пальчевський С.С. Акмеологія: [навч. посіб. для студентів вищих навч. закл.] / С.С. Пальчевський. — К. : Кондор, 2008. — 398 с.
7. Парахонский А.П. Роль акмеологии в изучении и развитии профессионального творчества [Электронный ресурс] / А.П. Парахонский // Фундаментальные исследования. — 2007. — № 11 — С. 138–139. — Режим доступа : www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7778524

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaja, K.A. (1980). *Deiatelnost i psihologia lichnosti [Activity and Personality Psychology]*. Moscow : Nauka [in Russian].
2. Derkach, A.A., Moskalenko, O.V., Pjatin, V.A., & Seleznjova, E.V. (2000). *Akmeologicheskie osnovy professionalnogo samosoznania lichnosti [Acmeological bases of professional self-awareness]*. Astrahan : AGPU [in Russian].
3. Derkach, A.A., & Zazykin, V.G. (2009). *Akmeologia [Acmeology]*. Moscow [in Russian].
4. Derkach, A.A., & Sajko, Je.V. (2008). Deiatelnost kak osnovanie akmeologicheskogo razvitiia subekta i nadsituativnaia aktivnost subekta kak deistvennyj faktor ee razvitiia [Activity as a basis of acmeological development of the subject and the subject suprasituational activity as an effective factor of its development]. *Mir psihologii - World of psychology*, 2, 193-205 [in Russian].
5. Derkach, A.A., & Orban, L.Je. (1995). *Akmeologicheskie osnovy stanovleniia psihologicheskoi i professionalnoi zrelosti [Acmeological bases of formation of the psychological and professional maturity]*. Moscow : RAGS [in Russian].
6. Palchevskij, S.S. (2008). *Akmeolohiia [Acmeology]*. Kyiv : Kondor [in Ukrainian].
7. Parakhonskui, A.P. (2007). Rol akmeologii v izuchenii u razvitii profesionalnogo tvorchestva [Acmeology role in the study and development of professional creativity]. *Fundamentalnie isledovania - Fundamental researches*, 11, 138-139. Retrieved from www.rae.ru/fs/?section=content&op=show_article&article_id=7778524 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 10.01.2017.

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.132>

УДК 331.2; 338.23

JEL CLASSIFICATION: J38

Г.С. ЛОПУШНЯК

д-р екон. наук, проф., проф.

ДВНЗ «Київський національний економічний

університет ім. В. Гетьмана»

03680, Україна, Київ, проспект Перемоги, 54/1

E-mail: Lopushnyakgs@ukr.net

МІНІМАЛЬНА ЗАРОБІТНА ПЛАТА: ПРАКТИКА УКРАЇНИ ТА ДОСВІД КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

На основі компаративного аналізу мінімальної заробітної плати в Україні та країнах-членах Європейського Союзу виявлено, що розмір цієї соціальної гарантії, навіть після підвищення, залишається одним із найнижчих серед аналізованих країн. Установлено, що в європейській практиці використовують три основних підходи до встановлення мінімальної заробітної плати, а саме: на основі мінімальних потреб працівника (цей підхід є притаманним і Україні); на основі встановлення розміру, який у 2–2,5 рази перевищує прожитковий мінімум, і на основі співставлення розмірів мінімальної та середньої заробітної плати. Обґрунтовано, що протягом останніх років розмір мінімальної заробітної плати в Україні встановлювали із порушенням норм Закону «Про оплату праці». Акцентовано увагу на ризиках різкого підвищення розміру основної соціальної гарантії у сфері доходів (збільшення безробіття, переведення частини працівників на неповний робочий день, можливе збільшення неформальної зайнятості) і визначено позитивні і негативні риси такого нововведення. Зокрема, до негативних віднесено: зміну змісту поняття «мінімальна заробітна плата» та поспішність ухвалення рішення щодо її підвищення. Враховуючи досвід країн-членів Європейського Союзу подано пропозиції щодо зменшення негативного впливу від вищевказаних нововведень.

Ключові слова: мінімальна заробітна плата, посадовий оклад, прожитковий мінімум, середньомісячна заробітна плата.

Г.С. Лопушняк

д-р екон. наук, проф., проф.

ГВУЗ «Киевской национальной экономической

университет им. В. Гетьмана»

03680, Украина, Киев, проспект Победы, 54/1

E-mail: Lopushnyakgs@ukr.net

МИНИМАЛЬНАЯ ЗАРАБОТНАЯ ПЛАТА: ПРАКТИКА УКРАИНЫ И ОПЫТ СТРАН ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

На основе сравнительного анализа минимальной заработной платы в Украине и странах-членах Европейского Союза выявлено, что размер этой социальной гарантии, даже после повышения, остается одним из самых низких среди анализируемых стран. Установлено, что в европейской практике используют три основных подхода к установлению минимальной заработной платы, а именно: на основе минимальных потребностей работника (этот подход присущ и Украине); на основе установления размера, который в 2–2,5 раза превышает прожиточный минимум, и на основе сопоставления размеров минимальной и средней заработной платы. Обосновано, что в последние годы размер минимальной заработной платы в Украине устанавливали, нарушая нормы Закона «Об оплате труда». Акцентировано внимание на рисках резкого повышения размера основной социальной гарантии в сфере доходов (увеличение безработицы, перевод части работников на неполный рабочий день, возможное увеличение неформальной занятости) и определены позитивные и негативные черты такого нововведения. В частности, к негативным отнесены: изменение содержания понятия «минимальная заработная плата» и поспешность принятия решения о её повышении. С учетом опыта стран-членов Европейского Союза представлены предложения по уменьшению негативного влияния вышеуказанных нововведений.

Ключевые слова: минимальная заработная плата, должностной оклад, прожиточный минимум, среднемесячная заработная плата.

G.S. Lopushnyak

Dr. Sc. (Economics), Prof.

Vadym Hetman Kyiv National Economic University

03680, Ukraine, Kyiv, Prospect Peremogy, 54/1

E-mail: Lopushnyaks@ukr.net

THE MINIMUM WAGE: UKRAINIAN PRACTICE AND THE EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Based on the comparative analysis of minimum wage in Ukraine and European Union countries it is revealed that the size of this social guarantee, even after increase, remains to be one of the lowest among the analyzed countries. It is established that in the European practice there are three main approaches concerning establishment of minimum wage, namely: on the basis of the minimum needs of the worker (this approach is also inherent to Ukraine); on the basis of established amount which by 2–2.5 times exceeds the living wage and on the basis of comparison of the sizes of the minimum and average salary. It is proven that in recent years the size of minimum wage in Ukraine has been established with the violation of the provisions of the Law «On compensation». The attention is focused on the risks of a sharp increase in the amount of the basic social guarantees in the sphere of income (increase of unemployment, transfer of part of employees to part-time work, possible increase of informal employment) and identifies the positives and negatives of such innovation. In particular, the negatives are: a change in the content of the concept of «minimum wage» and the haste when making decisions about its increase. Considering experience of member countries of the European Union propositions are given on reduction of negative impact of the above-stated innovations.

Keywords: minimum wage, official salary, living wage, average monthly salary.

Постановка проблеми. Проголосивши курс на євроінтеграцію, Україна задекларувала стратегічну мету — «досягнення європейських стандартів життя» [1], отже і забезпечення основних державних соціальних стандартів та гарантій на рівні країн Європейського Союзу (ЄС). Однією з таких гарантій є мінімальна заробітна плата, яка застосовується як в Україні, так і в переважній більшості країн ЄС.

З 01.01.2017 р. в Україні відбулось різке підвищення розміру зазначеної соціальної гарантії та зміна змісту самого поняття «мінімальна заробітна плата», що спричинило чисельні дискусії щодо доцільності ухвалення такого рішення і його наслідків на низку соціально-економічних показників. Це актуалізувало проблематику дослідження.

Аналіз досліджень. Питання мінімальної заробітної плати завжди були в центрі уваги науковців і практиків, оскільки ця соціальна гарантія впливає на низку показників соціально-економічного розвитку країни. Заслужують на увагу результати дослідження групи авторів, висвітлені у монографії [2] за загальною редакцією А. Колота (А. Kolot) та Г. Кулікова (Н. Kulykov), праці Е. Лібанової (Е. Libanova) [3], О. Мельниченка (О. Melnychenko) [4] та інших українських вчених. Вони розглядали мінімальну заробітну плату як засіб державного регулювання доходів населення, як основу для побудови тарифної сітки, досліджували наслідки запровадження диференціації мінімальної заробітної плати по видах економічної діяльності та її співвідношення з іншими соціальними стандартами та гарантіями. Практика встановлення мінімальної заробітної плати у країнах ЄС висвітлена у працях А. Камінської і П. Левандовського (А. Kamińska, P. Lewandowski) [5], Т. Шультена (Т. Schultena) [6], Л. Функа і Х. Леша (L. Funka and H. Lescha) [7] та ін.

Проте надто низький розмір цієї соціальної гарантії в Україні порівняно з країнами ЄС, незважаючи на підвищення, сприяє поширенню такого явища як бідність серед населення що працює, посилює міграційні процеси у напрямі виїзду за кордон висококваліфікованих спеціалістів та створює передумови для поширення утриманських настроїв серед населення. Зазначене зумовлює потребу у дослідженні окресленої проблематики.

Метою даної статті є компаративний аналіз мінімальної заробітної плати в Україні та країнах ЄС для вивчення можливості впровадження європейського досвіду в українську практику, а також дослідження можливих наслідків впливу різкого підвищення зазначеної гарантії на доходи та зайнятість населення з розробкою відповідних пропозицій щодо зменшення негативних наслідків цього нововведення.

Виклад основного матеріалу. Схвалені зміни до чинного законодавства щодо змісту поняття «мінімальна заробітна плата» призвели до реформування системи оплати праці. Зокрема, нове визначення цього поняття вже не містить норми, що це плата за просту некваліфіковану працю, що вносить суттєві зміни у порядок формування тарифної сітки. Якщо раніше тарифна ставка робітника першого розряду, яка є основою для формування тарифної сітки, повинна була встановлюватись «у розмірі, що перевищує законодавчо встановлений розмір мінімальної заробітної плати», то тепер «мінімальний посадовий оклад (тарифна ставка) встановлюється у розмірі, не меншому за прожитковий мінімум для працездатних осіб» [8, 9].

Такі зміни дозволяють штучно наблизити співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати в Україні до європейських стандартів: у ЄС мінімальна заробітна плата становить 50–60 % від середньомісячної. В Україні протягом 2010–2016 рр. намітилась тенденція до зниження вищезазначеного показника (з 45,35 % у січні 2010 р. до 30,9 % у грудні 2016 р.).

Теза про штучне наближення співвідношення мінімальної та середньомісячної заробітної плати до європейських стандартів підтверджується тим, що унаслідок зміни змісту самого поняття «мінімальна заробітна плата» та суттєвого заниження офіційно затвердженого прожиткового мінімуму (у грудні 2016 р. на 53,4 %), розмір посадового окладу робітника першого тарифного розряду залишився удвічі нижчим від мінімального розміру заробітної плати, заниживши тим самим на 52 % і посадові оклади працівників вищих тарифних розрядів.

Таким чином, підвищення з 01.01.2017 р. мінімальної заробітної плати до 3200 грн можна назвати індексацією цієї соціальної гарантії. Такий крок Уряду, незважаючи на масштабну критику цього рішення, є виправданим із точки зору

соціального захисту працівників з найнижчою оплатою праці. Водночас, установлення посадового окладу першого тарифного розряду на рівні штучно заниженого прожиткового мінімуму, як вказано вище, не забезпечує диференціацію посадових окладів відповідно до професійного рівня і призводить до «зрівнялівки» в оплаті праці працівників 1–11 тарифного розрядів. Зміна змісту самого поняття «мінімальна заробітна плата» у поєднанні з необхідністю проведення доплати до мінімального рівня значній частині працівників призвела до нівелювання або зменшення ролі більшості мотиваційних чинників: премій, надбавок за високі досягнення у праці, за класність водіям автотранспортних засобів, доплати за виконання особливо важливої роботи на певний термін тощо.

Різке підвищення мінімальної заробітної плати можна виправдати і тим, що частка витрат на оплату праці у структурі операційних витрат діяльності підприємств, за даними Державної служби статистики України, у 2010–2015 рр. коливалась у межах 7,3–10 %. За даними Євростату, у країнах Західної Європи вона сягала до 45 %. Така низька частка витрат на оплату праці в Україні свідчить про можливість значного підвищення заробітної плати працівникам без зростання ціни продукції.

Високий рівень бідності, у тому числі й серед працюючого населення, та значна частка соціальних трансфертів у структурі доходів громадян теж зумовлювали необхідність вищевказаного рішення, адже підвищення мінімальної заробітної плати є значно продуктивнішим методом боротьби з бідністю, ніж різноманітні форми соціальної допомоги.

Крім того, мінімальна заробітна плата в Україні, навіть після підвищення, залишається однією з найнижчих в Європі (рис. 1). Її купівельна спроможність є набагато нижчою, ніж в інших країнах. Так, за мінімальну заробітну плату в Україні можна купити 58 «борщових наборів», у Польщі – 185, а у Великій Британії – 230.

Найвищий рівень заробітної плати серед Європейських країн зафіксовано в Люксембурзі, Монако, Бельгії, Ірландії та Нідерландах, що відповідає рівню економічно-соціального розвитку цих країн і свідчить про реалізацію у них концепту гідної праці в частині її оплати. Найменш захищеними цією соціальною гарантією є наймані працівники Молдови. На початок 2017 р. мінімальна заробітна плата в цій країні становила 99 євро (у 2015 р. – 79 євро). Найнижчим у цій країні, порівняно з іншими країнами ЄС, є й обсяг ВВП на душу населення (у 2015 р. – 1851,2 дол. США). В Україні аналогічний показник становив 2115,0 дол. США, а мінімальна заробітна плата у 2015 р. – 51 євро.

Порівнюючи наведені вище показники, а саме ВВП на душу населення можна стверджувати, що підвищення мінімального рівня заробітної плати в Україні доцільно було здійснювати поступово (наприклад щоквартально) протягом попередніх двох років на 10–15 %, адже чим коротший інтервал між термінами коригування, тим більше зміна мінімальної заробітної плати буде відповідати зміні чинників, які на неї впливають. Сприяло цьому і зниження у 2016 р. навантаження на фонд оплати праці за рахунок зменшення ставки єдиного соціального внеску до 22 % та відміна сплати цього внеску найманими працівниками. Проте у 2015–2016 рр. підвищення мінімальної заробітної плати було незначне – на 31,4 % (з 1218 грн до 1600 грн).

Вважаємо, що найбільшої шкоди підприємцям було завдано не різким підвищенням мінімальної заробітної плати, а їхньою неготовністю до такого поспіхом ухваленного рішення. Крім того, збільшення розміру основної соціальної гарантії здійснено з порушенням п. 3. ст. 27 Бюджетного кодексу України та п. 4.1.9 ст. 4 Податкового кодексу України. Наближення мінімальної заробітної плати протягом 2017 р. до

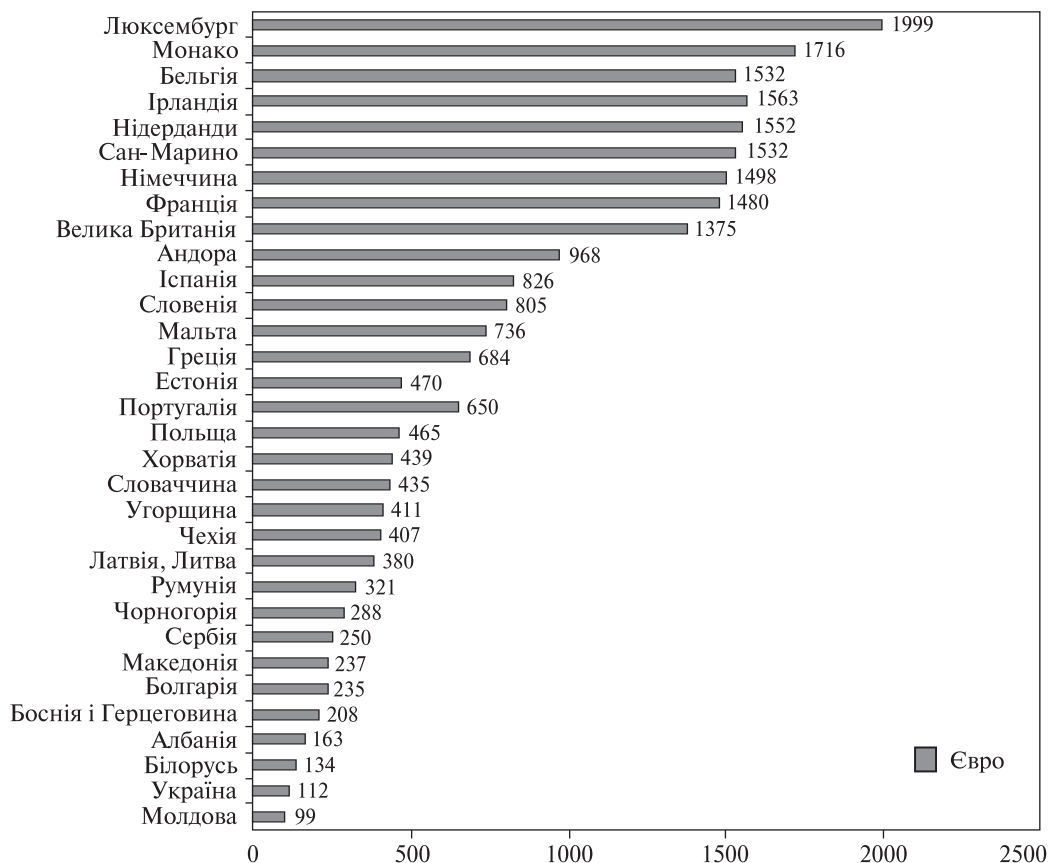

Рис. 1. Мінімальна заробітна плата в країнах Європи (станом на 01.01.2017 р. *) у євро

* Греція (2012), Чорногорія (2014), Сан-Марино (2015), Боснія і Герцеговина, Андора, Монако, Македонія, Литва, Велика Британія (2016)

Джерело: Minimum wage statistics: Eurostat official information. URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics (Access mode 05.02.2017); Wages in the Principality: service public du Gouvernement Princier de Monaco. URL: <http://en.service-public-particuliers.gouv.mc/Employment/Employees/Contracts-and-pay/Wages-in-the-Principality> (Access mode 05.02.2017); Bosnia's Serb Republic raises minimum wage by 6.8%. SeeNews, Bosnia and Herzegovina. URL: <https://seenews.com/news/bosnias-serb-republic-raises-minimum-wage-by-68-550726> (Access mode 05.02.2017); Germany raises the minimum wage by four percent in 2017. URL: <http://www.globalupside.com/germany-raises-the-minimum-wage-by-four-percent-in-2017/> Global Upside, january 10, 2017 (Access mode 05.02.2017); Minimum Wage Ireland 2017. URL: <http://www.moneyguideireland.com/minimum-wage-ireland-2017.html> Money Guide Ireland. (Access mode 05.02.2017). Про Державний бюджет України на 2017 рік: Закон України від 21.12.2016 № 1801-VII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>

розміру фактичного прожиткового мінімуму в декілька етапів (наприклад, з 01.01.2017 р. – на 30 % (2080 грн), з 01.04.2017 р. – на 30 % (2704 грн), з 1.07.2017 р. – на 30 % (3515 грн) дало б можливість підприємцям скоригувати свої бізнес-плани, зменшити негативний вплив від різкого неочікуваного додаткового навантаження на витрати підприємств і дало змогу дослідити вплив зміни на інші показники.

За рекомендаціями МОП під час визначення рівня мінімальної заробітної плати потрібно враховувати не лише потреби працівників, а й їхніх сімей, а також «економічні чинники, в тому числі необхідні умови економічного розвитку, рівень продуктивності й бажаність досягнення та підтримання високого рівня зайнятості» [10].

Чинне законодавство України практично дублює рекомендацію МОП. Зокрема в Законі «Про оплату праці» зазначено, що «розмір мінімальної заробітної плати визначається з урахуванням потреб працівників та їхніх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та рівня зайнятості» [8].

На жаль, попри різке підвищення з 01.01.2017 р., рівень мінімальної заробітної плати в Україні не повністю враховує навіть потреби самого працівника, не говорячи вже про його сім'ю, оскільки він є нижчим за фактичний прожитковий мінімум для працездатного населення, розрахований на одну особу за визначеною методикою. Крім того, оновлені у 2016 р. норми основних видів продуктів харчування, які враховуються у ході розрахунку прожиткового мінімуму, практично не змінилися з 2000 р., і не відповідають мінімальним потребам людини та реаліям життя (детальніше у [11]).

Вважаємо, що причиною такого стану є відсутність методики визначення мінімальної заробітної плати, що створює можливості для маніпулювання розміром цієї соціальної гарантії.

Загалом, у європейській практиці застосовуються три підходи до розрахунку мінімальної заробітної плати:

1) на основі мінімальних потреб працівника. За цим підходом розмір мінімальної заробітної плати визначається на основі прожиткового мінімуму (впроваджений в Україні). Проте вважають, що його доцільно використовувати лише у воєнний час;

2) на основі встановлення розміру, який у 2–2,5 рази перевищує прожитковий мінімум. У деяких країнах ці додаткові витрати враховують під час розрахунку споживчого кошика. Так, наприклад, у Великій Британії до нього включено 350 складових, серед яких: витрати на садівника, шампанське, пиво, акустичну гітару. У Франції у цьому наборі присутні послуги перукаря, придбання косметичних засобів, оренди автомобіля, таксі;

3) на основі співставлення розмірів мінімальної та середньої заробітної плати. Рекомендоване ЄС значення цього показника – 60 %, а Міжнародною організацією праці (МОП) – 50 %.

Інститут мінімальної заробітної плати діє в 22 країнах ЄС. Водночас у Австрії, Данії, Італії, Кіпрі, Швеції та Фінляндії єдиний розмір мінімальної заробітної плати на законодавчому рівні не затверджується, проте існує практика укладання колективних угод між соціальними партнерами та затвердження зарплатного мінімуму для деяких професій. Зауважимо, що колективні угоди можуть мати і загальний обов'язковий характер. Наприклад, у Фінляндії громадська комісія при Міністерстві соціальних справ та охорони здоров'я, як правило, ухвалює рішення щодо обов'язкового виконання укладених колективних угод усіма роботодавцями [12]. На Кіпрі в результаті тривалих дискусій наприкінці 2015 р. досягнуто домовленостей щодо фіксації розміру мінімальної заробітної плати в колективному договорі у сфері металообробної промисловості.

У дев'ятох країнах ЄС (Португалія, Словенія, Іспанія, Чехія, Польща, Греція, Словачія, Хорватія, Нідерланди) рівень мінімальної заробітної плати в односторонньому порядку визначає уряд. Незважаючи на це, в Ховатії, Португалії, Словенії та

Іспанії для визначення мінімальної заробітної плати на 2016 р. були попередньо проведені консультації з соціальними партнерами, що свідчить про дієвість принципу соціального партнерства в цих країнах.

У Болгарії, Естонії, Латвії, Литві, Угорщині, Румунії, Німеччині, Ірландії, Великій Британії розмір мінімальної заробітної плати визначається урядом після необов'язкових рекомендацій соціальних партнерів. Так, в Угорщині відповідно до Трудового кодексу Кабінет Міністрів встановлює мінімальний розмір заробітної плати після консультацій з Національною економічною і соціальною радою. Уряд також проводить консультації з соціальними партнерами в рамках тристороннього постійного форуму роботодавців і працівників, проте рекомендації останніх не є обов'язковими. В Болгарії та Латвії роль консультативного органу відіграє національна рада з трьохстороннього співробітництва, в Естонії – Естонська конфедерація профспілок та конфедерація роботодавців.

Ще в чотирьох країнах ЄС (Бельгія, Люксембург, Мальта та Франція) визначення мінімальної заробітної плати відбувається відповідно зі встановленим правилом та на основі консультацій з соціальними партнерами. У цих країнах зазначена соціальна гарантія підлягає обов'язковій автоматичній індексації відповідно до індексу споживчих цін. У Франції ця норма діє у випадку підвищення споживчих цін більш як на 2 %. У Люксембурзі мінімальну заробітну плату коригують щоквартально відповідно до механізму індексації доходів громадян.

Таким чином, європейська практика свідчить, що рівень мінімальної заробітної плати є важливим індикатором не лише побудови системи гідної праці, а й соціально-економічного розвитку країни. Тому коригування її розміру має відбуватись із урахуванням зміни цін та загальних доходів населення з метою соціального захисту найменш оплачуваних працівників та забезпечення стабільності тарифної системи, зменшення ризику інфляційного тиску.

Проте в Україні не завжди виконується вимога щодо врахування економічних чинників. Так, під час розрахунків мінімальної заробітної плати практично не враховують поточний та прогнозний рівні зростання макропоказників української економіки. Зокрема, темп приросту мінімальної заробітної плати в деякі роки (2002, 2005, 2010) значно перевищував темп приросту ВВП на душу населення. Найбільший розрив за прогнозними показниками буде у 2017 р. (рис. 2).

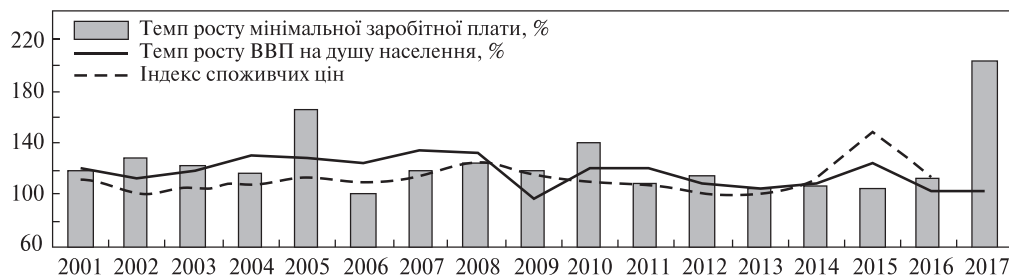

Рис. 2. Співвідношення темпів росту мінімальної заробітної плати, ВВП на душу населення і індексу споживчих цін у 2001–2017 рр.

Джерело: побудовано на основі розрахунків автора та статистичної інформації Державної служби статистики України.

Таку ситуацію можна виправдати не надто високою часткою оплати праці у структурі ВВП (у 2002 р. — 44 %; 2005 — 47,4, 2010 — 48,0, 2015 — 39,1 %) і значним розривом у 2015 р. між підвищенням мінімальної заробітної плати та індексом інфляції. Проте, необґрунтовано різке підвищення зарплатного мінімуму без видимих ознак економічного зростання призводить до збільшення рівня безробіття, зростання цін і зниження купівельної спроможності населення.

Економічна теорія, підтверджена світовою та вітчизняною практикою, свідчить про те, що підвищення мінімальної заробітної плати може призвести як до збільшення доходів, у першу чергу, некваліфікованих робітників, так і до збільшення безробітних серед цієї категорії населення.

Практика ведення бізнесу в Україні свідчить, що під час чергових нововведень (особливо у вигляді «шокової терапії») підприємці не поспішають виводити зарплати з тіні. Навпаки, на вимогу підвищити заробітну плату, вони вдаються до оформлення працівникам відпусток без збереження заробітної плати, переведення працівників на часткову зайнятість, офіційного скорочення їх із подальшим залученням до неформальної зайнятості.

Водночас, зважаючи на високий рівень тінізації економіки України (40 % у 2015 р.; 35 — 2016), який є вагомою перешкодою на шляху становлення інституту гідної праці та економічного зростання, зниження у 2016 р. ставки єдиного соціального внеску та високий розмір штрафів за порушення трудового законодавства, підвищення мінімальної заробітної плати може спонукати роботодавців до виведення частини заробітної плати з тіні. Це дозволить збільшити надходження до бюджетів різних рівнів за рахунок податку з доходів фізичних осіб і зменшити дефіцит Пенсійного фонду України. Проте, одночасне збільшення безробіття призведе до додаткових витрат і нівелює ефект від можливих додаткових надходжень.

Висока ймовірність збільшення безробіття підтверджується і практикою інших країн. Наприклад, в Угорщині на початку 2001 та 2002 років уряд майже подвоїв заробітну плату (за два роки). У результаті відбулося значне зниження зайнятості. Особливо сильне скорочення кількості зайнятих зафіксовано у малому бізнесі. Також підвищення мінімальної заробітної плати призвело до зниження здатності залишитися на старому робочому місці або можливість знайти роботу для низькокваліфікованої категорії працівників [13]. Підвищення мінімальної заробітної плати мало найбільш негативний вплив на депресивні регіони Угорщини та низькокваліфіковану категорію працівників.

Останнє дослідження МВФ щодо країн центральної та східної Європи показало, що підвищення мінімальної заробітної плати на 10 % збільшує безробіття на 0,4 % [14]. За цією залежністю в Україні варто очікувати збільшення безробіття на 8 %, тобто до 9,9 %. Майже таким є прогноз Національного банку України: зайнятість скоротиться на 5 в. п. порівняно з 2016 роком, що відповідатиме 10 % рівню безробіття (за методологією МОП). Також у інфляційному звіті регулятора зазначено, що зниження офіційної зайнятості буде непропорційним — більшою мірою відбудеться за рахунок збільшення кількості вивільнених працівників із малих і середніх підприємств і фізичних осіб-підприємців, що насамперед пояснюється майже двократним збільшенням податкового тиску на підприємства на єдиному податку. Частково таке зниження компенсується збільшенням неформальної зайнятості. Крім того, збільшення середнього рівня оплати праці в економіці може стимулювати повернення на ринок праці частини тих зневірених осіб, які почнуть пошуки роботи, та, як наслідок, рівень безробіття може додатково збільшитися [15].

Водночас, офіційні дані Державної служби зайнятості свідчать про зниження у січні—лютому 2017 року кількості зареєстрованих безробітних порівняно з аналогічним періодом 2016 року. Станом на 01.03.2017 р. цей показник менший на 13,6 % (на 68,9 тис. осіб), ніж станом на 01.03.2016. У січні 2017 р. порівняно із груднем 2016 кількість зареєстрованих безробітних збільшилася на 9,8 % (на 38,2 тис. осіб), а у лютому 2017 р. порівняно з січнем 2017 р. — ще на 2,4 % (на 10,3 тис. осіб). Кількість осіб, які отримали статус безробітного у січні 2017 р., була на 17 994 особи більше, ніж у січні 2016 р., середньомісячний розмір допомоги по безробіттю у лютому 2017 зменшився порівняно з січнем 2017 р. на 4,57 % (на 92 грн), що може свідчити про звільнення у січні частини працівників із низьким рівнем оплати праці.

За результатами чергового щоквартального опитування керівників підприємств щодо поточної та майбутньої ділової активності, інфляційних і курсових очікувань, змін економічної ситуації в країні, яке було проведено з 8 листопада до 8 грудня 2016 року [16], відновились очікування респондентів щодо зменшення кількості працівників на своїх підприємствах у наступні 12 місяців. Баланс очікувань: $-4,3\%$ (у III кварталі 2016 року $-0,9\%$). При цьому максимальне зменшення кількості працівників респонденти прогнозують на підприємствах сільського господарства (баланс відповідей $-25,0\%$).

Не сприяє ефективній зайнятості і зростання необґрунтованої диференціації в оплаті праці на всіх рівнях. Зокрема, невиннованою є ситуація, коли мінімальна заробітна плата становить 3200 грн, заробітна плата професора більшості державних вищих навчальних закладів: 10–20 тис. грн, міністра відповідного міністерства: 20–120 тис. грн, а керівника державного підприємства — понад 1 млн грн. Така ситуація посилює тіньові тенденції на ринку праці. Вважаємо, що розмір оплати праці повинен базуватись на результативності роботи, мірі відповідальності, внеску у розвиток держави та забезпечувати диференціацію відповідно до професійного рівня, освіченості, досвіду та результатів роботи.

Таким чином, незважаючи на погравлення на ринку праці через умовування безробітних до пошуку роботи (мінімальна заробітна плата у лютому 2017 р. більша від середньомісячної допомоги по безробіттю на 1277 грн), збільшення рівня безробіття в Україні до 10 % (за методологією МОП) є цілком реальним, однак цю тезу можна буде підтвердити або спростувати лише за результатами першого півріччя. Адже для скорочення посади без порушення законодавства необхідно щонайменше два місяці, а бюджетні установи остаточні дані щодо фонду заробітної плати на 2017 рік отримали наприкінці лютого, тож затвердження штатної чисельності працівників відбулось не раніше лютого—березня 2017 р. і реальну кількість вивільнених працівників у зв'язку із підвищенням мінімальної заробітної плати ми зможемо дізнатись не раніше травня 2017 р. При цьому треба пам'ятати, що критичне значення рівня безробіття як індикатора економічної безпеки держави дорівнює 9 % і його перевищення — пряма загроза не лише економічній, а й національній безпеці України. Тому одним із першочергових завдань Кабінету Міністрів України повинно бути напруження заходів, спрямованих на стимулювання зайнятості населення.

У Плані дій Уряду на 2017 рік не вказано чітких термінів виконання заходів у рамках забезпечення гідної праці в Україні, за винятком реформування Державної служби зайнятості (до 1 серпня 2017 р.) і створення на її базі Національного агентства зайнятості. Вважаємо, що в умовах обмеження фінансових ресурсів недоцільно змінювати назву відповідного державного органу, оскільки це зумовить додаткове навантаження на фонд оплати праці у зв'язку із вивільненням працівників та сприя-

тиме можливості звільнення працівників з огляду не на професійну компетентність, а через ставлення керівництва. Розширення чи часткова зміна функцій державного органу можлива і без зміни його назви.

На відміну від активних дискусій щодо впливу підвищення мінімальної заробітної плати на рівень безробіття, сумнівів із приводу збільшення доходів населення унаслідок нововедення практично не виникає ні у кого. На нашу думку, суттєвого покращення добробуту населення не варто очікувати, бо суттєву зміну розміру основної соціальної гарантії варто назвати індексацією, а не підвищенням. Можна сказати, що Уряд виконав основне призначення мінімальної заробітної плати — захистив найменш оплачуваних працівників. Тому, в першу чергу, підвищення оплати праці стосуватиметься зазначеної категорії працівників. Це, з одного боку, дасть змогу вивести частину заробітної плати з «тіні», а з іншого змусить окремих підприємців скоротити кількість таких працівників чи перевести їх на неповний робочий день. У гіршому випадку — спонукатиме до неформальної зайнятості окремих працівників.

Залишається також проблемою оподаткування мінімальної заробітної плати, оскільки це суттєво занижує розмір отриманих доходів. Наприклад, під час нарахування заробітної плати у розмірі 3200 грн працівник отримає лише 2576 грн (18 % податок з доходів фізичних осіб і 1,5 % — військовий збір). Водночас, у більшості країн ЄС оподаткування заробітної плати мінімального розміру не здійснюється.

Виходячи з наведеного вище доходимо висновку, що в Україні визначення розміру мінімальної заробітної плати як однієї з основних соціальних гарантій відбувається із порушенням вимог Закону «Про оплату праці». Вважаємо, що визначати мінімальну заробітну плату потрібно не лише як основну державну соціальну гарантію, а й як фактор економічної безпеки країни, оскільки «невиправдано низький розмір заробітної плати, включаючи мінімальну, призводить до зниження продуктивності праці та споживчого попиту, падіння тривалості життя, підвищення рівня захворюваності населення та скорочення його чисельності, погіршення криміногенної ситуації, а також змушує громадян «сісти на голку» державних соціальних допомог та субсидій» [17, с. 10].

На жаль, серед індикаторів економічної безпеки немає жодного показника, пов'язаного з мінімальною заробітною платою. Як індикатори економічної безпеки доцільно було б використовувати індекс Кейтца (відношення мінімальної заробітної плати до середньомісячної), відношення розміру посадового окладу (тарифної ставки) працівника першого тарифного розряду і відношення мінімальної заробітної плати до розміру прожиткового мінімуму.

Враховуючи викладене, можемо констатувати, що підвищення мінімальної заробітної плати в Україні до 3200 грн було необхідним кроком, оскільки внаслідок різкого збільшення тарифів на житлово-комунальні послуги та інші товари першої необхідності більшість працюючого населення не має змоги задовольнити власні мінімальні потреби. Це створює додаткове навантаження на бюджет: виплата допомоги малозабезпеченим, субсидії на відшкодування витрат на житлово-комунальні послуги тощо. Таке рішення необхідно було здійснювати поступово протягом року на основі проведення відповідних розрахунків і моделювання кількох варіантів розвитку подій із можливістю впроваджувати за необхідності відповідні стимулятори забезпечення гідної оплати праці та компенсатори можливих ризиків.

Висновки. На основі компаративного аналізу мінімальної заробітної плати в Україні та країнах-членах ЄС встановлено, що розмір цієї соціальної гарантії в Україні залишається одним із найнижчих серед аналізованих країн. Це є однією із причин, які виправдовують різке підвищення у 2017 р. мінімальної заробітної плати в Україні.

Серед інших причин визначено: невідповідність розміру мінімальної заробітної плати фактичному прожитковому мінімуму для працездатної особи; низька частка оплати праці у собівартості продукції; зниження частки оплати праці у структурі ВВП; високий рівень бідності серед працюючого населення та велика кількість отримувачів соціальних трансфертів серед населення.

Дослідження європейської практики визначення розміру мінімальної заробітної плати дало змогу виділити три підходи до цього процесу: на основі мінімальних потреб працівника, на основі розміру, який у 2–2,5 рази перевищує прожитковий мінімум та на основі встановлення співвідношення мінімальної і середньомісячної заробітної плати. В Україні визначення розміру мінімальної заробітної плати як однієї з основних соціальних гарантій здійснюється частково на основі об'єктивних показників соціально-економічного розвитку, не повною мірою враховуючи реальні потреби середньостатистичної української сім'ї, а частково на основі кон'юнктурних міркувань політичних сил.

До позитивних аспектів подвійного збільшення розміру мінімальної заробітної плати віднесено: наближення мінімальної заробітної плати до розміру фактичного прожиткового мінімуму; пожвавлення на ринку праці через посилення матеріальної зацікавленості працівників найпростіших професій та збільшення продуктивності праці; зменшення кількості отримувачів державної підтримки внаслідок збільшення їхніх доходів та виведення частини заробітної плати з «тіні» за умови належного контролю з боку відповідних органів.

Основними ризиками різкого підвищення заробітної плати є: збільшення безробіття, переведення частини працівників на неповний робочий день, можливе збільшення неформальної зайнятості. Серед недоліків аналізованого нововведення виділено зміну сутності поняття «мінімальна заробітна плата», що призвело до «зрівнялівки» в оплаті праці працівників 1–11 тарифного розрядів, і поспішність ухвалення такого рішення, що спричинило ефект «шокової терапії» для бізнесу і спонукало підприємців до коригування бізнес-планів в авральному режимі.

Для відновлення міжпосадових співвідношень необхідно привести прожитковий мінімум до фактичного його розміру і, використовуючи досвід країн ЄС, установити законодавчу норму обов'язкового коригування основних державних соціальних стандартів і гарантій у сфері доходів відповідно до індексу інфляції у випадку підвищення споживчих цін більш як на 2 %.

Зменшити негативний вплив на рівень зайнятості населення можна лише за умови першочергового впровадження заходів зі стимулювання зайнятості населення, у першу чергу шляхом створення сприятливих умов для розвитку малого і середнього бізнесу. Використовуючи досвід європейських країн і враховуючи економічну ситуацію в Україні варто поступово переходити до формування мінімальної заробітної плати на основі встановлення розміру, який у 2–2,5 рази перевищує прожитковий мінімум. Проте найпершим кроком повинно стати узгодження розміру цього соціального стандарту з реаліями життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Стратегію сталого розвитку «Україна — 2020» [Електронний ресурс] : Указ Президента України № 5 від 12.01.2015. — Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
2. Дослідження проблем оплати праці: порівняльний аналіз (Україна та країни ЄС) : монографія / А.М. Колот, Г.Т. Куліков, О.М. Поплавська [та ін.] ; за заг. ред. А.М. Колота, Г.Т. Кулікова. — К. : КНЕУ, 2008. — 274 с.

3. Либанова Э. Государству выгодна дорогая рабочая сила / Э. Либанова // Бизнес. — 2007. — № 43. — С. 22–24.
4. Мельниченко О.А. Мінімальна заробітна плата як засіб державного регулювання трудових доходів населення / О.А. Мельниченко, Р.М. Гулій // Публічне адміністрування: теорія та практика. — 2013. — Вип. 1. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_1_7.
5. Kamińska A., Lewandowski P. The effects of minimum wage on a labour market with high temporary employment / Agnieszka Kamińska, Piotr Lewandowski, — 2015. — http://ibs.org.pl/app/uploads/2015/02/IBS_Working_Paper_07_2015.pdf. — Access mode (08.03.2017).
6. Schulten T. Minimum Wage Regimes in Europe / Thorsten Schulten/ — FES, 2014.— Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10558.pdf> . — Access mode (05.02.2017).
7. Minimum Wage Regulations in Selected European Countries / Lothar Funk, Hagen Lesch // Inter-economics. — 2006. — Access mode (08.03.2017). — Doi : 10.1007/s1027200601783
8. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр>
9. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII [Електронний ресурс] [у редакції станом на 01.01.2017 р.]. — Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
10. Конвенція Міжнародної організації праці № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються: Міжнародний документ від 22.06.1970 № 131 (ратифіковано Законом України N 2997-IV від 19.10.2005 р.) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/993_149
11. Лопушняк Г.С. Соціальні аспекти розвитку України / Лопушняк Г.С. Корелеська Є. // Финансы, учёт, банки: збірн. наук. пр. ДонНУ ім. В. Стуса. — Вінниця, 2016. — С. 21–33.
12. Statutory minimum wages in the EU 2016: Published on: 29 January 2016. / European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. Режим доступу : <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/working-conditions-industrial-relations/statutory-minimum-wages-in-the-eu-2016> — Access mode (05.02.2017).
13. Gabor Kertei, Janos Kollo, Fighning «Low Equilibria» by Doubling the Minimum wage? Hungary's Experiment. — William Davidson, 2004. WP #644. — Jan. 2004.- Режим доступу: <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/40030/wp644.pdf?sequence=3>
14. Cross-Country Report on Minimum Wages : Selected Issues /IMF Country Report No. 16/151, 2016 International Monetary Fund — Access mode (05.02.2017). — <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16151.pdf>
15. Інфляційний звіт Національного банку України: Рішення Правління Національного банку України від 26 січня 2017 року № 48-рш «Про схвалення Інфляційного звіту» / Національний банк України (2017). — Режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43401297> (Дата звернення 12 березня 2017 р.).
16. Ділові очікування підприємств України. IV квартал 2016 р.: результати чергового щоквартального опитування керівників підприємств щодо оцінки ними поточної та майбутньої ділової активності, інфляційних та курсових очікувань, змін економічної ситуації в країні./ Національний банк України (2016). — Режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=42352951> (Дата звернення 8 грудня 2016 р.)
17. Інформаційно-аналітичні матеріали на засідання НТСЕР до питання про стан реформування оплати праці / Федерація профспілок України. — К., 2014.— 32 с.

REFERENCES

1. Ukaz Prezidenta Ukrainy № 5 vid 12.01.2015 «Pro Stratehiiu staloho rozvytku «Ukraina — 2020» [Decree of the President of Ukraine of 12.01.2015 № 5 «About strategy for sustainable development «Ukraine — 2020»]. (2015, 12 January). [zakon.rada.gov.ua](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015) Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> [in Ukrainian].
2. Kolot, A.M., Kulikov, H.T., & Poplavska, O.M. (2008). *Doslidzhennia problem opłaty pratsi: porivnialnyi analiz (Ukraina ta krainy YeS) [Studies of the wage: comparative analysis (Ukraine and the EU)]*. Kyiv : KNEU [in Ukrainian].

3. Libanova, E. (2007). *Gosudarstvu vyigodna dorogaya rabochaya sila [The highly paid labor is favorable to the state]*. Biznes - Biznes, 43, 22-24 [in Russian].
4. Melnychenko, O. A. & Hulii, R. M. (2013). Minimalna zarobitna plata yak zasib derzhavnoho rehuliu-vannia trudovykh dokhodiv naselennia [Minimum wage as way of state regulation of the labor income of the population]. *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka - Public Administration: Theory and Practice*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_1_7 [in Ukrainian].
5. Kamińska, A. & Lewandowski, P. (2015). The effects of minimum wage on a labour market with high temporary employment. *ibs.org.pl* Retrieved from http://ibs.org.pl/app/uploads/2015/02/IBS_Working_Paper_07_2015.pdf [in Polish].
6. Schultena, T. (2014). Minimum Wage Regimes in Europe. *FES*. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/id-moe/10558.pdf> [in English].
7. Lothar, F., & Hagen, L. (2006). Minimum Wage Regulations in Selected European Countries. *Inter-economics*.
8. Zakon Ukrainy «Pro oplatu pratsi» vid 24.03.1995 № 108/95-VR [The Law of Ukraine «On Remuneration of Labor» from 24.03.1995 №108/95-VR]. (1995, 24 March). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/108/95-vp> [in Ukrainian].
9. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy vid 10 hrudnia 1971 roku № 322-VIII [Labor Code of Ukraine on December 10, 1971 №322-VIII]. (1971, 10 December). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/322-08> [in Ukrainian].
10. Konventsiiia Mizhnarodnoi orhanizatsii pratsi N 131 pro vstanovlennia minimalnoi zarobitnoi platy z osoblyvym urakhuvanniam krain, shcho rozvyvaiutsia. Ratyfikovano Zakonom Ukrainy N 2997-IV (2997-15) vid 19.10.2005 [ILO Convention N 131 on Minimum Wage Fixing developing countries. Ratified by Law of Ukraine N 2997-IV (2997-15) of 19.10.2005]. (2005, 19 October). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/993_149 [in Ukrainian].
11. Lopushniak, H. & Koreleska, Ye. (2016). Sotsialni aspekty rozvytku Ukrainy [Social aspects of development of Ukraine]. *Finansyi, uchyot, banki - Finance, accounting, banks*, 21-33. Vinnitsa [in Ukrainian].
12. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. (2016). Statutory minimum wages in the EU 2016. *eurofound.europa.eu*. Retrieved from <https://www.eurofound.europa.eu/observatories/eurwork/articles/working-conditions-industrial-relations/statutory-minimum-wages-in-the-eu-2016> [in English].
13. Gabor, K., & Kollo, J. (2004). Fighning «Low Equilibria» by Doubling the Minimum wage? Hungary's Experiment. *William Davidson Institute Working Papers Series*. William Davidson Institute at the University of Michigan. Retrieved from <https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/40030/wp644.pdf?sequence=3> [in English].
14. International Monetary Fund (2016). Cross-Country Report on Minimum Wages: Selected Issues. Retrieved from <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16151.pdf> [in English].
15. Inflatsiyni zvit Natsionalnoho banku Ukrainy [The Inflation Report of the National Bank of Ukraine]. (2017). The National Bank of Ukraine. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=43401297> [in Ukrainian].
16. Dilovi ochikuvannia pidpriemstv Ukrainy. IV kvartal 2016 r.: rezultaty chervovoho shchokvartalnoho opytuvannia kerivnykiv pidpriemstv shchodo otsinky nymy potочноi ta maibutnoi dilovoi aktivnosti, inflatsiinykh ta kursovykh ochikuvan, zmin ekonomichnoi sytuatsii v kraini. [Business expectations of the enterprises in Ukraine. 2016, IV quarter: results of the regular quarterly survey of business leaders to assess the current and future business activity, inflation and exchange rate expectations, changes in economic situation]. (2016). The National Bank of Ukraine. *bank.gov.ua*. Retrieved from <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=42352951> [in Ukrainian].
17. Informatsiino-analitychni materialy na zasidannia NTSEC do pytan'nia pro stan reformuvannia opłaty pratsi [Informational and analytical materials on the meeting NTSEC to the situation of wage reform]. (2014). Federation of Trade Unions of Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надішла до редакції 20.03.2017.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРІВ

До опублікування у фаховому журналі приймаються наукові праці, які ніколи не друкувалися раніше. Стаття має бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження, новизну та обґрунтування наукових висновків відповідно до мети статті (поставленого завдання). Публікація статей для авторів – без оплати.

Рукописи приймаються обсягом 17–20 сторінок (разом з літературою, розширеними анотаціями) формату А–4, через 1,5 інтервали. Поля: всі – по 2 см, абзац – виступ на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, розмір – 14, виконані на комп'ютері у редакторі Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набору формул, графіків і таблиць використовують спеціальні програми, вмонтовані у Word for Windows. Скановані рисунки і графіки вставляти заборонено. Статті подавати у двох примірниках у друкованому вигляді та в електронному варіанті (електронною поштою чи на електронному носії). Для публікації в науковому журналі статті подаються українською, російською чи англійською мовами. У статті не повинно бути переносів слів.

Аспіранти, здобувачі подають рекомендацію наукового керівника. Підпис керівника має бути завірений печаткою установи, на останній сторінці статті обов'язково ставиться підпис автора.

Разом із статтею автор подає Ліцензійний договір на використання твору (статті). Зразок Ліцензійного договору розміщено на сайті журналу.

Кожна стаття повинна мати код УДК (вгорі ліворуч над прізвищем автора). Нижче УДК автор (автори) вносять коди JEL Classification: тематичного класификатору Journal of Economic Literature. Зліва – ініціали, прізвище (великими літерами, шрифт напівжирний, прямий), науковий ступінь та звання автора, а також посада та установа, де працює автор (світлим прямим). Нижче зазначають повну поштову адресу установи (з індексом), де працює автор, та електронну адресу автора (E-mail) – шрифт 14.

Далі – назва статті великими літерами (шрифт: Times New Roman, розмір – 14), виділяється напівжирним та розміщується ліворуч).

Під назвою статті подають анотацію мовою статті на 150–250 слів (не менш ніж 12–15 рядків) зі стислим викладом матеріалу та ключові слова (5–10 слів, шрифт 12, курсив, інтервал 1,5).

Далі повторюють російською та англійською мовами ті самі дані (шрифт 12, інтервал 1,5):

ПІБ, наукове звання, посада, установа, де працює автор, автори, поштова та електронна адреси; назва статті, анотації (150–250 слів кожна) та ключові слова (шрифт 12).

Обов'язкові вимоги до анотацій (рефератів), які повинні бути:

- інформативними (без загальних слів);
- структурованими (відображати послідовну логіку опису результатів у статті);
- змістовними (відображати основний зміст статті; описувати основні цілі дослідження; підсумовувати найбільш значущі результати);
- містити конкретизацію авторського внеску (що розроблено, запропоновано, обґрунтовано, здійснено визначено, виявлено і т. д.);
- компактними (укладатися у обсяг 150–250 слів).

Авторська анотація (реферат) має:

- містити пояснення, як було проведено дослідження, без методологічних деталей;
- не містити посилання та аббревіатури.

У статті мають бути такі необхідні розділи, як *постановка проблеми, актуальність обраної теми, новизна, аналіз останніх досліджень і публікацій, постановка мети і завдань, виклад основного матеріалу дослідження і отриманих результатів, висновки і перспективи подальших досліджень у цьому напрямі*, які виділяють н/ж шрифтом, *література, References*.

При викладі розділу «Аналіз останніх досліджень і публікацій» автору необхідно додатково коротко описати 3–4 приклади, про що науковці (ПІБ) проводили дослідження. До прізвищ науковців, які згадуються у статті обов'язково додаємо ПІБ англійською мовою у круглих дужках. Назву рисунку у тексті розміщують під ним ліворуч. Графічний матеріал – рисунки, ілюстрації, схеми, діаграми, усі умовні позначення на них мають бути чіткими та виразними. Слово «рис. №_» — світлим курсивом, а назву рисунку — напівжирним стандартним (прямим). Під назвою рисунку розміщують джерела посилань.

Таблиці повинні бути компактними, мати назву, їх «шапка» — точно відповідати змістові граф, всі графи шапки повинні бути заповнені. При використанні таблиць саме слово «таблиця» розміщують зліва і подають світлим курсивом. У цьому ж рядку далі — назва таблиці, виділена (прямим) напівжирним («шапка» табл. — напівжирним прямим) шрифтом. Джерела посилань розміщують під таблицею. Не рекомендується розміщувати ілюстровані матеріали (*рис., таблиці, схеми*) на сторінці перед висновками статті.

Увага! У зв'язку із включенням журналу до низки міжнародних бібліографічно-реферативних баз даних, список літератури має складатися з двох блоків: ЛІТЕРАТУРА і REFERENCES (ця вимога діє і для англomовних статей):

1) ЛІТЕРАТУРА — джерела мовою оригіналу, оформлені відповідно до українського стандарту бібліографічного опису (форма 23, затверджена наказом ВАК України від 03 березня 2008 р. №147).

За допомогою VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Ви можете автоматично, швидко і легко оформити Ваш «Список використаних джерел» відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ДАК) України та оформити посилання на наукові джерела в Україні зрозуміло та уніфіковано.

Цей портал полегшує процедури оформлення наукових джерел та проходження нормоконтролю при написанні Ваших статей, дисертацій та інших наукових робіт.

2) REFERENCES — той же список літератури, транслітерований у романському алфавіті (рекомендації за міжнародним бібліографічним стандартом APA-2010, правила до оформлення транслітерованого списку літератури References на сайті <http://www.dse.org.ua>, розділ для авторів). Назву «Література» і «References» даємо світлим, великими літерами. Прізвища авторів у літературі виділяти світлим курсивом.

Назви періодичних україно- та російськомовних видань (журналів, збірників та ін.) подаються транслітерацією (правила української транслітерації: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в дужках — англійською мовою. Електронне посилання <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при посиланні на матеріали журналу «Демографія та соціальна економіка» використовувати таку транслітеровану назву журналу — Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Посилання на джерела використаних матеріалів, фактичних та статистичних даних є обов'язковими і подаються у тексті у хронологічному порядку цифрою у квадратних дужках, література — у кінці статті. Обов'язковим є посилання у рубриці «Аналіз останніх досліджень і публікацій» та в тексті статті на праці зарубіжних авторів (їх прізвища подають мовою статті (українською, російською, а в дужках курсивом — англійською мовою). Назви праць (не більше як 15) у списку літератури розміщують в порядку цитування в тексті. Для полегшення процедури оформлення наукових літературних джерел відповідно до вимог Державної атестаційної комісії (ВАК) України, ви можете користуватися

онлайн ресурсом автоматичного оформлення джерел (за оновленими вимогами: інструкція, доступне пояснення): <http://vak.in.ua>.

Матеріали, що публікуються в журналі, підлягають внутрішньому і зовнішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редколегії журналу, фахівці відповідної галузі. Редакція отримує щонайменше внутрішню та зовнішню рецензії. Для більш об'єктивної оцінки наукового змісту статей може застосовуватися додаткове незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів).

Під час доопрацювання статей за зауваженнями рецензентів (у доопрацьованому варіанті) автор виокремлює жовтим коліром змінений текст, додані речення, таблиці, рисунки чи інший матеріал для оперативної перевірки рецензентом врахованих зауважень за рецензіями.

Редакційна колегія журналу залишає за собою право рецензувати, редагувати, скорочувати (без змін позицій авторів) та проводити відбір статей. У разі негативної рецензії чи наявності суттєвих зауважень, стаття може бути відхилена або повернута авторові (авторам) на доопрацювання. Відхилені рукописи авторам не повертають. Стаття, подана без дотримання зазначених вимог, опублікуванню не підлягає.

Відповідальність за достовірність інформації, фактів та інших відомостей, посилань на нормативні акти, цитати, власні імена, а також правильність перекладу несуть автори публікації.

Матеріали, що публікуються в журналі, віддзеркалюють точку зору авторів, яка не завжди може збігатися з позицією редакційної колегії.

Статті розглядає редакційна колегія журналу, рекомендує до друку Вчена рада Інституту.

Термін подання статей до журналу:

- до першого номеру до 20 грудня (подання журналу до друку у березні поточного року);
- до другого номеру до 25 березня (подання журналу до друку у липні поточного року);
- до третього номеру до 10 вересня (подання журналу до друку у грудні поточного року).

До тексту обов'язково додається авторська довідка:

ПІБ автора (авторів) повністю	
Відомості про науковий ступінь, учене звання	
Місце роботи автора, (співавтор) та посада, повна поштова адреса місця роботи (з індексом)	
Поштова адреса для отримання авторського примірника чи кореспонденції (Поштовий індекс!)	
Електронна адреса	
Контактні номери телефонів автора	

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЖУРНАЛУ:

- Теоретичні проблеми демографії;
- демографічні процеси: народжуваність, смертність, шлюбно-сімейні процеси, міграція;
- соціально-демографічні структури та якість населення;
- людський розвиток;
- формування соціального капіталу;
- рівень та якість життя;
- бідність і соціальне відторгнення;
- ринок праці та зайнятість;
- соціально-демографічна політика;
- соціальний захист населення;
- гендерні дослідження;
- розвиток соціальної інфраструктури;
- соціально-демографічне прогнозування;
- кількісні методи в соціально-демографічних дослідженнях;
- інформаційне забезпечення соціально-економічних та демографічних досліджень;
- регіональні соціально-демографічні дослідження;
- потенціал соціалізації;
- соціальна відповідальність.

Інформація про присвоєння DOI журналу «Демографія та соціальна економіка»

Журналу «Демографія та соціальна економіка» «Demography and social economy» присвоєно DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта на всі статті з 2009–2016 рр.

Список статей з індексом DOI кожної статті за номерами журналу виставлено на сайті журналу <http://www.dse.org.ua> у додатках за роками.

Цифровий ідентифікатор об'єкта (англ. *digital object identifier*, скорочено DOI) — сталий ідентифікатор, який надається електронним документам і дозволяє знайти документ навіть після зміни його URL, яка може виникати при зміні сайту, видавця тощо. Цей ідентифікатор подібний до URN (англ. *Uniform Resource Name*) і не залежить від місцезнаходження документа.

Авторам статей, які посилаються на матеріали журналу, необхідно у ЛІТЕРАТУРІ вказувати джерело з номеру журналу і у кінці посилання додавати **індекс DOI цієї статті**. Наприклад:

8. Калашнікова Т.М. Забезпечення територіально локалізованими благами в контексті людського розвитку // Демографія та соціальна економіка. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

Варто також наводити у преліку посилань *doi* інших джерел (за наявності).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ЛІТЕРАТУРИ (REFERENCES), ТРАНСЛІТЕРОВАНОГО* У РОМАНСЬКОМУ АЛФАВІТІ (ЛАТИНИЦЯ)

Правильний опис використовуваних джерел у списках літератури є запорукою того, що цитована публікація буде врахована **при оцінці наукової діяльності її авторів**, отже, (по ланцюжку) — організація, регіон, країна. **За цитуванням журналу визначається його науковий рівень**, авторитетність, ефективність діяльності його редакційної колегії і т. д. З чого виходить, що найбільш значущими складовими в бібліографічних посиланнях є **прізвища авторів і назви журналів**. Причому для того, щоб всі автори публікації були враховані в системі, **необхідно в опис статті вносити всіх авторів**, не скорочуючи їх трьома, чотирма і т. п. Заголовки статей в цьому випадку дають додаткову інформацію про їх зміст і, хоча в аналітичній системі вони не використовуються, Scopus рекомендує включати їх в описи посилань.

Для україномовних і російськомовних статей, які використовують з журналів, рекомендуємо такий варіант структури бібліографічних посилань в References:

- ПІБ авторів (транслітерація);
- назва статті у варіанті, що транслітерується, і переклад назви статті англійською мовою в квадратних дужках [];
- назва джерела (транслітерація) і переклад назви джерела англійською мовою [];
- вихідні дані з позначеннями англійською мовою або лише цифрові (останнє залежно від вживаного стандарту опису).

Список літератури (References) для Scopus та інших зарубіжних баз даних (БД) подається повністю окремим блоком, повторюючи список літератури до україномовної частини, незалежно від того є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються в списку, який готується в романському алфавіті.

Опис статті з журналів:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Небажане таке подання посилань (заголовок статті лише транслітерується, без перекладу):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Nefyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Безоплатні програми для складання бібліографії наявні в Інтернеті. Досить зробити в Google пошук зі словами «Create citation», і ви отримаєте кілька безоплатних програм, що дають змогу автоматично створювати посилання за пропонованими стандартами. Причому описи можна створювати для різних видів публікацій (книга, стаття з журналу, інтернет-ресурс і т. п.). Нижче наведено кілька посилань на такі сайти: <http://www.easybib.com>; <http://www.bibme.org>; <http://www.sourceaid.com/>

Технологія підготовки посилань з використанням системи автоматичної транслітерації і перекладача

На сайті <http://litopys.org.ua> можна безоплатно скористатися програмою **транслітерації українського тексту в латиницю**. На сайті <http://www.translit.ru> транслітерація російського тексту.

Програми дуже прості, їх легко використовувати як для готових посилань, так і для транслітерації різних частин описів.

Наведемо зразок короткої схеми процесу перетворення посилання:

1. Входимо на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляємо в спеціальне поле весь текст бібліографії українською мовою і натискаємо кнопку «перекодувати».

Приклад автоматичної транслітерації в програмі на сайті:

Вихідний текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

Транслітерований текст:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

* транслітерація — переведення однієї графічної системи алфавіту в іншу (передача літер однієї писемності літерами другої).

3. Копіюємо текст, що транслітерується у References – список, який готується.
4. Перекладаємо всі описи джерела, окрім авторів (назва книги, статті, постанови і так далі) англійською мовою, переносимо його до списку, який готується (за транслітерованою назвою).
5. Об'єднуємо описи в трансліті і перекладене та оформляємо відповідно до прийнятих правил. При цьому необхідно розкрити місце видання (Kyiv) і виправити позначення сторінок англійською мовою (замість 182 s. пишемо 182 p.) Курсивом виділяємо назву джерела, додаємо в кінці речення [in Ukrainian] і посилання готове:

Zahrobs'ka A.F. *Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Або беремо, наприклад, посилання:

Кочукова Е.В., Павлова О.В., Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С. 190–199.

Вставляємо в програму, додаємо в кінці речення [in Russian], отримуємо:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., M.: Nauchnyi Mir, 2009, S.190-199 [in Russian].

У References абсолютно недопустимо використовувати український ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». В жодному із зарубіжних стандартів бібліографічних описів не використовуються розділові знаки, вживані в українському ДСТУ («//» і «—»). Назва джерела і вихідні дані відділяються від авторів і заголовка статті типом шрифту, найчастіше, курсивом (italics), крапкою або комою.

Змінюємо посилання, що транслітерується:

1. Прибираємо спеціальні роздільники між полями, додаткові пробіли, тире (ставимо дефіс), усі види лапок, № (знак), («//», «—», «;», « / », “ ”) та інші лапки.

2. У квадратних дужках після транслітерації пишемо перекладений заголовок статті і назву джерела англійською мовою.

3. Пишемо англійською мовою повне місце видання і позначення сторінок (видавництво залишаємо транслітерованим). Додаємо в кінець речення [in Russian].

Отримуємо кінцевий результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Yu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr., [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Бібліографічний опис за стандартом APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Журнал

Last Name, F. (Year Published). Article Title. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. CNN.com. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Приклади оформлення списків літератури в романському алфавіті завантажити з ресурсу

Допомогти в зберіганні і оформленні посилань можуть програми – бібліографічні менеджери. У більшості випадків з їхньою допомогою Ви зможете швидко і грамотно скласти бібліографічний опис для публікації в будь-якому зарубіжному виданні відповідно до їх вимог. До таких сервісів належать сайти <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com та ін.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

К опубликованию в специализированном журнале принимаются научные труды, которые никогда не печатались ранее. Статья должна быть написана на актуальную тему, содержать результаты глубокого научного исследования, новизну и обоснования научных выводов соответствующих цели статьи (поставленного задания). Публикация статей для авторов — без оплаты.

Рукописи принимаются объемом 17–20 страниц вместе с анотациями и литературой формата А–4, 1,5 интервала. Поля все — по 2 см, абзац — на 1,27 см. Шрифт: Times New Roman, размер — 14, выполненные на компьютере в редакторе Word for Windows (*.doc, *.docx). Для набора формул, графиков и таблиц используются специальные программы, вмонтированные в Word for Windows. Сканированные рисунки и графики вставлять запрещено. Статьи следует представлять в печатном виде и в электронном варианте (электронной почтой или на электронном носителе). Для опубликования в научном журнале статьи представляются на украинском, русском или английском языках. Статьи не должны иметь переносы слов.

Аспиранты, соискатели представляют рекомендации научного руководителя. Подпись руководителя заверяется печатью учреждения, на последней странице статьи обязательно ставится подпись автора.

Вместе со статьей автор представляет Лицензионный договор на использование произведения (статьи). Образец Лицензионного договора размещен на сайте журнала.

Каждая статья должна иметь код «УДК» (сверху слева над фамилией автора). Ниже УДК автор (авторы) вносят коды JEL Classification: тематического классификатора Journal of Economic Literature. Слева — инициалы, фамилия (заглавными буквами, шрифт полужирный, прямой), научная степень и звание автора, также должность и учреждение, где работает автор (светлым прямым). Ниже указывают полный почтовый адрес учреждения (с индексом), где работает автор, и электронный адрес автора (E-mail) — шрифт 14.

Далее — название статьи заглавными буквами (шрифт: Times New Roman, размер — 14), выделяется полужирным и располагается слева).

Под названием статьи подают аннотацию на языке статьи на 150–250 слов (не менее чем 12–15 строк) с кратким изложением материала и ключевые слова (5–10 слов, шрифт 12, курсив, интервал 1,5).

Далее повторяют на русском и английском языках такие же данные (шрифт 12, интервал 1,5): ФИО, научное звание, должность, учреждение, где работает автор (авторы), почтовый и электронный адреса; название статьи, аннотации (150–250 слов каждая) и ключевые слова (шрифт 12).

Обязательные требования к аннотациям (рефератов), которые должны быть:

- информативными (не содержать общих слов);
- структурированными (отображать последовательную логику описания результатов в статье);
- содержательными (отражать основное содержание статьи; описывать основные цели исследования; суммировать наиболее важные результаты);
- содержать конкретизацию авторского вклада (что разработано, предложено, определено, обосновано, сделано, выявлено и т. д.);
- компактными (укладываться в объем 150–250 слов).

Авторская аннотация (реферат) должна:

- содержать объяснения, как было проведено исследование, без методологических деталей;
- не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Статья должна содержать такие необходимые элементы, как *постановка проблемы, актуальность избранной темы, новизну, анализ последних научных достижений и публикаций, постановка цели и задания, изложение основного материала исследования и полученных результатов, выводы и перспективы дальнейших исследований в этом направлении*, которые выделяют полужирным шрифтом, *литература, References*.

При изложении раздела «Анализ последних исследований и публикаций» автору необходимо дополнительно *коротко* описать 3–4 примера, о чем ученые (ФИО) проводили исследования. К фамилиям ученых, которые упоминаются в статье прибавляются ФИО на английском языке в круглых скобках. Графический материал — рисунки, иллюстрации, схемы, диаграммы, все условные обозначения на них должны быть четкими и выразительными. В тексте название рисунка располагают под ним (слева). Слово «рис. №_» — *светлым курсивом*, а название рисунка — полужирным стандартным (прямым). Под названием рисунка размещаются источники ссылок.

Таблицы должны быть компактными, иметь название, их «шапка» — точно соответствовать содержанию граф, все графы должны быть заполнены. Слово «таблица» располагается слева и пишется светлым курсивом. В этой же строке далее — название таблицы, выделяется (прямым) полужирным («шапка» таблицы — полужирным прямым шрифтом). Не рекомендуется размещать иллюстрированные материалы (*рис., таблицы, схемы*) на странице перед выводами статьи.

Внимание! В связи с включением журнала в ряд международных библиографических баз данных, список литературы должен состоять из двух блоков: ЛИТЕРАТУРА и REFERENCES (это правило действует и для англоязычных статей):

1) ЛИТЕРАТУРА — источники языком оригинала, оформление соответственно украинскому стандарту библиографического описания (форма 23, утверждена приказом ВАК Украины от 03 марта 2008 г. №147).

С помощью VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) Вы можете автоматически, быстро и легко оформить Ваш «Список использованных источников» согласно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ГАК) Украины и оформить ссылки на научные источники в Украине понятно и унифицировано.

Этот портал упрощает процедуры оформления научных источников и прохождения нормоконтроля при написании Ваших статей, диссертаций и других научных работ.

2) REFERENCES — тот же список литературы транслитерированный в романском алфавите (рекомендации международного библиографического стандарта APA-2010, правила оформления транслитерированного списка литературы **References** на сайте <http://www.dse.org.ua>, раздел для авторов). Название «ЛИТЕРАТУРА» и «REFERENCES» пишем светлым, заглавными буквами. Фамилии авторов в литературе выделяются светлым курсивом.

Названия периодических украинско- и русскоязычных изданий (журналов, сборников и др.) пишутся транслитерацией (правила украинской транслитерации: постановление Кабинета Министров Украины от 27 января 2010 г. № 55, Урядовий кур'єр 10.02. 2010, № 5), а в скобках — на английском языке. Электронная ссылка <http://www.slovnnyk.ua/services/translit.php>

Авторам при ссылке на материалы журнала «Демография и социальная экономика» использовать такое транслитерированное название журнала Demohrafiia ta sotsialna ekonomika.

Ссылки на источники использованных материалов, фактических и статистических данных являются обязательными и даются в тексте в хронологическом порядке цифрой в квадратных скобках, литература — в конце статьи. Обязательными являются также ссылки в рубрике «Анализ последних исследований и публикаций» и в тексте статьи на

труды зарубежных авторов (их фамилии пишут на языке статьи (украинском, русском, а в скобках *курсивом* — на *английском языке*). Названия трудов (не более 15) в списке литературы располагают в порядке цитирования в тексте. Для облегчения процедуры оформления научных литературных источников соответственно требованиям Государственной аттестационной комиссии (ВАК) Украины, можно пользоваться онлайн ресурсом автоматического оформления источников (*по обновленным требованиям: инструкция, доступное объяснение*): <http://vak.in.ua>.

Материалы, публикуемые в журнале, подлежат внутреннему и внешнему рецензированию, которое осуществляют члены редколлегии журнала, специалисты соответствующей отрасли. Редакция получает минимум внутреннюю и внешнюю рецензии. Для более объективной оценки научного содержания статей может применяться независимое, конфиденциальное рецензирование (без указания фамилий авторов и рецензентов).

В ходе доработки статей по замечаниям рецензентов (в доработанном варианте) автор выделяет желтым цветом измененный текст, добавленные предложения, таблицы, рисунки или иной материал для оперативной проверки рецензентом учтенных замечаний по рецензиям.

Редакционная коллегия журнала оставляет за собой право рецензировать, редактировать, сокращать (без изменений позиций авторов) и проводить отбор статей. При отрицательной рецензии или наличия существенных замечаний, статья может быть отклонена или возвращена автору (авторам) на доработку. Отклоненные рукописи авторам не возвращаются. Статья, представленная без соблюдения указанных требований, опубликованию не подлежит.

Ответственность за достоверность фактов и сведений, ссылок на нормативные акты, цитаты, имена, а также правильность перевода несут авторы публикации.

Материалы, публикуемые в журнале, отражают точку зрения авторов, не всегда могут совпадать с позицией редакционной коллегии.

Статьи рассматривает редакционная коллегия журнала, рекомендует к печати ученый совет Института.

Срок подачи статей в журнал:

- к первому номеру до 20 декабря (подача журнала в печать в марте текущего года);
- ко второму номеру до 25 марта (подача журнала в печать в июле текущего года);
- к третьему номеру до 10 сентября (подача журнала в печать в декабре текущего года).

К тексту обязательно прилагается авторская справка:

ФИО автора (авторов) полностью	
Сведения о научной степени, ученом звании	
Сведения о месте работы, должности, полный почтовый адрес места работы (с индексом)	
Почтовый адрес для получения авторского экземпляра или корреспонденции (почтовый индекс!)	
Электронный адрес	
Контактные номера телефонов автора	

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ ЖУРНАЛА:

- теоретические проблемы демографии;
- демографические процессы:
- рождаемость, смертность, брачно-семейные процессы, миграция;
- социально-демографические структуры и качество населения;
- человеческое развитие;
- формирование социального капитала;
- уровень и качество жизни;
- бедность и социальное отторжение;
- рынок труда и занятость;
- социально-демографическая политика;
- социальная защита населения;
- гендерные исследования;
- развитие социальной инфраструктуры;
- социально-демографическое прогнозирование;
- количественные методы в социально-демографических исследованиях;
- информационное обеспечение социально-экономических и демографических исследований;
- региональные социально-демографические исследования;
- потенциал социализации;
- социальная ответственность.

Информация о присвоении DOI журналу «Демография и социальная экономика»

Журналу «Демография и социальная экономика» «Demography and social economy» присвоено DOI (цифровой идентификатор объекта) на все статьи с 2009–2016.

Список статей с индексом DOI каждой статьи по номерам журнала выставлен на сайте журнала <http://www.dse.org.ua> в приложениях по годам.

Цифровой идентификатор объекта (англ. *Digital object identifier*, сокращенно DOI) — устойчивый идентификатор, который предоставляется электронным документам и позволяет найти документ даже при изменении его URL, которое может произойти при изменении сайта, издателя и т.д. Этот идентификатор подобен URN (англ. *Uniform Resource Name*) и не зависит от местонахождения документа.

Авторам статей, которые ссылаются на материалы журнала, необходимо в ЛИТЕРАТУРЕ указывать источник из номера журнала и в конце источника ставить **индекс DOI этой статьи**. Например:

8. Калашникова Т.М. Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. — 2015. — № 1 (23). — С. 102–112. — <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanyimi blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

Стоит также проводить в перечне *doi* других источников (при наличии).

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СПИСКА ЛИТЕРАТУРЫ (REFERENCES), ТРАНСЛИТЕРИРОВАННОГО* В РОМАНСКОМ АЛФАВИТЕ (ЛАТИНИЦА)

Правильное описание используемых источников в списках литературы является залогом того, что цитируемая публикация будет учтена **при оценке научной деятельности ее авторов, следовательно** (по цепочке) — организация, регион, страна. **По цитированию журнала определяется его научный уровень**, авторитетность, эффективность деятельности его редакционной коллегии и т. д. Из чего следует, что наиболее значимыми составляющими в библиографических ссылках являются **фамилии авторов и названия журналов**. Причем для того, чтобы все авторы публикации были учтены в системе, **необходимо в описание статьи вносить фамилии всех авторов**, не сокращая их до трех, четырех и т. п. Заглавия статей в этом случае дают дополнительную информацию об их содержании и, хотя в аналитической системе они не используются, Scopus рекомендует включать их в описания ссылок.

Для украиноязычных и русскоязычных статей, которые используются из журналов, рекомендуем такой вариант структуры библиографических ссылок в References:

- ФИО авторов (транслитерация);
- название статьи в транслитерированном варианте и перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках [];
- название источника (транслитерация) и перевод названия источника на английский язык [];
- выходные данные с обозначениями на английском языке либо только цифровые (последнее в зависимости от применяемого стандарта описания).

Список литературы (References) для Scopus и других зарубежных баз данных (БД) дается полностью отдельным блоком, повторяя список литературы к украиноязычной части, независимо от того, имеются или нет в нем иностранные источники. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, готовящемся в романском алфавите.

Описание статьи из журналов:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

Нежелательно такое представление ссылки (заглавие статьи только транслитерировано, без перевода):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoie khozyaistvo — Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

Есть бесплатные программы для составления библиографии в Интернете. Достаточно сделать в Google поиск со словами «create citation», и вы получите несколько бесплатных программ, позволяющих автоматически создавать ссылки по предлагаемым стандартам. Причем описания можно создавать для разных видов публикаций (книга, статья из журнала, Интернет-ресурс и т. п.). Ниже приведены несколько ссылок на такие сайты: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Технология подготовки ссылок с использованием системы автоматической транслитерации и переводчика

На сайте <http://litopys.org.ua> можно бесплатно воспользоваться программой **транслитерации украинского текста в латиницу**. На сайте <http://www.translit.ru> транслитерация русского текста.

Программы очень просты, их легко использовать как для готовых ссылок, так и для транслитерации различных частей описаний.

Приведем примерную краткую схему процесса преобразования ссылки:

1. Входим на сайт <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Вставляем в специальное поле весь текст библиографии на украинском языке и нажимаем кнопку «перекодировать».

Пример автоматической транслитерации в программе на сайте:

Исходный текст:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. — К.: Наук. думка, 1983. — 182 с.

* транслитерация — перевод одной графической системы алфавита в другую (передача букв одной письменности буквами другой).

Транслитерованный текст:

Zahrobs'ka A.F. Mhrratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. — K.: Nauk. Dumka, 1983. — 182 s.

3. Копируем транслитерованный текст в готовящийся список References.

4. Переводим все описания источника, кроме авторов (название книги, статьи, постановления и т. д.) на английский язык, переносим его в готовящийся список (за транслитерованным названием).

5. Объединяем описания в транслите и переводное, оформляя в соответствии с принятыми правилами. При этом необходимо раскрыть место издания (Kyiv) и исправить обозначение страниц на английский язык (вместо 182 s., — 182 p.) Курсивом выделяем название источника, добавляем в конце предложения [in Ukrainian] и ссылка готова:

Zahrobs'ka A.F. Mhrratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian].

Или берем, например, ссылку:

Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). — М.: Научный Мир, 2009. — 342 с. — С. 190–199.

Вставляем в программу, добавляем в конце предложения [in Russian] получаем:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. — M.: Nauchnyi Mir, 2009. — S. 190–199 [in Russian].

В References совершенно недопустимо использовать украинский ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Ни в одном из зарубежных стандартов на библиографических описях не используются разделительные знаки, применяемые в украинском ДСТУ («//» и «—»). Название источника и выходные данные отделяются от авторов и заглавия статьи типом шрифта, чаще всего, курсивом (italics), точкой или запятой.

Преобразуем транслитерованную ссылку:

1. Убираем специальные разделители между полями, дополнительные пробелы, тире (ставим дефис) все виды кавычек, №(знак), («//», «—», «;», «/», “ “) и другие кавычки.

2. В квадратных скобках после транслитерации пишем перевод заглавия статьи и названия источника на английский язык.

3. Пишем на английском языке полное место издания и обозначение страниц (издательство оставляем транслитерованным). Добавляем в конец предложения [in Russian].

Получаем конечный результат:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] *Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]*. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp. 190–199 [in Russian].

Библиографическое описание по стандарту APA:

Книга

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English]

Журнал

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78–93 [in English].

Сайт

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Примеры оформления списков литературы в романском алфавите загружать с ресурса

Помочь в хранении и оформлении ссылок могут программы – библиографические менеджеры. В большинстве случаев с их помощью Вы сможете быстро и грамотно составить библиографическое описание для публикации в любом зарубежном издании в соответствии с их требованиями. К числу таких сервисов относятся сайты <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com и др.

GUIDELINES FOR AUTHORS

To be considered for publication in the journal, only research papers which have never been published before are accepted. The article should be devoted to the relevant subjects, present the results of a thorough study, be characterized by innovations and scientific conclusions in accordance with article's goals (specified tasks). Publish articles to authors - without pay.

The length of accepted manuscripts should be 17–20 pages (including references and extended summaries) of A4 format, 1.5 spacing. All margins – 2 cm, indent – 1.27 cm, font: Times New Roman 14 pt saved in Word for Windows (*.doc, *.docx). To create formulas, tables and charts, special functions of the Word for Windows should be used. The articles should be provided in two copies, in printed and electronic variants (by e-mail or on a flash drive). Articles are accepted in Ukrainian, Russian or English languages. There should not be any divisions of words.

Postgraduate students and competitors for PhD should provide a letter of reference from their supervisors. Supervisor's signature should be verified with a stamp of institutions, while the author's signature should be put at the last page.

However, the article's author presents EULA to use the work (article). Sample EULA is located on the magazine's website.

Every manuscript should have UDC code (on its upper left, over author's name). The author (authors) make JEL Classification Codes: a thematic classifier Journal of Economic Literature. Over the basic text, on the left side – initials, last name (capitals, font bold), academic degree and rank, position, and affiliations (plain font). Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below, the publication's title in capitals should be placed (Times New Roman 14 pt. bold, left alignment).

Below, the full postal address of author's institution (with index) and e-mail should be written – font 14.

Below the article's title a summary should be written in the article's language within 150–250 words (not less than 12–15 lines) with a brief description of the findings and key words (5–10 words, font – 12, italics, interval – 1.5).

Then the same text should be duplicated in Russian and English (font – 12, interval – 1.5): name and surname, scientific degree, position, author's affiliation institution, postal and electronic addresses; article's title, summaries (each within 150–250 words) and key words (font – 12).

Mandatory guidelines for summaries:

- informing character (no general words);
- well-developed structure (successive logic of description of the article's findings should be assured);
- relevant (description of article's main contents; define the study's main tasks; summarize the key findings and their importance);
- detailed definition of the author's contribution (which positions are developed, proposed, defined, justified, made, revealed, etc.);
- compact character (within 150–250 words).

Author's summary should:

- explain the study's approaches, but without methodological details;
- provide no references and abbreviations.

A manuscript should contain such necessary elements as **the problem statement, the topicality, the review of last scientific progress and publications, originality, the purpose and problem of research, the exposition of basic matter and finding of research, the conclusion, and the prospective of further research in this field, References.**

All graphic materials (figures, illustrations, schemes, charts, etc.) should be clear and expressive; the lines in charts and diagrams as well as all symbols should be clear. The title of a figure should be placed below (left alignment). The word «Fig. N __» should be given in italics, while the title of the figure – in bold (straight). Below the title, a source should be given.

Tables should be compact and provided with a title, while their headlines should respond to the contents, with no empty cells. The word «Table N ____» should be placed with left alignment, in italics. In the same line, the title of a table should be placed in bold standard font (as well as headlines). Source of information should be specified below a table. It is not recommended to place materials illustrated (*Fig., Tables, Charts*) on the page before and after the conclusion of the article.

Attention! Due to inclusion of the journal into some international bibliography and reference databases, the References of publications should be prepared in **two blocks: LITRATURE and REFERENCES** (this requirement is also eligible for publications in English):

1) LITRATURE – sources of reference in Ukrainian, prepared in accordance with the Ukrainian standard of bibliography description (Form # 23, approved by the Decree of the State Certification Committee of Ukraine from March 3, 2008 №147).

With VAK.in.ua (<http://vak.in.ua>) You can quickly, easily and automatically place your «LITERATURE» according to the requirements of the Higher Attestation Commission (HAC) of Ukraine and draw reference to the scientific sources in Ukraine clear and unified.

This portal facilitated procedures for issuing scientific sources and transmission Control of norms while writing your papers, theses and other scientific works.

2) REFERENCES – the same list of references transliterated * into English. (guidelines of international bibliographic standard APA-2010, guidelines of transliterated references at <http://www.dse.org.ua>, section for authors). Words «Література» and «References» should be written in standard capitals. Surnames of authors in the references should be standard italics.

The titles of periodic journals in Ukrainian and Russian languages (journals, collections, etc.) are given in transliterated form (guidelines of Ukrainian transliteration: decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine from 27 of January, 2010 №55, The Government Courier from 10.02. 2010 №5), while they should be accompanied with English translation in brackets. <http://www.slovnkyk.ua/services/translit.php>

References to the used sources, statistics and data are mandatory and should be specified in chronologic order within the text (a number in brackets), the list of references should be placed in the end of publication. References to works of foreign authors are mandatory in the section «Analysis of recent studies and publications» and through the text (their names are given in the language of origin – Ukrainian, Russian, and in English in italics in brackets). The titles of works (no more than 15) in the list of references are mentioned in accordance with order of citing in the text.

Instead of short summaries in Ukrainian and English, the text of publication should be supplied with reference description of basic ideas of publications (abstracts of 1-1.5 A4 pages each, 12 font) in English and Russian in the end. Above the abstracts, author's surname and name are placed (*standard italics*), below – scientific degree, academic rank, position where the author (authors) of the article, the full post address (with postal code) organization where the

author (authors) in Russian and English respectively. Next – the title of publication (in Russian and English) and text of abstracts. Below the abstracts, the key words are placed in Russian and English respectively (*standard italics*).

A manuscript is a subject for an internal and external reviewing by the members of the Editorial Board, the specialists of respective research field. If review should be negative or contain substantial criticism, a manuscript should be declined or returned to its author for an improvement. The Editorial Board examines the manuscript, and the Academic Council of the Institute recommends it for publishing.

For the fair examination of scientific value of manuscript, it is possible to provide an independent blind review (without specification of names of authors and reviewers).

The author is responsible for adherence to the specifications. A manuscript that does not meet the specification should not be published.

During the finalization of articles on the comments of reviewers author allocates yellow version of article 2 changed text, added suggestions, tables, pictures or other material added to the operational validation reviewer recorded comments on reviews.

The Editorial Board has a privilege to review, edit, abridge (not changing author's opinion), and select the manuscripts. Declined manuscript should not be returned.

The author is responsible for authenticity of the information, data, references, names and translation.

The materials that are being published in the journal reflect the view of their authors, and not necessarily are agreeing with the position of Editorial Board.

«Demography and social economy» used double-blind reviewing procedure model, each article reviewed by two referees which may be members of the journal's Editorial Board, outside experts, or both.

Deadline for submission of articles to the journal:

- the first number to 20 December (journal submission for publication in March of this year);
- the second number to 25 March (journal submission for publication in July of this year);
- the third number to 10 September (journal submission for publication in December).

*To a manuscript, should be **necessarily** attached as follows:*

Full author's reference (first name, last name)	
Academic degree and rank	
Affiliation – institution and position, full postal address (<i>with index</i>)	
Postal address for sending the author's issue and correspondence (<i>index!</i>)	
E-mail	
Contact telephone numbers	

SCIENTIFIC FIELDS OF THE JOURNAL «DEMOGRAPHY AND SOCIAL ECONOMY»:

- Theoretical issues of demography;
- Demographic processes: birth rate, mortality, marriage and family processes, migration.
- Socio-demographic structures and population quality;
- Human development;
- Formation of social capital;
- The level and quality of life;
- Poverty and social reproduction;
- The labour market;
- Socio-demographic policy;
- Social protection;
- Gender studies;
- Social infrastructure development;
- Socio-demographic forecasting;
- Quantitative methods in the social and demographic research;
- Information support for socio-economic and demographic research;
- Regional socio-demographic research;
- Socialization potential;
- Social responsibility.

Information about assigning the Journal «Demography and Social Economy» with DOI index

Journal «Demography and social economy» has been assigned with DOI index digital object identifier of an article 2009–2016.

The list of articles with DOI index for various volumes was downloaded online at the official web-site: <http://www.dse.org.ua>.

Digital Object Identifier (DOI) is a sustainable identifier, provided to electronic documents to allow their finding even in case of its URL change due to changes at the publisher's website, etc. This identifier is similar to URN index (Uniform Resource Name) and does not depend on the location of a document.

The authors of articles, who provide references to the Journal materials, should indicate the reference and put DOI index in the end of this article. For example:

8. *Калашникова Т.М.* Обеспечение территориально локализованными благами в контексте человеческого развития // Демография и социальная экономика. – 2015. – № 1 (23). – С. 102 – 112. – <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102>.

REFERENCES

8. Kalashnikova, T.M. (2015). Zabezpechennia terytorial'no lokalizovanykh blahamy v konteksti liuds'koho rozvytku [Providing with Territorially Localized Benefits in the Context of Human Development]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika. - Demography and Social Economy*, 1, 102-112. <https://doi.org/10.15407/dse2015.01.102> [in Ukrainian].

GUIDELINES OF REFERENCES IN THE ENGLISH transliteration*

Correct description of references is important for consideration of a publication when **estimating scientific activity of authors**, and – thus – of an institution, region, country. **Citation rate is a criterion of the journal's scientific level**, authority, efficiency of its editorial board, etc. Thus, the most important components of **references are presented by author's surnames and journals' titles**. To provide consideration of all authors in the system, **it is necessary to put all authors into publication's reference**, instead of cutting down their number by three or four of them, etc. In such case the titles of publications provide additional information about their contents and Scopus recommends to include them in the reference description, though they are not used in the analytical system.

As to Ukrainian and Russian publications referred in the articles, we recommend the following variant of the structure of bibliographic References:

- authors' surname and name (transliterated),
- title of publication in the transliterated form and translation into English in the brackets [],
- reference in the transliterated form and its translation into English in the brackets [],
- output data with English specifications, or only digital data (depending on the used standard).

References for Scopus and other international databases DB are provided in separate blocks, with complete rehearsal of references in Ukrainian, irrespective of presence of foreign publications there. If some references to foreign publications are presented in the References, they are duplicated in the transliterated list.

References to journal's articles:

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta [Techno-economic optimization of the design of hydraulic fracturing]. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57 [in Ukrainian].

It is not recommended to provide references in the next way (the title is transliterated without translation):

Zagurenko A.G., Korotovskikh V.A., Kolesnikov A.A., Timonov A.V., Kardymon D.V. Tekhniko-ekonomichna optimizatsiya dizainu gidrorazryvu plasta. *Neftyanoe khozyaistvo – Oil Industry*, 2008, no.11, pp. 54-57.

There are free Internet programs for composing the bibliography. A search of «create citation» in Google will provide you with several free programs, making automatic references in accordance with proposed standards. Moreover, bibliography references could be provided for different types of publications (book, journal article, Internet resource, etc.). Below, you can find links to such web-sites: <http://www.easybib.com/>; <http://www.bibme.org/>; <http://www.sourceaid.com/>

Technology of making references based on the system of automatic transliteration and translation

Web-site <http://litopys.org.ua> provides access to a free program of **English transliteration of the Ukrainian texts**. Web-site <http://www.translit.ru> provides access to transliteration of the **Russian texts**.

The programs are very simple and can be easily used as for ready references, as for transliteration of different parts of descriptions.

Below you can find approximate short scheme of the process of references' transformation:

1. Enter web-site <http://litopys.org.ua/links/intrans.htm>
2. Fill the whole text of the Ukrainian bibliography in a special field and press button «recode».

Example of automatic transliteration done at the web-site:

Input text:

Загробська А.Ф. Міграція, відтворення і рівень освіти населення. – К.: Наук. думка, 1983. – 182 с.

Transliterated text:

Zahrobs'ka A.F. Mihratsiia, vidtvorennia i riven' osvity naseleennia. – K.: Nauk. Dumka, 1983. – 182 s.

* transliteration is the conversion of a text from one script to another (conversion of letters of some writing system into another one).

4. Copy the transliterated text into the bibliographical References.

5. Translate the whole description of a reference, except authors (title of a book, article, legislation provisions, etc), into English and paste it to the References (next to the transliterated title).

6. Combine the transliterated and translated references in accordance with the guidelines. A place of publishing should be mentioned (Kyiv), while abbreviations of pages should be provided in English (instead of 182 s., – 182 p.). The title of reference should be written in Italics. In the end of sentence, words [in Ukrainian] should be added:

Zahrobskaia A.F. *Myhratsyia, vosproyzvodstvo y uroven' obrazovanyia naselenyia* [Migration, reproduction and level of education of population]. Kyiv: Nauk. Dumka, 1983, 182 p. [in Ukrainian]

There is also another option:

the following reference: Кочукова Е.В. Павлова О.В. Рафтопуло Ю.Б. Система экспертных оценок в информационном обеспечении учёных // Информационное обеспечение науки. Новые технологии: Сб. науч. тр. / Калёнов Н.Е. (ред.). – М.: Научный Мир, 2009. – 342 с. – С.190–199.

is put into the program with mentioning [in Russian] in the end of sentence:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh // Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. – M.: Nauchnyi Mir, 2009. – S.190-199 [in Russian].

It is forbidden to use Ukrainian State Standards ДСТУ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» in the **References**. There are no international standards using punctuation common for the Ukrainian Standards («//» и «—») in the references. A title of reference and output data are usually written in another script as compared with author's name and publications' title (in italics – most often), or separated by a dot or coma.

Transform the transliterated reference:

1. Remove special punctuation, additional blanks, dashes (instead a hyphen should be placed), quotation marks, № (signs), («//», «—», «:», „ / “, “ “) and others.

2. English translation of the titles of article and its source are written in brackets after transliteration.

3. A full name of place of publishing and numbers of pages are written in English (a publisher should be transliterated). In the end of sentence should be mentioned [in Russian].

The final result:

Kochukova E.V. Pavlova O.V. Raftopulo Iu.B. Sistema ekspertnykh otsenok v informatsionnom obespechenii uchenykh [The peer review system in the information providing of scientists] Informatsionnoe obespechenie nauki. Novye tekhnologii: Sb. nauch. tr. [Information Support of Science. New Technologies: Collected papers]. Moscow: Nauchnyi Mir, 2009, pp.190-199 [in Russian].

Bibliographical references in the APA standard:

Book

Last Name, F. (Year Published). *Book Title*. Publisher City: Publisher Name.

Brown, D. (2004). *The DaVinci code*. New York: Scholastic [in English].

Journal

Last Name, F. (Year Published). *Article Title*. *Journal name*, Volume number, Page Numbers.

Smith, J. (2009). Studies in pop rocks and Coke. *Weird Science*, 12, 78-93 [in English].

Web-site

Last Name, First. «Page Title.» Website Title. Retrieved Date Accessed, from Web Address

Smith, J. (2009, January 21). Obama inaugurated as President. *CNN.com*. Retrieved February 1, 2009, from http://www.cnn.com/POLITICS/01/21/obama_inaugurated/index.html [in English].

Examples of References download

There are special programs developed for assisting in making and storing references – bibliographical managers. In most cases, they help to make a correct and quick bibliographical reference for publication in any foreign journal in accordance with its requirements. Such services include: <http://www.bibme.org>, <http://www.zotero.org>, <http://www.mendeley.com>, www.citethisforme.com and others.